



विधिरसायनभूमिका ।

इह खलु संसारचक्रे विपरिवर्तमानानां चत्वारः पुरुषार्थाः
धर्मार्थकाममोक्षाख्याः सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु श्रू-
यन्ते जनैः सेव्यत्वेन च तथा च महाभारते भीमसेनवचो युधि-
ष्ठिरं प्रति ।

धर्मं चार्थं कामं च यथावद्वृत्तांवर ।

विभज्य काले कालज्ञःसर्वान्सेवेत पण्डितः ॥

मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन्मुरवाधिनाम् ।

इति तत्र निरतिशयानन्दलक्षणस्य मोक्षस्यैव मुख्यं पुरु-
षार्थत्वम् धर्मादीनां तु तत्साधनतामात्रेण तत्रापि धर्मप्रायं य-
थायोगं सर्वेषां साधनं स च चौदनालक्षणत्वेन मीमांसाशास्त्रं
यक्ति तदुक्तं भट्टपादैः ।

धर्मार्थं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥

इति स च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकतया द्विविधः द्विविधस्या-
प्यस्य पुरुषार्थसाधनतोक्ता वृद्धैः ।

प्रवृत्तिमङ्गले धर्मं फलमभ्युदयो मतः ।

निवृत्तिमङ्गले धर्मं फलं निःश्रेयसं मतम् ॥

इति द्विविधो ऽप्ययं विविधः अपूर्वविधिर्नियमविधिः प-
रिसंख्याविधिश्चेति तदुक्तम् ।

विधिरत्यन्तममार्तां नियमः पाशके प्रति ।

तत्र चान्यत्र च मार्तां परिसंख्येति गीयते ॥

इति मो ऽयं भाष्यवार्तिकोदग्रन्थनिष्पन्नो ऽपि तेषु म-
न्दमनीनां धुत्पिन्नुना दुरगाहतामस्य मरुत्पीयमा अने-
हमा कृतनामनकुराद्रीधस्वरूप धौषयितुं मज्जातकृष्णः पद-
पायमभागपारासारीणः श्रीमदद्वयदीक्षितः मिटान्नभार-
नापुर्णं विधिर्मायनं निर्ममे ।

तेदेतच्चिरकालमन्वेपयद्भिर्गोविन्ददासमहाशयैः ।

काशी-दरमङ्गा-कलकता-तञ्जोर-पदकोटा-

—:०:—

अनन्तरायनमभृतिनगरेभ्यो महता प्रयासेन द्वादशपुस्तकानि संपाद्यापि पूर्तिमगच्छतो ऽपि अस्य ग्रन्थस्य परीक्षकजनसन्तोषाय प्रकाशनाय प्रोत्साहितः खण्डितत्वं चास्य अन्ते २२१ पृष्ठे पङ्क्तौ २३ अन्यदिह वक्तव्यशेषं लक्षणव्यसाधारणमग्रे वक्ष्यत इत्युल्लेखात् अग्रे च तस्य निर्दुष्टपरिसंख्याविधिलक्षणस्य चानुपलम्भादवगम्यते । एतत्पुस्तकं मुद्रणावशिष्टं येषां महाशयानां समीपे विद्यते ते एतत्पुस्तकमुद्रणाभिलाषिगोविन्ददासमहाशयसमीपे मुद्रणार्थं प्रेषयेयुरिति भूयोभूयः प्रार्थयेत् । एतद्ग्रन्थकर्तुरप्पदीक्षितस्य कालदेशवंशवर्णनविस्तरस्तु सत्कृतसिद्धान्तनेराभूमिकायामस्पद्गुरुचरणैः मुनिरूपित इति तत एव विभावनीयः ॥

शोधने चास्य एकं पुस्तकं किञ्चिन्मन्युनं शुद्धमतिदुर्लभमंस्कृतपुस्तकसंग्रहशीलानां श्रीगोविन्ददासमहाशयानाम् अपरं च एतदपेक्षया न्यूनं शुद्धं प्राचीनं च धर्माधिकार्युपाहृपण्डितनागेश्वरशास्त्रिणां चावलम्ब्य चौरमशासीरीजाध्यक्षश्रीयुत बाबूहरिदासगुप्तमहाशयानुमत्या तदीयविद्याविलासयन्त्रालये मुद्रणकार्यं समापयम् आयामपुरःसरं शाधिते ऽपि या नैमार्गिकप्राणिदोषमूलाः मुद्रणाद्विदोषजाश्चाशुद्धयन्ताः मंशोधयन्तु गुरौकपक्षपातिनो विद्रांसः सफलयन्तु च मत्परिश्रमम् प्रसीदतु चानेनव्यापारेण सर्वान्तर्यामा नारायण इति शम् ।

अडकरोपनामकमुकुन्दशास्त्री ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	शु०	ध०
६	२	प्राप्त	प्राप्त
१४	१	तच्छात्	तस्सा
१६	२५	त्रीहयः	त्रीहयः
२२	३	गुप्यं	गुप्य
२२	८	मान्त्य	मन्त्य
२६	१०	ऽग्नीषोमौय	ऽग्नषा
२७	१८	ह्यत्रं	ह्यत्र
२६	१२	नेक	नक
२८	१३	सायं	मायं
२६	२	भेदा	भदा
३३	१३	ष्वधि	ष्वाधि
४५	५	॥६॥	॥८॥
६८	११	पूर्वक	पुक
७८	३	दण्डं	दण्डः
७६	५	पंचाणि	चाणौ
८२	४	पितत्वात्	तत्वत्
८५	२१	वेधातराडु	वधातराडु
८७	२	सान्नाय्ये	न्नाये
८८	११	मननुष्ठान	मननुष्ठान
८६	१५	कृत	कृत
९८	७	लभ्यते	लभ्यत
१००	७१४८५	प्राप्त	प्राप्त

पृ०	पं०	शु०	श०
१०१	७	दृष्टि विशेषं	दृष्टिं विशेषं
१०३	२५	नावस्थान	नावनांस्य
११२	६	बृहद्रथ	हृथ
११५	२५	दर्शितत्वात्	दर्शित्वा
११६	७	त्यवमान	पमान
११८	२३	प्यवमान	प्यवमान
१२६	६	सप्तवेन	सत्त्वन
१४६	१८	दर्शं	दर्शं
१५३	२४	विध्यभाव	विध्याभाव
१५५	१३	विध्यन्वय	विध्वन्वव
१५५	२४	विध्यर्थ	विध्यय
१५८	२२	पश्वादावपि	पश्वादपि
१५६	८	कथं	कथ
१५६	१८	शाक्या	शाक्त्या
१६१	२४	प्रजापत्ति	प्रजाति
१६५	२	तवाय	त्वय
१७४	१४	॥ ३१ ॥	॥
१७५	५	॥ ३२ ॥	॥
१८१	२०	देशिक	देशिक
१८२	१४	अतः फलान्तरेण	अतफला
१८३	३३	कृत	कृत
१८७	७	३६	३७
१८६	१६	४०	३६
२००	२१	४१	४४ १/१०

श्रीगणेशाय नमः ।

विधिरसायनम् ।

श्रीमदप्ययदीक्षितविरचितम् ।

उद्भाव्य योगकलया हृदयाब्जकोशम्
धग्वैश्विरादपि यथासुचि गृह्यमाणः ।
यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्यरूपः
श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ १ ॥

जन्मस्थिमलयं समस्तजगतां यस्यैव लीलायितं
यस्मिन्नायतते भवस्थिरमहापाशक्षयः प्राणिनाम् ।
तद्वह्नादिभिरप्यगम्यविभवं विश्वाधिकं शाश्वतं
साम्बं ब्रह्म रसालम्बूलरसिकं पश्येयमन्तर्हृत् ॥ २ ॥

यत्कुमारिलमतानुसारिणा
निर्मितं विधिरसायनं मया ।
पद्यह्वपमनतिस्फुटीशयं
तत्सुखावगतये विविच्यते ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रकरणाविघ्नसमाप्तये सूत्रकारस्य महर्षे-
रनुस्मरणरूपं मङ्गलमाचरन्नेव प्रकरणाभ्यं ताव-
दाक्षिण्य समाधत्ते ।

१ शाली कदम्बसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे लिखितम् ।

आह. प्रकरणं नाम यद्यभेदविपरिधित इति प्रकरणावयवम् ।

विख्याता मुनिवर्यसूक्तिषु विधा
 स्तिस्त्रो विधिस्त्रोतसाम्
 आचार्यैर्विशदं विविक्तविषया-
 स्ताश्च व्यवस्थापिताः ।
 किं तत्रास्ति विचार्यमार्यमथिते
 मार्गे निसर्गोज्ज्वले
 नानोदाहरणैस्तु ताः
 प्रविशदीकर्तुं प्रवर्त्तामहे ॥ १ ॥

मुनिवर्यस्य भगवतो जैमिनेः सूत्रेषु विधिर्वा स्यादपूर्-
 वत्वात् । नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते । परिसंख्या द्रव्येव-
 मादिषु त्रयोविधिप्रकाराः प्रसिद्धाः । अपूर्वविधिर्निय-
 मविधिः परिसंख्याविधिश्चेति । ते च भट्टपादैः परस्प-
 रासंकौर्णविषयतया स्पष्टमेवोपपादिताः । तत्र स्वत-
 एव निरवद्ये ग्रन्थकारैश्च बहुभिर्निष्कर्षं प्रापिते ऽपूर्ववि-
 ध्यादिविभागे नूतनं किं चिद्विचारणीयं नास्त्येव यद्यप्येवं
 तथाप्यपूर्वविध्यादीनां द्वादशस्रग्यध्यायेषु विप्रकीर्णैर्नि-
 द्हापूर्वविध्यादिलक्षणविचारव्याजेन तत्रतत्र प्रदर्शनीयैस्-
 दाहरणविशेषैस्तमेवार्थमतिस्पष्टीकर्तुं प्रकरणमिदमार-
 भ्यत इत्यर्थः । अथ,

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥

इति प्रलोकेनाचार्यैरपूर्वविध्यादीनां लक्षणमुखेन वि-
भागः कृतः । तत्र व्रीहीन् प्रोक्षतोत्यत्वापूर्वविधिः । एत-
दभावे हि दर्शपौर्णमासिकेषु व्रीहियु प्रोक्षणं कथमपि
न प्राप्नोति व्रीहीनवहन्तीति नियमविधिः । एतदभावे
पुरोडाशार्थमुपात्तेषु व्रीहियु तुपविमोके लोकसिद्धकार-
णत्वात्तदाक्षिप्ततयाऽवघातः प्राप्नोत्येव किं तु लो-
कसिद्धकारणत्वाविशेषात्कदा चिन्नखविदलनमपि प्रा-
प्नोतीति पाक्षिकी तस्याक्षेपतः प्राप्तिः । इमामगृ-
भणन् रशनाद्यतस्येत्यश्वामिधानीमादत्त इतिपरि-
संख्याविधिः । एतदभावे ऽप्यगृभणम् रशनामिति-
लिङ्गाद्भिनचयनप्रकरणान्नाती मन्वस्तत्रत्याश्वरशना
यज्ञे नियतमेव प्राप्नोति किं तु लिङ्गाविशेषात्तत्र-
त्यगर्भरशनायज्ञे ऽपि प्राप्नोतीति तत्र चान्यत्र च
प्राप्तिः । यद्यपि नियमपरिसंख्योदाहरणयोः पाक्षिकी
नियता च प्राप्तिर्वस्तुतो नास्त्येदं तुपविमोकेन कार्य-
णाक्षिप्ततयाऽवघातस्य पाक्षिकी प्राप्तिर्वक्तव्या षाक्षे-
पात्प्रागेव व्रीहीनवहन्तीति प्रत्यक्षगास्तं भटिति प्रय-
त्तते तदनन्तरं प्रत्यक्षगास्तसिद्धेनैकेनोपायेन नैराका-
ङ्क्षादनियतोपायाक्षेप एव न प्रवर्तते । एवं प्रत्यक्षगा-
स्वेषाश्वरशनायज्ञे भटिति विनियुक्तस्य मन्वस्य सैनैव
नैराकाङ्क्षादगनादयमाधारण्येन वैदिकविनियोगक-

ल्पनं न प्रवर्त्तते । एवं च नियमपरिसंख्ययोरप्यपूर्ववि-
 धिवद्वस्तुतो ऽत्यन्ताप्राप्त एव विषयस्तथापि नियमपरि-
 संख्याशास्त्रयोरप्रवृत्तौ अर्थाक्षेपेण नखविदलनस्यापि
 कदा चिद्व्याप्त्यावघातस्यापि पाक्षिक्येव प्राप्तिः स्यात् । म-
 न्त्वस्य लिङ्गाविशिषेण गर्दभरशनाग्रहणे ऽपि विनियोगः
 स्यात् । तयोः प्रवृत्तौ त्वाक्षेपमन्त्रलिङ्गावतारप्रतिबन्ध-
 न्द्वारावघातस्य नियतता मन्त्वस्य गर्दभरशनातो निवृ-
 त्तिश्च लभ्यते इति नियमपरिसंख्याविध्योः प्रवृत्तावपूर्व-
 विध्यविशिषेऽप्याक्षेपमन्त्रलिङ्गावतारप्रतिबन्धद्वारा ऽव-
 घातनियमेन गर्दभरशनायां मन्त्रवर्जनेन च फलवन्त्या-
 त्फलतो नियमपरिसंख्याव्यपदेश इत्यपूर्वविधितस्तयो-
 भेदः । यद्यपि नियमे नखविदलनादिनिवृत्तिः परिमं-
 ख्यायां गर्दभरशनादिनिवृत्तिरितौतरनिवृत्तिलाभ उभय-
 द्वाप्यविशिष्टः । अवघातेनैव तुपविमोक्तः कार्यः अश्वर-
 शनायामेव मन्त्रः कार्य इत्येवकारेण फलविवरणमप्य-
 विशिष्टं तथाप्यवघातशास्त्रेणावघातनियमस्याक्षेपतो
 ऽवघाताऽप्राप्यब्रौह्मणेष्ववघातप्रापणरूपस्याकरणे उपा-
 यान्तरसाधारणेनाक्षेपेणापातत उपायान्तरस्य निराक-
 र्त्तुमशक्यतया तन्निवृत्त्यसम्भवेन नियमस्य प्रथमोप-
 स्थितत्वादिधेयगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्चाप्राप्ताशप्रापण-
 रूपो नियम एव फलम् । उपायान्तरनिवृत्तिस्तु चर-
 मोपस्थितत्वादविधेयगतत्वेन विप्रकृष्टत्वाच्च तदनुनिष्पा-
 दिनौ न फलम् । परिमंख्योदाहरणे तु द्वयोरपि नित्य-
 प्राप्तिसंभवेन स्वरूपप्राप्तेर्नियमस्य वा फलत्वायोगादित-
 रनिवृत्तिरेव फलम् । एवं नियमपरिसंख्याविध्योः फलभेदे

स्थिते सति एवकारिण फलविवरणमेकतायोगव्यवच्छेदार्थं मन्यवा ऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

एवमाचार्यश्लोकार्थं मनसि निधाय तत्र कांश्चिदर्थानाक्षेपसमाधानार्थां विचारयितुं तदुक्तमपूर्वविधिलक्षणं तावदाक्षिपति ॥

अत्यन्ताप्राप्तियुक्ते विधिरिति-
विषये सप्तमी वस्यते चेत् अ-
व्याप्तिः प्राप्तियुक्तं विषयमुपग-
तेष्वग्निविध्यादिषु स्यात् ॥ अ-
ग्रे दृष्टैव सप्तम्यविषयगतये यो-
ज्यते चेत् त्वनीकाभाजोरग्र-
त्वविध्योः प्रथमपदजुषोः स्या-
त्तदा ऽव्याप्तिदोषः ॥ २ ॥

अत्यन्तमप्राप्ते विधिरित्यपूर्वविधिलक्षणमयुक्तम् । तत्र ह्यप्राप्त इतिविषयसप्तमी, सति सप्तमी वा स्यात्, आद्ये यो विधिविषयत्वेनान्वेति तस्यैवाप्राप्तिर्वक्तव्या द्वितीये विधिविषयस्य प्राप्तिस्तत्त्वे ऽपि तदन्यस्य यस्य कश्चिदप्राप्त्या लक्षणमुपपद्यत इति विशेषः । तत्र विषयसप्तमीपक्षे विधिविषयत्वेनाभिमतस्य सर्वथा ऽप्राप्तिर्विचक्षिता छद्देश्यसम्बन्धित्वेन वा । आद्ये 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते'

“अग्निहोत्रं जुहोति” “दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं
 तण्डुलास्तसंसृष्टं प्राजापत्य”मित्यादिविधिभिः स्वहृपेण
 प्राप्तानामग्न्यग्निहोत्रप्राजापत्ययागादीनां क्रतुनिमित्त-
 फलादिसम्बन्धार्थेषु “अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयज-
 न्ति” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “चित्रया यजेत पशु-
 काम” इत्यादिविधिषु लोकातः स्वहृपेण प्राप्तानां राज-
 सूयादिसम्बन्धार्थेषु “अक्षैर्दीव्यती” त्यादिविधिषु चाव्या-
 प्तिः स्यात् । द्वितीये वैकृतेष्वग्निविधिष्वतिग्राह्यविधिषु
 चाव्याप्तिः स्यात् । तथा हि “य एवं विद्वानग्निं चिनुत”
 इति प्रकृत्य श्रूयते “अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति
 तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण” त्यादि ।
 तत्राग्निं चिनुत इति चयनेनाग्निं संस्कुर्यादित्यर्थः । च-
 यननिष्पादिते स्यण्डले ऽग्निं स्थापयेदिति यावत् । स्य-
 ण्डलनिष्पादकस्य चयनस्य साक्षादग्निसंस्कारकत्वायो-
 गादथातो ऽग्निमित्यादेश्यचयननिष्पादिते स्यण्डले आहव-
 नीयाग्निस्थापनानन्तरं तस्मिन्गनावग्निष्टोमादिभिर्यजे-
 तेत्यर्थः । तथातिग्राह्या नाम केचन गृह्याः तानधिकृत्य
 श्रूयते उक्थ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति ग्राह्या इत्यादि । तत्रा-
 ग्निस्तावत्प्रकृतावप्यस्ति । अग्निष्टोमेनानुयजन्तीति वि-
 धानात् । न च प्रकृतेः प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधात्तत्रा-
 नारभ्य विहितो ऽग्निर्न निवेष्टुमीष्ट इति तत्राग्निष्टोम-
 पदं विकृत्यग्निष्टोमपरं स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणेन
 वाक्यवाधायोगात् । न च यथा मत्तदृशसामिधेनौरनु-
 ब्रूवादित्यनारभ्याधीतं सामदृश्यं प्राकरणिकपाञ्चदश्या-
 वरोधात्प्रकृत्योदेशेपूर्णमासयोर्निवेशमलभमान मित्वि-

न्दादिविकृतिगामिजातसेधमग्निरपि स्यादिति वाच्यम् ।
 माप्तदृश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते
 क्रतुसंबन्धस्तु तस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थमव्यभिचरितक्रतुसं-
 बन्धिसामिधेनीलिङ्गेन क्रतुं हृदयभागमव्य कल्पयित-
 व्यः । पाञ्चदशस्य तु प्रकरणावशात्स्वत एव बुद्धौ विप-
 रिवर्त्तमानेन क्रतुना संबन्धः क्लृप्त इति युक्तमेव तत्र
 प्राकरणाकस्य बलवत्त्वम् । इह तु अग्निष्टोमशब्दः क्र-
 तुमेवाभिधत्त इति तत्संबन्धे वाक्येन कृते प्रकरणेन वा-
 धो न युक्तः । तस्मादनारभ्याधीतो ऽयग्न्याधारस्यखिड-
 लहृपो ऽग्निः प्रकरणान्नातथोत्तरवेद्या विकल्पितः प्र-
 कृतौ निविशत इत्यस्ति तत्र स्थापनेन संस्कृत आहव-
 नीयाग्निः प्रकृतौ । एवमतिग्राह्या अप्युपस्तम्भनं वा ए-
 तद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति प्रकृतौ विहिताः सन्ति
 प्रकृतौ सन्तश्चाग्न्यतिग्राह्याः सर्वासु विकृतिष्वतिदेशे-
 नैव प्राप्नुवन्तीति कासु चित्तेषां अवनं न तत्प्राप्त्यर्थं
 किं तु तदाश्रितगुणकामप्राप्त्यर्थम् । अग्न्याद्याश्रिता हि
 गुणकामाः श्रूयन्ते । “श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम” इ-
 त्यादयस्ते चोदकान्न प्राप्नुवन्ति । अङ्गस्य हि सतस्यो-
 दकात्कर्मभावाकाङ्क्षाकल्प्यात्प्राप्तिः न त्वङ्गाश्रितानां
 फलार्थगुणानां । तथा निर्णीतं चाष्टमाध्याये गुण-
 कामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् निवृत्तिर्वा कर्मभेदा-
 दितिपूर्वोत्तरपक्षमूलाभ्याम् । एवं चाग्न्यतिग्राह्याणां प्र-
 कृतौ कासु चिद्विकृतिषु च उपदेशेन तासां प्रकृतेश्च
 सामानविध्ये सति तदाश्रिताः फलार्थगुणाः प्रकृताविव
 तासु विकृतिष्वपि प्राप्नुवन्ति । न च प्रकृतावग्नेरुत्तर-

वेद्या सह विकल्पितत्वात्कासु चिद्विकृतिष्वग्न्युपदेशस्त-
 न्नियमार्यो ऽस्त्विति वाच्यम् । अनारभ्याधीतमग्निं प्रकृ-
 त्याथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनेत्यादिवाक्यैस्तस्य प्रकृतिविकृ-
 तिरूपक्रतुसंबन्धः क्रियते न तु तत्तत्क्रतुप्रकरणे । ततश्च
 विकृतिष्वग्न्युपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायामग्निप्रक-
 रणाम्नाततया सन्निहितानां तदाश्रितगुणकामानां प्र-
 षत्तिः प्रयोजनमित्येवं कल्पयितुमुचितं नत्वसन्निहित-
 तत्तद्विकृतिप्रकरणव्यवस्थिताच्चोदकगणात्प्राप्ययोत्तरवे-
 द्याग्नेः पाक्षिकत्वप्रसक्त्यपेक्षस्तन्नियमः प्रयोजनमिति
 कल्पयितुमुचितम् । न च वाच्यमुत्तरे ऽहनि द्विरा-
 चस्य गृह्यत इति सर्वेषां द्विरावाणामतिरावसंख्ये द्वि-
 तीये ऽहनि षोडशिश्रुह्नियमविधिस्तत्तद्विरावप्रकरणव्य-
 वस्थितचोदकगणप्राप्येन षोडशिश्रुहाभावेन षोडशिश्रु-
 हस्य पाक्षिकत्वप्रसक्त्यपेक्षो दृष्टस्तथेहापि स्यादिति
 तत्र सन्निहितप्रयोजनालाभेनागत्या तथा कल्पनात्
 ब्रह्म सन्निहितबुद्धिर्विपरिवर्तमानप्रयोजनसम्भवे दूरस्थि-
 तं बुद्धावविपरिवर्तमानं विशकलितानेकचोदकानुमन्वा-
 नसापेक्षमर्थं हृद्यभागमय्य प्रयोजनकल्पनानौचित्यात्
 एतेन^१ द्विराचादिषु चोदकेन प्राप्तानामङ्गान्तराणां
 निवृत्त्यर्थं द्विराचादिष्वग्निरेव नाङ्गान्तराणीति वा द्वि-
 राचाद्यतिरिक्तविकृतिषु चोदकात्प्राप्तस्याग्नेर्निवृत्त्यर्थं
 द्विराचादिष्वेवाग्निर्नान्यासु विकृतिष्विति वा परिसं-
 ख्याविधिरस्त्वित्यपि^२ शङ्का निरस्ता प्रकरणसन्निधापि-
 तप्रयोजनसम्भवे द्विराचादिचोदक पर्यालोचनालभ्यस्य

विकृत्यन्तरचोदकपर्यालोचनालभ्यस्य वा प्रयोजनत्वक-
ल्पनायोगात् । प्रकृति समानविधानस्य चोदकप्राप्-
तपरिसंख्यात्वानुपपत्तेश्च । तथा हि न तावदङ्गान्त-
रपरिसंख्योपपद्यते । सा हि गृहमेधीयपञ्चमपक्षन्या-
याच्चोदकप्राप्तपरिसंख्या वा स्यात्तदष्टमपक्षन्याया-
च्चोदकपरिलोपकत्वेनाप्राप्तपरिसंख्या वा । नाद्यः ।
वैकृताग्निविधानकाल एव प्राकृताग्निविधेर्निष्पद्यमान-
तथा तत्पूर्वकस्याग्न्यङ्गान्तरसाधारणस्य चोदकस्य
तदानोमात्मलाभाभावेन ततः प्राप्त्यभावात् । प्रा-
प्तपरिसंख्यात्वे स्वार्थत्यागः परार्थग्रहणं प्राप्तबाध-
श्चेति दोषत्रयापत्तेश्च । प्रागेव चोदकतः प्राप्तत्वे ह्य-
ग्निर्न विधातव्यः चोदकतः प्राप्तानि त्वङ्गान्तराणि स्व-
यमेव न निवर्तन्त इति प्रतिषेध्यानि । अतो वैकृता-
ग्निश्रवणस्याग्निविधिरूपस्वार्थपरत्वं त्यक्तव्यम् अङ्गान्तर-
निवृत्तिरूपपरार्थलक्षकत्वं चाङ्गीकरणीयं । चोदकप्राप्ता-
नि चाङ्गान्तराणि बाधितव्यानि । यदि हि रशनादान-
परिसंख्याविधिवदप्राप्तपरिसंख्या स्यात्तदैव विधिश्रव-
णस्य प्रागप्राप्तस्वार्थविधायकस्य तेनैव नैराकाङ्क्ष्यमा-
पाद्य ग्राह्यपरिसंख्येयसाधारणप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
तथा फलतः परिसंख्यात्वमिति वैदीष्यं नोपपद्येत । अ-
प्राप्तपरिसंख्येति द्वितीयपक्षो ऽपि नोपपद्यते । गृहमेधीये
ह्याज्यभागौ यजतीति दार्शपूर्णमासिकयोराज्यभाग-
योद्योदकात्सम्भवत्प्राप्तिकयोः पुनः श्रवणं कृतोपकारा-
ऽऽज्यभागसंबन्धेन गृहमेधीयप्रयोगविधेर्नैराकाङ्क्ष्यमा-
पाद्य चोदककल्पनाप्रतिबन्धकत्वेन गृहमेधीयस्य प्रकृ-

व्याप्त्यवकाशः । न च वाच्यमग्न्यादिविधिषु विधिविषयस्य प्राप्तत्वे ऽपि श्येनाकृत्यादिगुणो न प्राप्त इति खल्वव्याप्तिपरिहारं मन्यसे तद्भ्रान्तिविलसितं तस्यापि "श्येनचितं चिञ्चीत स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यैः स्वरूपेण स्वस्वोद्देश्यस्वर्गादिसंबन्धित्वेन च प्राप्तत्वादिति । ततो ऽप्यग्न्यस्य यस्य कस्यचित्सम्भावितामप्राप्तिमादाय लक्षणानुगमनोपपत्तेः । लक्षणोपविध्युद्देश्यसंबन्धित्वेनाप्राप्तिविवक्षायां तस्याप्यप्राप्तिसम्भवाच्च । न ह्यग्नेर्विकृतिसंबन्धोपदेशाभावे तदाश्रितगुणकामानां विकृतिमध्ये ऽनुष्ठानप्रसक्तिरस्तीति चेत् । उच्यते यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रानुशिष्टया सतिसप्तम्या यस्याप्राप्तिर्विधिप्रवृत्तावुपलक्षणत्वेन निर्दिष्टा तत्प्राप्तिफलकत्वपर्यन्तलक्षणमिति विवक्षितं, न वा । तद्विवक्षायां ह्यन्त्यादिनियमविधिष्वतिव्याप्तिप्रसङ्गः । दार्शपूर्णमासिककटस्त्राङ्गकलापोपदेशोपलौघिपाशुकचोदकाधीनप्रसक्त्यपेक्षे "न तौ पशौ करोती" त्याज्यभागनिषेधे उक्तचोदकाधीनप्रयाजादिप्राप्त्यपेक्षे "एकादशप्रयाजान्यलती" त्यादिशास्त्रविहिते प्रयाजैकादशत्वादिगुणे च स्वस्वोद्देश्यमप्राप्त एवाज्यादिधर्मे विलापनादौ प्रकृतविध्युद्देश्यमप्राप्ते एव त्रीहीनवहन्तीत्यादिनियमविधिप्रवृत्तः । अतस्त्वपरिहाराय तत्प्राप्तिफलकत्वपर्यन्तमवश्यं विवक्षणीयम् । तथा सति च्चनीकामाजोराद्ययोरुत्तौ विध्योरव्याप्तिः । तथा हि द्वादशाहे च्चनीकाम्नाता । ऐन्द्रशायवागौ प्रायणीयोदयनीयौ दयमं चाहरशेतरेपां नवानामन्धामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्रायमथोग्रय-

गाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवाय-
वाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति । अत्रैतरेषां नवाना-
मङ्गामगृतास्त्रिणीका इत्युच्यन्ते । त्रयाणामैन्द्रवायवागुः
शुक्राग्रयणागृताहृपाणामनीकानां समाहार इति व्युत्प-
त्तेः । अत्र त्र्यनीकायामाद्यो ऽहनी रथन्तरवृहत्सामनी ।
तथा च तयोरेन्द्रवायवाशुक्रागृते प्रकृतितो ज्योतिष्टो-
मादेव प्राप्तः । ज्योतिष्टोमे "यदि रथन्तरसामा सोम-
स्याद्वैन्द्रवायवागृता गृहान् गृह्णीयात् यदि वृहत्सामा
शुक्रागृता निति" रथन्तरसामत्वेन वृहत्सामत्वेन च नि-
मित्तेन तयोरगृतयोर्विहितत्वात् । एवमतिदेशप्राप्त-
योरपि विधानमनैमित्तिकत्वार्थं तस्य प्रयोजनं तद्विकृ-
तिष्वसत्यपि रथन्तरवृहत्सामत्वे निमित्ते ऐन्द्रवायवशु-
क्रागृत्वप्राप्तिः । तद्यथा गर्गविरात्रे द्वितीयमहर्ष्यामदेव्य-
पृष्ठं तत्र वृहत्सामत्वाभावे ऽप्यनैमित्तिकी शुक्रागृता
द्वादशाहतोऽर्तदेशात्प्राप्नोति । तदेतत्सर्वं त्र्यनीकायां
न्यायोक्तत्वास्नानं गुणार्थं स्यादिति दाशमिकाधिकरणे
निहृपितम् । एवं च सत्यैन्द्रवायवशुक्रागृताहृपे विधेये प्र-
कृतविध्युद्देश्यं द्वादशाहिकमाद्यमहर्ष्यमप्राप्ते सति तत्र
तत्प्राप्त्यर्थेयमैन्द्रवायवशुक्रागृताविध्योः प्रवृत्तिर्न भवती-
त्यनिवार्या तयोरव्याप्तिः । तथा गवामयने आद्ययो-
रन्होरैन्द्रवायवागृत्वविधौ श्रूयते तयोरप्यव्याप्तिस्तथा-
हि गवामयने ऽप्युक्तहृपा त्र्यनीका सा चैकपट्टाधिक-
विशतसुत्थात्मकस्य गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्षस्याशी-
त्युत्तरशतसुत्थात्मके तद्वान्तरप्रकरणवलाद्भवेन नि-
विशते । एकया च त्र्यनीकया पूर्वपक्षो न पूर्यत इत्यव-

तनीया सा तदादृष्टिश्च द्वेषा सम्भवति दण्डकलितव-
 दादृष्टिः स्वस्थानविदृष्टिश्च । यथा क्षेत्रमाने कर्त्तव्ये क्वचि-
 त्कृत्स्नं मानदण्डं निवेश्य तदनन्तरदेशे ऽपि कृत्स्न एव
 मानदण्डो निवेश्यते । एवं प्रथममहरैन्द्रवायवाग्रं द्वि-
 तीयं शुक्रागमित्येव प्रकारेण कृत्स्नां त्र्यनीकामनुष्ठाय
 तथैव मा पुनः पुनरनुष्ठायते चैत्पूर्वस्मिन्पक्षसि विंशति-
 वारं त्र्यनीकाया दण्डकलितवदादृष्टिर्भवति । अथ पूर्व-
 पक्षो नवधा विभज्य आद्ये विंशतिमुल्यात्मके भागे ऐ-
 न्द्रवायवायता द्वितीये भागे शुक्रायतित्येवमेकवारसे-
 व सानुष्ठायते चेत् तदन्तर्गता स्वस्थानएव वि-
 दृष्टिः । यद्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्वादावहर्ष्यं हर्ष्यं
 विवक्षितं तदा दण्डकलितवदादृष्टिर्भवति । अहरपूर्व-
 प्रयुक्ताश्च तत्तदप्रता भवन्ति । तद्विवक्षायां तु स्वस्था-
 नविदृष्टिर्भवति । अहः संघातद्वयपञ्चभागताश्चाग्रता
 अहर्धर्मत्वाभावाद्गवामयनिकपरमापूर्वप्रयुक्ता भवन्ति ।
 एवं स्थिते दाशमिके एकादशिनोवत् त्र्यनीकापरिदृष्टि-
 स्यादित्यधिकरणे ऽहःशब्दस्य श्रूयमाणत्वाद्दण्डकलित-
 वदादृष्टिरितिपूर्वपक्षं कृत्वा प्रथमभागस्योद्दिश्यमान-
 म्यान्तो अन्ध उद्दिश्यमानस्य प्राथम्येन वा विशेषणाद्योगा-
 द् ग्रहैकत्ववदेकत्वमविवक्षितं कृत्वा प्रथममहरिति चो-
 द्देष्टव्यम् । तत्राङ्गरुद्देशे ऽङ्गां धर्मा उपदिष्टाः स्युरित्यये-
 ति निर्देशानुपपत्तिः । अतः प्रथममैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रा-
 गमितयेतावदेव विवक्षितम् । अहःशब्दस्तु द्वादशाहिकत्य-
 नीकायां प्रथमादिभागानां षण्णुगत्वा ऽद्योद्वपत्वाद्नुवादः
 गवामयनिकत्र्यनीकायामहः संघातपरो ऽनुवादः । त-

स्थात्स्वस्थानविद्वहिरिति सिद्धान्तितम् । एवं च त्वनीका-
 विधिवलादैन्द्रवायवाग्न्यामङ्गामाद्यायां विंशती तद-
 न्तर्गतयोरान्ययोरन्होपुनरैन्द्रवायवाग्नत्वविधानं तत्तदह-
 रपूर्वप्रयुक्तत्वमिद्वयं तत्फलं तत्तद्विकारेष्वेकाहक्रतुषु र-
 यन्तरसामत्वाभावे ऽप्यैन्द्रवायवाग्नत्वप्राप्तिरिति प्रतिपा-
 दितं तन्वग्नौ । ततश्च तयोरप्यैन्द्रवायवाग्नत्वविध्योरनि-
 वार्यैवाव्याप्तिः । न चातोदाहृतेषु विधिषु विधियानाम-
 ग्रतानामुद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु चा-
 दकत्वनीकोपदेशाभ्यां प्राप्तिमत्त्वे ऽपि तदन्येषां केषां
 चिदप्राप्त्या तेषु लक्षणं समर्थनीयमिति शङ्कितुं शक्यम् ।
 तेषां विधीनां तत्प्राप्तिफलकत्वाभावात् । अत्र विषय-
 सप्तमोपक्षे विकल्पद्वयस्यापि दूषणमव्याप्तिः प्राप्तियुक्त-
 मित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्यविकल्पदूषणे अग्निविधि-
 शब्देन प्रकृतिविकृतिसाधारणमग्नेः क्रतुसंबन्धविधि-
 मात्रं याच्यम् । आदिशब्देन चाग्निहोत्रप्राजापत्ययाग-
 विदेवनादिविधिर्गोक्तः । द्वितीयविकल्पदूषणे ऽग्निवि-
 धिशब्देनाग्नेर्विकृतिसंबन्धविधिर्गोक्तः । आदिशब्देन त्व-
 तिगोक्तविधिः । मत्तिसप्तमोपक्षे तत्प्राप्तिफलकत्वावि-
 वक्षायां यद्दूषणं तत्पञ्चमश्लोके प्रदर्शयिष्यमाणत्वा-
 द्दिह न प्रदर्शितं तद्विवक्षायां यदव्याप्तिद्वयं तत्त्वनीका-
 भाजोरित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्याव्याप्त्युदाहरणे अ-
 नीकामाजोर्द्वादशाहिकव्रनीकान्तर्गतयोरैन्द्रवायवाग्न-
 त्वशुक्लाग्नत्वविध्योरव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयाव्याप्त्युदा-
 हरणे यत्र गवामयनिको व्रनीका तत्रैव स्वयं प्रव-
 र्तमानतया व्रनीकामाजोरैन्द्रवायवाग्नताविध्योरव्या-

प्तिरित्यथेः ॥ २ ॥ स्यादेतत्सति सप्तमीपक्षे प्रथमविकल्पे उद्भावितमिदमव्याप्तिद्वयं न प्रसज्यते तथा हि द्वादशाहच्यनौकान्तर्गतमगताहयं परमापूर्वसाधनत्वोपहितयोराद्ययोरन्धोर्विधीयते । न च तथाभूतयोस्तयोः प्रकृतितस्तद्गृताहयं प्राप्तं किं तु अवान्तरापूर्वसाधनत्वोपहितयोरेव द्वादशानां सीमयागानामेकफलावच्छिन्नानां सहानुष्ठाने ऽपि प्रतिसोमयागं चोदकस्य पृथक् प्रवृत्तेः । तथा गवामथनिकयोराद्ययोरन्धोरवान्तरापूर्वसाधनत्वोपहितयोरैन्द्रवायवागृताहयं विधीयते । न च तथाभूतयोस्तव्याप्तं किं तु परमापूर्वसाधनत्वोपहितयोरेव । इदं च तत्तदव्याहयुद्भावनस्यै स्पष्टीकृतम् । तथा चोद्देश्यतावच्छेदकहृषीणाप्राप्तिसत्त्वादुद्भावितव्याप्तोर्नावकाश इत्याशङ्क्याह ।

अप्राप्तिं प्राप्तिभाजामपि यदि परमावान्तरापूर्वकत्वव्याहृत्तोद्देशप्रयधर्मैः सृजसि विघटयन्नेनमव्याप्तिदोषम् । तस्मादादाय लक्ष्मक्षयकृतिनिहितं स्यादतिव्याप्तिवक्त्रे त्रीह्युद्देशो ऽपि हन्तौ नियमविधिपदे खल्वपूर्वावलीढः ॥ ३ ॥

यद्यव्याप्तिं परिहर्तुं प्राप्तानामप्यगूतानामपूर्वविशेष-
साधनत्वोपाधिभेदेनाप्राप्तिं लक्षणार्थत्वेन कल्पयन्ति त-
दा केषां चिदेव प्रसिद्धानामपूर्वविधीनां संग्राहकमिदं
लक्षणमुक्तमिति लभ्यसंकोचविवक्षया सुपरिहरादव्या-
प्तिदोषाटादाय लक्षणहानिकरस्य नियमविधयतिव्या-
प्तिदोषव्याघ्रस्य वदने द्रुदं लक्षणं त्वया निहितं स्यात् ।
व्रीहीनवहन्तीति नियमविधावपि व्रीहीणामपूर्वसाधन-
त्वोपहितानामेवोद्देश्यतया उद्देश्यतावच्छेदकहूपेणा-
प्राप्तिसत्त्वात् । तत्र हि द्वितीयाश्रय्या व्रीहीणामवघात-
साध्यत्वमस्ति प्रागेव सिद्धत्वात् नापि व्रीहीनवहन्तीति
लौकिकव्रीह्यवहननानुवादवाक्ये इवात्र तुषविमोकवि-
शिष्टत्वेन रूपेण तत्साध्यत्वं द्वितीयार्थं इति वक्तुं शक्यम् ।
विदलनेनापि सम्भवति तस्मिन्नत्र विवचितस्यावघातनि-
यमस्यानुपयोगात् । तस्मादपूर्वसाधनत्वाकारेणैव तेषां
तत्साध्यत्वं वाच्यम् । न च यथाग्नीनादधीतेत्यत्राग्नीनां
स्वहूपेणाधानसाध्यत्वं तथेहापि स्यादिति वाच्यम् । तत्रा
“वहनीये जुहोति” “गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति” “दक्षि-
णाग्नावान्वाहार्यं पचतीति” वाक्यान्तरैर्होमादिषु वि-
नियुक्तानां संस्कारविशेषविशिष्टाग्निरूपाणामाहवनीया-
दीनां साधनाकाङ्क्षायामाधानविधानात् । तेषां संस्कार-
विशेषावच्छिन्नत्वेन रूपेणाग्निपदोपात्तानामाधानसाध्य-
ता युक्ता । न चेह व्रीहयः संस्कारविशिष्टाः क्रतौ वि-
नियुक्ताः येनावहननवाक्ये ऽपि तेषां तद्विशिष्टतयोपादान-
नात् तेन रूपेणावहननसाध्यता युक्ता स्यात् । व्रीहिभि-
तेति जातिमात्रेण हि व्रीहयः क्रतौ विनियुक्ताः ।

न चात्र सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गः कल्पयितव्यः अपूर्वसाधनत्वलक्षणामात्रेण प्रधानद्वितीयाश्रुतिनिर्वाहे आकाङ्क्षितदृष्टफलत्वे नियममात्रविषयतया विधिलाघवे च सम्भवति द्वितीयाश्रुतिवाधस्यानाकाङ्क्षितादृष्टफलकल्पनस्यात्यन्ताप्राप्तिप्रापकापूर्वविधिगौरवाभ्युपगमस्य^१ चायुक्तत्वात् । न चैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणाधामाज्यसान्नाय्यजुह्वसुवादीनामप्यवघातप्रसङ्गः । व्रीहीणां ह्यवगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षणायम् । तेषां चाग्नेयाद्यपूर्वसाधनत्वं तद्गुलनिर्वृत्त्यादिहारकं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रेणावगतमिति तल्लक्षणायां यवसाधारण्यमात्रलाभे ऽपि ह्यान्यत्वात्प्रसङ्गः तथैवावश्यलक्षणायमवघातस्य दृष्टफलत्वनिर्वाहाय । तदेतत्सर्वं तेषामर्थेन संबन्ध इति तार्त्तियाधिकरणे द्रव्यसंस्थाहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादिति नाधमिकाधिकरणे च स्पष्टमिति भावः ॥ ३ ॥ एवं प्राप्तानामपि ह्यभेदाश्रयणेनाप्राप्तिमपेक्ष्य लक्षणानुगमने व्रीहिपदलक्षिताकाराश्रयणेनावघातनियमविधावतिव्याप्तिसुक्ता इदानीं शक्याकाराश्रयणेनान्यत्र नियमविधावतिव्याप्तिसुदाहरति ॥

यूपः^२ सर्वो ऽप्यपूर्वः स्वयमपि
विविधादृष्टसंस्कारयोगात् त-
स्मिन् दैचे ऽपि दृष्टं खदिरनि-

१ सक्तुं लुप्तीत्यत्र यथासक्तुभिर्दजेतिति ।

२ अपूर्वविधिनाभ्युपगमस्येति २ पु० पा० ।

३ नियमविधिरयम् सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इति वचनात् ।

यमनं तत्र काव्याप्तिस्वार्ता । त-
स्मात्तत्तत्स्वरूपे परमनवगतं
रूपभेदं विहाय प्राप्यप्राप्ती वि-
चार्ये कथमपि तद्विहाव्याप्ति-
दोषान्न मुक्तिः ॥ ४ ॥

यूपः प्राकृतो वैकृतः सर्वो ऽपि तावदाहवनीयादि-
वदलौकिकः प्रोक्षणाजन्यादृष्टच्छेदनतक्षणाष्टाश्रीकरणा-
दिजन्यनियमादृष्टरूपानेकादृष्टसंस्कारविशिष्टस्यैव यूप-
शब्दार्थत्वात् । तत्र प्रकृतिद्रव्यनियमविधिः श्रूयते खा-
टिरो यूपो भवतीति । तत्राऽलौकिकयूपत्वावच्छेदेन
खादिरप्राप्त्यभावादपूर्वविधिलक्षणास्य तत्राप्यतिव्याप्तिः
स्यात् । नन्वाहवनीयाद्युद्देशेनाधानविधिवद्यूपोद्देशेन
खादिरविधिरपूर्वविधिरस्तु । युपाहवनीयधीरलौकिक-
न्वाधिषेपात् । खटिरादिविधेर्नियमविधित्वप्रसिद्धिस्तु
वैकृतविधिविषया स्यात् विकृतावपि हि तत्र तत्र श्रूयते
खाटिरो यूपो भवतीति । तस्य प्रकृतौ विकल्पितानां
खादिरपलाशादीनां विकृतावपि तथैव चोदकतः प्राप्तौ
खटिर एव तत्र ग्राह्य इति नियमविधित्वमुपपद्यतइति
चेत् । उच्यते । दैक्षे दीक्षासु यूप छिनत्तीति दीक्षा-
कालकर्तव्यच्छेदने प्राकृतयूपे खदिरविधिरपि नियम-
विधिरेव । तदभावे तक्षणादिवाक्यपर्यालोचनया द्राक्-

मयत्वेनावगतस्य यूपस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामनियतानेक-
द्रव्याक्षेपस्यानिवार्यत्वात् । तक्षणाष्टाश्रीकरणादिविशि-
ष्टे यूपस्य दृष्टरूपे खदिरादीनां प्रकृतित्वयोग्यताया
लोकतो ऽवधारितत्वात् । आधानं त्वाहवनीयादीनां
दृष्टे ज्वलनाकारे न निष्पादकं किं तु तन्निष्ठापूर्वसं-
स्कारमात्र इति युक्तं तद्विधेः प्रोक्षणादिविधेरिवापूर्व-
विधित्वम् । तस्मात्प्राकृतखदिरादिनियमविधरतिव्या-
प्तिरप्यनिवार्यैव । एवमुद्देश्यगतविवक्षितरूपभेदाश्र-
यणेनाप्राप्तिसमर्थनस्यातिव्याप्तिदृष्टत्वात्तत्परिहाराय
यथा वार्त्तिकं तत्तद्विधरभावे विधेयत्वाभिमतस्य प्रा-
प्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधिव्यवस्थोपपादनौ-
या । तथा सति द्वादशाहे त्वनीकाविधरभावे ऽपि आ-
द्यथोरज्जोश्चोदकादैन्द्रवायवशुक्राग्रते प्राप्नुतः । गवाम-
यने चाद्यथोरन्धोः प्रातिस्निकविधरभावे ऽपि स्वस्थान-
नविष्टहिमत्त्वानीकाविधिवलादैन्द्रवायवाग्रते प्राप्नुतः
इत्युदाहृतागृताविधिचतुष्टयाव्याप्त्या सतिमाप्तभीषणे
प्रथमविकल्पो द्रष्ट एवेत्यर्थः । अस्मिन्नैव विकल्पे स्थला-
न्तरे ऽप्यऽव्याप्तिं रूपभेदविवक्षया निरसितुमशक्यासु-
दाहरति ।

अव्याप्तिः पौर्णमास्यामपि यज-
नविधावत्र कल्पे प्रसर्पत् प्राप्नो-
द्द्वेष्यस्य तेन ह्यधिगतफलतो-
पांशुयाजस्य लभ्या ॥ स्यात्किं

चैपा पराग्न्याहुतिषु फलसमा-
 योजनार्थप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहाग्नि-
 होत्राहुतियुगलमिताधारसंकी-
 र्त्तने ऽपि ॥५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तावद्रूतावग्नीषोमा-
 वाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । अत्र वाक्ये
 कोर्त्तितानां यागतदपेक्षिताग्नीषोमदेवताऽऽज्यद्रव्योपां-
 शुत्वगुणपौर्णमासीकालानां मध्ये कालव्यतिरिक्तानां
 तत्तद्विध्यनुगुणशब्दाभावादन्वतः सम्भवत्प्राप्तिकानां
 तेषां पुनः श्रवणस्य निष्फलत्वाच्च कालस्यैव विधिः ।
 न ह्यग्नीषोमवक्तृकवाक्यगतस्य यजन्नित्यस्य यागविधौ
 पट्टीचतुर्धोसाधारणस्य नावित्यस्य देवताधिधाऽऽवाच्य-
 स्येति पद्यन्तस्य द्रव्यविधौ द्रागेवानुगुण्यमवगम्यते । स-
 म्भवति चोपांशुयाजमन्तरा यजतीति स्पष्टविधिना या-
 गस्य यष्ट्यदेवताप्रकाशनैकप्रयोजनकेनाग्नीषोमीयया-
 ज्ञानुवाक्यायुगलेन देवतायाः सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृ-
 ह्णात इत्यादिना द्रव्यापेक्षायां सर्वयागार्थताविधायक-
 तथा कृप्तेन धौवाज्यविनियोजकवचनेन द्रव्यस्य प्राप्तिः
 उपांशुत्वस्यापि यागोत्पत्तिर्वाच्यत एव प्राप्तिः सम्भवति ।
 अतो ऽत्र पुराकल्पपरुपाऽर्थवादेन कस्यः कालस्यैव
 विधिः तदनुगुणमप्तमौत्रिभक्तिश्रवणात् । तद्विधानस्य
 फलत्वाच्च । तथा हि यद्यपि तद्विधानमुपांशुयाजस्य पौ

र्णमासौकालसिद्ध्यर्थं न भवति तस्योपांशुयाजमन्तरा य-
जतौत्युत्पत्तिवाक्येनैव पौर्णमासौकर्त्तव्याग्नेयाम्नोपोमौ-
यथागहयान्तराले उपांशुयाजं विदधानेनार्थतः सिद्ध-
त्वात्तथापि उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत्यधिकारवाक्योद्देश्यफलसम्बन्धसिद्ध्यर्थं भवेदेव ।
एतद्भावे विद्वद्वाक्यस्येनाधिकारवाक्यस्येन च दर्शपूर्णमा-
सपदेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमा-
स्यां चाच्युतो भवति अग्नीपोमौयमेकादशकपालं पूर्ण-
मासे प्रायच्छदित्युत्पत्तिवाक्येनावगतपौर्णमासौकाल-
योग्नेयाग्नीपोमौयथागयोरेव भटिति प्रवृत्तिनिमित्ता-
वगत्या प्रथमगृहीतयोः फलसम्बन्धकरणादर्थवगम्यपौ-
र्णमासौसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य विलम्बितप्रवृत्तिनिमित्त-
प्रतीतिकतया विद्वद्वाक्याधिकारवाक्यगतपौर्णमासौपदा-
गृहीतस्य फलसम्बन्धो न सिद्धीदिति । यत्तु भवदेवेना-
स्य विधेः प्रयोजनसुक्तं यदन्तरालविध्यर्थं लभ्य एवोपांशु-
याजे पौर्णमासौकालः स्यात्तदानीमाग्नेयो वै ब्राह्मणो
देवतया स सोमनेष्टवा अग्नीपोमौयो भवतीति श्रुतेः ।
असोमयाजिनो ऽग्नीपोमौयपुरोडाशाभावेन तदीयाया-
मेकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशहयान्तराभावाद्दु-
पांशुयाजो न प्राप्नुयात् प्रातिस्विककालविधिसङ्गावे-
त्वन्तरालानपेक्ष्यैव पौर्णमास्युपांशुयाजाइमितिसिद्धेस्त-
दनुसारेणान्तरालश्रवणमाग्नेयोत्तरकालमात्रांपलघणं-
भवेदित्येकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः प्राप्नोति । अत-
स्तस्यामुपांशुयाजप्राप्त्यर्थः पौर्णमासौविधिरिति । तट-
सारम् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानमाथन्यायादेवैक-

पुरोडाशायामपि तत्राग्निसम्भवेन तदर्थं विध्यन्तरानपे-
 क्षणात् । उपलक्षणं हि पुरोडाशद्वयमुपांशुयाजाङ्गभूतस्य
 कालस्य न तु स्वयमुपांशुयाजाङ्गं येन तदभावे तद्द्वैगुण्य
 स्यात् । न च तदभावे ऽन्तरालस्याङ्गस्यालाभाद्द्वैगुण्य-
 म् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायस्य प्रतिदिनं श-
 ङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ प्रसिद्धत्वात् । न हि कालं
 विशेषोपलक्षणतयोपात्ते शङ्खध्वनौ क्व चिद्विषये देवाद-
 कृते सति तदुपलक्षितः कालो नास्तीति नावगम्यते । ननु
 द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्धत्वादिति दाशमन्त्याधिकर-
 णे अन्तरालश्रुतिबलाद्द्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाज इति
 पूर्वपक्षे प्राप्ते उभयोस्तुविधानादिति मिद्वान्तसूत्रेणोपांशु
 पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमासीविधानमेव हेतुकृत्य
 द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाञ्चोपांशुयाजः समर्थितः
 सत्यम् । उत्पत्तिशिष्टान्तरालकालवैगुण्ये सति हेतुरसा-
 धक इत्यस्वारस्यादेव तदनन्तरमनपायो हि कालस्य लक्ष-
 णं हि पुरोडाशाविति सूत्रान्तरेण तथैव पूर्वहेतुस्वारस्यं
 वर्णयता तद्भाष्येण च लक्ष्यानपायन्यायमेव हेतुकृत्य
 कालवैगुण्याभावः समर्थितः । तन्वायापेक्षणे च तत
 एवैकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजप्राप्तिर्भवतीति न सा
 पौर्णमासीविधानमपेक्षते । अथर्था चोपलक्ष्यानपायन्या-
 यमात्राद्विध्यन्तरमनपेक्ष्यैशोपलक्षणराहित्ये ऽपि प्राप्ति-
 र्भवतीति त्वयापि स्वीकरणीयम् । अन्यथा पौर्णमासी-
 विधिवलादेकपुरोडाशायां प्राप्नुवन्त्युपांशुयाजो ऽग्नीषो-
 मदेवत्यएव प्राप्नुयात् । विष्णुदेवत्यः प्रजापतिदेवत्यश्च न
 प्राप्नुयात् । पौर्णमासीविधौ ताववृतावग्नीषोमाविति शब्-

शात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजसामान्यप्रापकविध्य-
 न्तराभावाच्च । तस्मात्तन्नाग्नीषोमथोरुपलक्षणत्वाद्देवता-
 न्तरवतो ऽप्युपांशुयाजस्याग्नीषोमोपलक्षितयागत्वानपा-
 यादेवैकपुरोडाशायां प्राप्तिः समर्थनीयेति तत एव लक्ष्या-
 नपायन्यायादुपांशुयाजमन्तरा यजतीति विधिनापेक्षि-
 तादेकपुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिः सिद्ध्यतीति न पौर्ण-
 मासीविधेः प्रयोजनमिति प्रागुक्तोपांशुयाजस्य फलसि-
 द्धिः प्रयोजनम् । तदेव प्रयोजनमुपांशुयाजाधिकरणे प्रा-
 योवचनाच्चेति सूत्रेण तद्वार्तिकेन च स्पष्टीकृतम् । तत्र
 ह्यधिकरणे “विष्णुरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय” “अग्नी-
 षोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वाय” “प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो
 ऽजामित्वायेति” त्रयाणां यागानां विधयः । अन्तरावाक्यं
 तु तत्त्वमुदायानुषादो विद्वद्वाक्यवदितिपूर्वपक्षनिराकर-
 णार्थं सूत्रं प्रायोवचनादिति । शिरो वा एतद्यज्ञस्य य-
 दाग्नेयः हृदयमुपांशुयाजः पाटावग्नीषोमीय इत्युपांशु-
 याजस्य प्रधानप्रायपाठात्प्राधान्यावगतेर्विष्ण्वादिवाक्यै-
 स्तयाणां यागानामुपांशुयाजशब्दपरामृष्टानां विधावुपां-
 शुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गादन्तरावाक्यविधेय
 एकएवोपांशुयाजस्तदर्धवादा विष्ण्वादिवाक्यानीति सूत्र-
 स्यास्य भाष्ये तात्पर्यमुक्तम् । कथं यागत्रयविधिपक्षे तत्प्रा-
 धान्यबाधः स्यादित्याशङ्कोपपादितं वार्तिके । विष्णुप्र-
 जापत्यग्नीषोमदेवत्ययागत्रयविधिपक्षे ताववृतावग्नी-
 षोमावित्यादिनाग्नीषोमदेवत्यस्यैव यागस्य पौर्णमासी-
 विधिरिति स्यात् । तथा च तस्यैव विद्वद्वाक्यफलवाच्य-

स्थपौर्णमासीपदगृहीतस्य फलसंबन्धेन प्राधान्यं सिद्धत् न तु तदगृहीतयोर्विष्णुप्रजापतिदेवत्वयागयोः । अन्तरावाक्येनैकस्यैव यागस्य विधिस्तत्रैव शाखाभेदेनाम्नातैर्योज्यानुवाक्यायुगलैः प्रापिता विष्ण्वादिदेवता विकल्प्यन्त इति । सिद्धान्तपक्षे तु विष्णुप्रजापतिदेवत्वस्याथेकत्वेनाग्नीषोमीपलक्षितत्वानप्रायादुपांशुयाजसामान्यस्य पौर्णमासीकालसंबन्धलाभेन सिद्धति प्राधान्यमित्यनेन पौर्णमासीविधिनैव लभ्यः फलसंबन्धो नान्तरालविधिलभ्य इत्याशयः स्पष्ट एव । अन्यथा विष्णुप्रजापतिदेवत्वयोराहत्य पौर्णमासीविध्यभावे ऽप्यन्तरालकालतयार्थप्राप्तपौर्णमासीसंबन्धेनैव फलविधिगृहीतयोः प्राधान्यं सिद्धयेदिति तत्प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणमसमञ्जसं स्यात् । नन्वन्तरावाक्यं यागत्रयसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षे ऽन्तराले यागविधायकं किं चिद्वाक्यं नास्तीति विष्णुप्रजापतिदेवत्वयोः फलसंबन्धार्थं पौर्णमासीविधिरेव शरणीकरणीयः । अतो यागभेदे तस्याग्नीषोमीयमात्रविषयत्वेन तयोः फलसंबन्धो न सिद्धयेदिति तद्दूषणसामञ्जस्यमिति चेत् । न । अन्तरावाक्यमनुवाद इति पक्षे ऽपि दोषपरिहारार्थमन्तरान्युत्तेरनालम्बनत्वपरिहारार्थं च त्विष्वपि यागेष्वन्तरालप्राप्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । भवदेवेनैवोपांशुयाजाधिकरणापूर्वपक्षे कथमन्तरावाक्यस्य सर्वात्मनानुवादकत्वमन्तरालस्यैवा-

१ जामिनादीषपरिहारार्थमित्यर्थं तथा च जामिनादीषोपहमीषपरिहाराभागादिनालराजप्राप्त्यातद्वारा पौर्णमासीसंबन्धसिद्धौ त पौर्णमासीविधिं शरणीकरणीय इति भाव एव । च लक्षणापादनाय प्रागुक्तमवलम्ब्यैव प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणं वार्तिकोक्तं समञ्जसमिति द्रष्टव्यम् । अत्रात्रार्थकथाकथनानुवादत्वानुपपत्तिरूपो दोष इत्यर्थः ।

ऽप्राप्तस्य विधेयत्वादित्याशङ्क्य जामितादोपोपक्रमेण
 विष्ण्वादिवाक्येषु प्रत्येकमजामित्वानुवादेन च तेष्वन्त-
 रालप्राप्तिरुक्ता भवति चानुवादतो ऽपि स्थाननियमो
 यथा न गिरागिरिति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवाद-
 वलादिरापदस्य गिरापदस्थाननिवेशित्वम् इति सदृष्टा-
 न्तमुपपादितत्वात् । केचित्तु विष्ण्वादिवाक्यानि याग-
 विधय इति पक्षे तत्राधान्यवाधमन्यथा समर्थयन्ते ।
 विष्ण्वादिवाक्येषु तद्व्यप्रत्ययात्प्रथमं गुणकर्मत्वधीर्भवति ।
 कर्मान्तरानुपयोगानुसंधानेन तु प्रधानकर्मतावगन्तव्या ।
 अतः शीघ्रावगतप्रधानकर्मणामेवाधिकारानुप्रवेशादुपां-
 शुयाजस्य तदनुप्रवेशेन प्रधान्यावगतिर्विहन्येत । अ-
 न्तरावाकरं यागविधिरिति पक्षे तु तत्र तद्व्यप्रत्ययाभा-
 वेन गुणकर्मत्वधीकृतविलम्बाप्रसक्तेराग्नेयादिवदेवाधि-
 कारानुप्रवेशात्प्राधान्यावगतिर्न विहन्यतइति तेषाम-
 ऽधिकारानुप्रवेशोपयोग्यर्थप्रतीतिशैघ्रमान्द्यकृततदनु-
 प्रवेशाननुप्रवेशन्यायस्य संमतत्वाद्दुर्मांशुयाजस्य आहत्य
 पौर्णमासीविध्यभावं तु श्रुतपौर्णमासीकालयोराग्नेया-
 ग्नौषोमीययोरेवाधिकारानुप्रवेशः स्यादित्युपांशुयाजस्य
 तदनुप्रवेशलाभफलक एव पौर्णमासीविधिः सिद्ध्यति ।
 स्यादेतत् । यदि पौर्णमासीसंबन्धप्रतीतिशैघ्रमान्द्याभ्या-
 मधिकारानुप्रवेशाननुप्रवेशौ स्यातां तदोपांशुयाजस्यो-
 त्यत्तिवाक्यप्रवृत्तिसापेक्षेण वाक्यान्तरेण पौर्णमासीसंब-
 न्धलाभे ऽप्युत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीसंबन्धयोराग्ने-
 याग््नौषोमीययोरेव तदनुप्रवेशः स्यादिति स दोषस्त-
 दवस्थः । न च वाच्यमन्यप्रयोजनः पौर्णमासीविधिर्वि-

लभितो ऽपि तस्याधिकारसंबन्धमापादयिष्यति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजप्राप्तेर्लक्ष्यानपायन्यायलभ्यतयैतद्विधिप्रयोजनत्वाभावादिति । अभावास्यायामुपांशुयाजव्यावर्तनेनापि पौर्णमासीविधेश्चरितार्थ्यात् । उपांशुयाजोत्पत्तिवाक्यपर्यलोचनया ह्यभावास्यायामपि स प्राप्नोति । यथा पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ पुरोडाशौ तथा ऽऽभावास्यायामग्नेयेन्द्राग्नी स्त इति पुरोडाशद्वयान्तरालस्य द्वयोरपि सत्त्वाद्भावास्यायां सोमयाजिन ऐन्द्राग्नाभावेनैव पौर्णमास्यामसोमयाजिनो ऽग्न षोमीयाभावेन पुरोडाशद्वयासार्वत्रिकत्वस्य तयोरविशिष्टत्वात् । तस्मात्पौर्णमासीविधिरभावास्याव्यावर्तनेन चरितार्थः स्यादेव । अत एव दशमे अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगान्मन्त्रो यथा प्रधानं स्यादितिसूत्रेण प्रधानस्योपाशुयाजस्योपांशु पौर्णमास्यां यजन्नितिशब्देन पौर्णमासीकालसंयोजनात् पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः कार्य इति पौर्णमासीविधिवलादेवभावास्याव्यावर्तनं कृतमिति^१ चेत् । उच्यते उपांशुयाजमन्तरा यजतीति उत्पत्तिवाक्यं पौर्णमासीरूप एवान्तरालकाले उपांशुयाजं विदधाति । उपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्यजामि वा एतदित्याम्नानादिति दशमान्याधिकरणे भाष्यट्पुटीकयोक्तम् । अत उपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीकालत्वाविशेषान्दकश्चिदधिकारानुप्रवेशे ऽन्तरायः^२ । एवं च यद्यप्यत्र पौर्ण-

१ तस्मात्प्रधानस्याविधिरितिभावात् व्याप्तिरितिभावः ।

२ कल्पसंख्याविप्र इति २ पु० पा० ।

मासौविधिरमावास्यायावर्त्तनेन परिसंख्याहृपन्तथापि
तदनन्तराप्तातीत्यतिवाधयशुतमन्तरालकालं पौर्णमा-
सीहृपतां नयन् उपांशुयाजस्य फलसंबन्धार्थो ऽपि भव-
तीति अपूर्वविधिहृपताय+यावश्यं भाविनी । ततस्थावा-
नुपादेयत्वेनोद्देश्ये पौर्णमासीकाले विधेयस्य यागस्य प्रा-
प्तिरेतदभावे ऽप्युत्पत्तिशक्यपर्यालोचनयार्थोल्लभ्यतइति
तस्याः फलत्वाभावात्तां विहाय विधेयस्य अनुद्देश्याधि-
कारवाक्योपात्तस्वर्गप्राप्तिफलत्वेनोपाददाने ऽस्मिन्विधौ
रूपभेदविवक्षायामप्यव्याप्तिरनिवार्यो । न च पौर्णमा-
सात्वोपहिते उपांशुयाजस्याप्राप्तिरस्ति । अन्तरालविधि-
सामर्थ्येन तत्प्राप्तिसम्भवान्न वा तदन्येन केनचित् हृपेणो
पहिते तत्र तस्याप्राप्तिसुपपाद्य तत्प्रापणार्थमिदं वचन-
मिति कल्पने किं चिरप्रयोजनमस्ति । पौर्णमासात्वो-
पहितस्य तद्विधानस्य फलसंबन्धसिद्ध्या प्रयोजनवत्त्वा-
त् । तस्मात् रूपभेदविवक्षायामप्युक्तविधावव्याप्तिः स्या-
देव । अपि च द्वे आहवनीये चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो
ऽग्न्याहार्यपचने दश संपद्यन्ते दशाक्षरा विराट्रूप एवं
विद्वान्विराट् संपन्नमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्वे आहवनीये
इत्यस्मिन्द्वयोःग्निहोत्रोऽहवनीयं दाहवनीये जुहोतीतिमा-
मान्यशास्त्रप्रमिताहवनीयरूपाधारसङ्गीर्त्तने ऽप्यव्याप्तिः ।
इदं हि नाहवनीयस्याहुतिहयसन्नस्यार्थं मामान्यशा-
स्त्रेणाप्राप्तत्वात् । नापि तदन्यथा यस्य कस्य चित्संब-

१ दीर्घमासोपासनात् ।
२ यदुपपाद्यते ।
३ दीर्घमासोपासनात् अथवा अहवनीयम् ।
४ यदुपपाद्यते अथवा अहवनीयम् ।

न्धप्राप्त्यर्थमनेन कस्यापि तत्संबन्धमाप्त्यलाभात् । नापि
 विराट्संपत्तिवाक्यानुसारेण दशसंख्यानामग्निहोवाहु-
 तीनां मध्ये द्वे एवाहवनीये न त्वष्टावितरा इति परि-
 संख्यार्थमष्टानां गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणान्त-
 रविधानादेवाहवनीयव्यावृत्तिसिद्धेः । किं तु तासामष्टा-
 नामाहुतीनामाहुतिद्वयवदग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम
 इत्यधिकारवाक्यबोधफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । तथा ङि । द्वे
 एवाहवनीय इत्येतदभावे चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो ऽन्वा-
 हार्यपचन इति वाक्ये संख्याधिकरणविशिष्टकर्मविधा-
 यके स्याताम् । न त्वग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यवि-
 हितकर्मानुवादेन गुणविधायके प्राप्ते कर्मणि संख्याधि-
 करणरूपानकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च यथा य-
 दग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
 जापतये च प्रातरिति वाक्ययोः कालदेवतारूपानेकगु-
 णश्रवणे ऽयग्निहोत्रवाक्योत्पन्नहोमानुवादेन गुणमा-
 त्रविधानमिति तस्यैकस्यैव होमस्य सायंप्रातःकालयो-
 रग्निप्रजापतिसूर्यप्रजापतिरूपदेवताभेदेन द्विद्विरभ्यास
 इत्यभ्युपगम्यते । एवमिहाप्यनेकगुणश्रवणे ऽपि तस्मिन्
 होमे गुणमात्रविधानमिति तस्यैवाधिकरणभेदेन चतुस्र-
 तुरभ्यासो ऽयभ्युपगम्यतामिति वाच्यम् । सायं जुहोति
 प्रातर्जुहोतीतिविधिभ्यां सायंप्रातःकालयोरग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
 तत्तत्कालाग्निहोत्रमन्त्राभ्यामग्निमूर्ययोश्च प्राप्तत्वेन य-
 दग्नये यत्सूर्यायेतिवाक्ययोः कालद्वये ऽपि प्रजापतिमा-
 त्रविधिसंक्रान्ततया तयोर्गुणमात्रविधाने ऽपि वाक्यभे-

दाप्रसङ्गात् । इह संख्याधिकरणयोर्द्वयोरप्यनन्यलभ्यत्वे-
न गुणमात्रविधाने वाक्यभेदानिवारणात् । एवं च गा-
र्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याधिकरणविशिष्टहो-
मविध्यवश्यंभावे ऽथावपि होमा अग्निहोत्रवाक्यविधेया-
त्सार्यपातःकालयोर्देवताभेदेन द्विर्द्विरभ्यसनीयाहोमा-
दन्य एव स्युर्विहितस्य विधानायांगादिति न तेषामग्नि-
होत्रमिति नाम सिद्ध्यति किं त्वाग्निहोत्रवाक्यविधेय-
स्यैकस्यैव होमस्य तन्नामेति प्राप्नोति तदुत्पत्तिवाक्यगत-
त्वात् । अग्निहोत्रवाक्यविहितस्य साभ्यामस्य होमस्य गा-
र्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यविहितानां होमानामनुवादके
विराट्सम्पत्तिवाक्ये तावत्साधारण्येनाग्निहोत्रशब्दप्र-
योगसत्त्वे ऽपि तस्य क्वचित्वायेन लक्षणयोपपत्तेः । अग्नि-
होत्रवाक्यविहिते कर्मणि प्रथमावगते शक्त्यवश्यभावेन
तत्सम्बन्धादितरेषु लक्षणोपपत्तावनेकत्र शक्तिकल्पन-
स्यान्याय्यत्वात् । अत एव रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं
भवतीत्युत्पत्तिवाक्ययोर्माहेन्द्रस्त्रोत्रनामत्वेन प्रथमावग-
तपृष्ठशब्दस्य सप्तदशानि पृष्ठानीत्यनुवादवाक्ये माहेन्द्रा-
दिषु चतुषु स्तोत्रेषु प्रयोगो लाक्षणिक इति प्रकृतौ
पृष्ठबहुत्वं नास्तीति प्रपञ्चितं सप्तमे विश्वजिति सर्व-
पृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृ-
ष्ठशब्द इत्यधिकरणे एवं चाधिकारवाक्यस्येनाग्निहोत्र-
नाम्ना ऽग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य ग्रहणात्तस्यैव
फलसम्बन्धः स्यान्न तु चतस्रइत्यादिवाक्यविहितानाम-
थानां होमानां द्वे आहवनीये इति वाक्यसत्त्वे तु विरा-

दसम्पत्तिवाक्यानुसारेण दशधाऽभ्यसनीयस्याग्निहोत्रम-
 स्य दशानामभ्यासानां मध्ये हे आहवनीये इत्यनेन
 परिसंख्यातानामष्टानामपेक्षितमधिकरणमेवं चतस्र इ-
 त्यादिवाक्याभ्यां विधीयते । तयोश्चतुःसंख्याश्रवणानु-
 समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायप्राप्तानुवादकमिति लभ्यते
 एवम् अग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य देवताभेदेना-
 धिकरणभेदेन च मायं प्रातश्च दशदशाभ्यासाः न तु
 तद्वतिरेकेण होमान्तराणि सन्तीति पर्यवसाने ऽधिकार-
 वाक्यगतमग्निहोत्रनाम सर्वविधाभ्याससहितस्थाग्निहो-
 त्रस्य समर्पकमिति सर्वसाधारण्येन फलसम्बन्धः प्राप्नो-
 ति । यथा सोमेन यजेतेति वाक्योत्पन्नस्यैन्द्रवाखादिदे-
 वताभेदेनाभ्यसनीयस्य सोमयागस्य ज्योतिष्टोमपदं ना-
 मेति सर्वाभ्याससहितस्य सोमयागस्याधिकारवाक्येन
 फलसम्बन्धः । न च हे आहवनीय इति वाक्याभावे
 ऽपि विराट्सम्पत्तिवाक्यमग्निहोत्रहोमस्य दशधाभ्या-
 सविधायकमभ्युपगम्यतां तथा सति तत्र त्वदुक्तरीत्या
 ऽष्टानामभ्यासानामधिकरणमात्रविधायकयोर्गार्हपत्या-
 न्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याश्रवणं न्यायप्राप्तानुवादकं
 भविष्यतीत्यापराग्निहोमानामग्निहोत्रहोमाभ्यामह-
 पत्वेन फलसम्बन्धः सिद्धोदिति वाच्यम् । यदि छा-
 हवनीयवाक्यं न स्यात्तदा गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-
 वाक्ययोस्तदधिकरणविधायकत्वे दशानामपि तद-
 भ्योमानामधिकरणविधायकत्वापत्त्या चतुःसंख्यानुयाया-
 संभवेन तयोः संख्याधिकरणविशिष्टकर्मोत्तरविधा-

यकत्वस्यावश्यंभावितया विराट्मंपत्तिवाक्यमग्निहोत्रा-
नग्निहोत्रहोमानां प्रचयशिष्टसंख्यानुवादकमित्यकामे-
नापि स्वीकरणीयम् । तस्मादाहवनीयवाक्यप्रवृत्त्यधेन
एवापराग्निकहोमानां फलसंबन्धः । एवं चास्मिन्दे
आहवनीय इति विधौ अविधेयानामापराग्निकहो-
माभ्यासानां तदनुद्देश्यस्यर्गसंबन्धप्रापणमेव फलमि-
त्ययं विधिरुद्देश्ये विधेयस्य नित्यप्राप्तत्वात्तस्यान्वय त-
वान्यस्य वा प्राप्यस्य नियमस्य निवर्त्यस्य वा भावाच्च
केवलं परफलसंबन्धबोधनार्थः । अत्राय संग्रहः ।
द्वे आहवनीय इति श्रुतां विधिर्ह्यग्निहोत्रमधिकृत्य
परसंबन्धविधानं विनास्य न स्यात्फल किञ्चित् ।
प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान्पूरणीयोऽस्ति नांशो
नानिष्टं वा नियर्च्य निजविषयतया दृश्यते किं चिदस्य ।
किं तु व्यापारमेव प्रचयति फलसंबन्धबोधनार्थं परिपां ।
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वैकट्योष्णिपालम् ॥

तस्मादस्मिन्नपि विधावव्याप्तिरनिवार्येति भावः । अ-
थान्यत्राप्यव्याप्तिमुदाहरति ।

आकाङ्क्षयादर्थवादादुपनमति
फले कर्मणो यद्विधानम् । त-
त्राप्येषा तदङ्गीभवनकृति भवे-
त्सन्निधानश्रुतानाम् । यत्कि-
ञ्चिद्यत्र कुत्राप्यनधिगतवती-

त्येव लक्ष्म्यस्थितिश्चेद्वन्त्यादीषु
प्रसिद्धो नियमविधिरपि स्या-
दपूर्वं विधानम् ॥ ६ ॥

वैश्वदेवी सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामो वैश्वदेवा वै
सञ्जाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनापधावति त ए-
वास्मै मजातान् प्रयच्छन्ति ग्राम्येव भवतीति श्रूयते । तत्र
सांग्रहणीष्टेर्यामफले यद्विधानं तत्र तस्यास्तत्प्राप्त्यर्थं रा-
विसत्रन्यायेन समनन्तरपठितार्थवादादेव तत्प्राप्तिसंभ-
वात् । आकाङ्क्षो ह्यत्र विधिनार्थवादः स्तुतिलाभाय
विशिष्य चात्र ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थ इति महाभाष्योक्ते-
रनेकार्थस्य फलसमर्पकस्य ग्रामशब्दस्य विवक्षितार्थनि-
र्णयलाभाय किं तु सांग्रहण्यास्तदर्थवादात् फलकल्प-
नायामामनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतौर्जु-
होति एतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका
थास्त्रियस्तांस्तानेवावरुन्धेत एनमवरुहा उपतिष्ठन्तीति
तत्सन्निधिपठितानामामनहोमानामपि तदर्थवादात्फ-
लार्थत्वकल्पनापसक्त्या तेषां सांग्रहण्यङ्गत्वं न प्राप्नुया-
दिति तत्प्राप्त्यर्थम् । एतत्सर्वे हि प्रत्यक्षेण विधिना सां-
ग्रहण्याः शोघं फलसवन्धे ऽवगते फलवदफलन्यायादा-
मनहोमानां तदङ्गत्वं प्राप्नोति । एवं चात्र विधेयायाः सां-
ग्रहण्याः केनापि रूपेणोद्देश्यग्रामसंबन्धाप्राप्तिर्नास्तीत्य-
त्वाप्यव्याप्तिरनिवार्या । ननु लक्षणे प्रकृतविध्युद्देश्यम-
प्राप्ते सतीति न विशेष्यते किं तु विधिविषये ऽन्यस्मिन्वा

प्रकृतविध्युद्देश्यमन्यद्वा किञ्चिदप्राप्ते सतीति । तथा च नैतासामव्याप्तीनामवकाश इति चेत् । एवं व्रीही-
नवङ्गन्तीत्यादिषु प्रसिद्धौ नियमविधिरप्यपूर्वविधिः स्या-
त् । दार्शणिकैर्णमासिके प्रयाजादौ सौर्यादिविकृतिमप्राप्ते
सति तद्विधिप्रवृत्तेरतस्तथाविवक्षणीचिख्यादव्याप्तिः स्या-
देवेति भावः । स्यादेतत् । विधिरत्यन्तमप्राप्त इत्यस्य
तद्विध्यप्रवृत्तावप्राप्तिः प्रसङ्गिमतीतिपर्यवसितो ऽर्थस्तस्य
श्लोकस्य व्याख्यानसमये सूचितस्तेन तस्य विधेस्तत्प्रा-
प्तिफलकत्वमर्थाद्भ्रमाते । अतो यस्मिन्कस्मिंश्चिद्यात्कि-
ञ्चिदप्राप्ते सतीति विवक्षायामपि तस्य तत्प्राप्तिफलक
इत्यधिकांशस्य लक्षणे निवेशान्नावहनननियमविधाव-
तिव्याप्तिप्रसङ्गः । तस्य सौर्यादिषु प्रयाजादिप्राप्तिफल-
कत्वाभावात् । एवं च वैकृताग्नयतिग्राह्यविधिष्ववि-
धेयानामपि गुणकामानां तत्तद्विध्युद्देश्यासु विकृतिषु
प्राप्तेर्द्वादशाहिकगवामयनिकच्यनीकान्तर्गततदनन्तर्ग-
तविधिषु विधेयानामेवाग्रतानां तत्तद्विध्यनुद्देश्यासु द्वा-
दशाहविकृतिषु प्राप्तेः । "उपांशु प्रौर्णमास्यां यजन्ति"ति
विधौ अविधेयस्योपांशुयाज्ञस्य तद्विध्यनुद्देश्ये स्वर्गे
प्राप्तेः ह्ये आयहनीय इति विधानविधेयानामापरा-
ग्निकहोमानामनुद्देश्ये स्वर्गे प्राप्तेः सांयदृणीफलवि-
धायविधेयानां तत्तद्विधिपठितानामनुद्देश्य तद्विधये
कर्मणि प्राप्तेश्च फलस्य सद्भावान्न खाप्यव्याप्तिगङ्गाव-
काशो ऽपीत्यागङ्गाइ ।

उद्देश्ये ऽन्यत्र वा यद्विधिपदमि-
 तरद्वापि न प्राप्तिमत्स्यात् त-
 त्प्राप्तिं तत्रतन्वन्विधिरितिकरणे
 ऽप्येवमव्याप्तिरेव । ज्योतिष्टोमा-
 दिकानां त्रिदिवगतिफले सर्व-
 कामोक्तिसिद्धे किं प्राप्यं धर्म-
 जाते प्रकरणगमिते स्वर्गकाम-
 श्रुतिभ्याम् ॥ ७ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते” “दर्शपूर्णमासाभां
 स्वर्गकामो यजेते”ति श्रूयते । इदं वाक्यद्वयं ज्योतिष्टो-
 मशब्दगृहीतस्य सोमयागस्य दर्शपूर्णमासशब्दगृहीता-
 नामाग्नेयादियागानां च न स्वरूपप्राप्त्यर्थं “सोमेन यजे-
 ते”तिवाक्येनाग्नेयादिवाग्यैश्च तेषां प्राप्तत्वादिति ता-
 यत्स्पष्टमेव । नापि तेषां स्वर्गफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । “ए-
 कस्मै वा अन्ये यज्ञकृतयः कामायाञ्जियन्ते सर्वेभ्यो
 ज्योतिष्टोमः” । “एकस्मै वा अन्ये यज्ञकृतयः कामाया-
 ङ्जियन्ते सर्वेभाः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति” यचनाभां
 तेषां पञ्चादिकफलकत्ववत्स्वर्गफलकत्वस्यापि प्राप्तिस-
 म्भवात् । नापि अङ्गसंबन्धबोधनार्थं प्रकरणकृत्येन वा-
 क्येन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न हि स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंब-
 न्धबोधकत्वमपि तदुचितशब्दकल्पनां विना सम्भवति ।
 तयोरङ्गसम्पर्कशब्दाभावात् । न च दीक्षणीयादिमि-

दादिवाक्यविशेषितयोस्तयोस्तत्संबन्धबोधकत्वं सम्भव-
तीति वाच्यम् । दीक्षणीयादिवाक्येष्वपि यच्छब्दोपव-
न्धरहितस्वतन्त्राख्यातसत्त्वेन स्वतस्तेषामन्यविशेषण-
त्वालाभात् । तस्मात्स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंबन्धबोधक-
त्वाङ्गीकारे ऽपि तयोर्दीक्षणीयादिसमिदादिवाक्यानां-
चाप्रत्यक्षमथेकवाक्यत्वं प्रकरणवलेनैकवाक्यतापादक-
शब्दकल्पनयोपपादनोपयम् । तथा हि ज्योतिष्टोमेन दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वा स्वर्गापूर्वं भावयेदित्युक्ते भवति प्रका-
राकाङ्क्षा कथं तेन ताभ्यां वा तद्भावनीयमिति अनिश्चि-
तप्रकारत्वात् । न हि गोधूमैर्मण्डकाः कार्या इत्युक्ते
तत्प्रकारानभिज्ञस्य नियोज्यस्याकाङ्क्षा न भवति कथं
गोधूमैर्मण्डकाः कर्त्तव्या इति कुठारेण वृक्षं छिन्धोत्यु-
क्ते तत्प्रकारानभिज्ञस्य भवत्येव तदाकाङ्क्षा तं प्रतिह-
स्ताभ्यां कुठारं गृहीत्वा तद्वृक्षमननिपातनव्यापाराव-
र्त्तनेनेतिवक्तव्यमेव । एतत्प्रकारस्य लोकप्रसिद्धतरत्वा-
त्प्रायेण तत्र न भवत्याकाङ्क्षा । इह तु ज्योतिष्टोमा-
दिभिः स्वर्गापूर्वसम्पादनस्यात्यन्तालौकिकत्वात्प्रका-
राकाङ्क्षावश्यम्भाविनी । तथा दीक्षणीयादीनामाय-
स्ति प्रयोजनकाङ्क्षा । तदिह परस्पराकाङ्क्षालक्षणां
प्रकरणे सति रेवतीषु धारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेतेतिवत् दीक्षणीयादिवाक्यानां
प्रत्यक्षे ज्योतिष्टोमादिवाक्यैकवाक्यत्वे चामति येन श-
ब्देन दीक्षणीयादिव्यापाराणां ज्योतिष्टोमादिविशेष-
णतोच्यते तादृक्शब्दकल्पनेनाप्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं प्रक-
रणवलेन कल्पनीयम् । यथा कौहशं देवदत्तगृहमिति

प्रकाराकाङ्क्षायां द्वारोपान्तलिखितशङ्खपद्मनिधिवङ्क-
 म्पकालङ्कृतनिष्कृतं देवदत्तगृहमित्यभिधानतो विशेष-
 णमनुक्त्वा इह देवदत्तगृहं वर्त्तते द्वारोपान्ते लिखिते श-
 ङ्खपद्मे स्तः निष्कृते चम्पकाः सन्तीत्येतावत्युक्ते ऽपि गृहस्य
 प्रकाराकाङ्क्षायां प्रकारोपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षया
 च तदुचितशब्दकल्पनया एकवाक्यत्वं कल्प्यतइत्येव-
 मेशोपपादितं तन्वरत्ने । तथा च सर्वकामवाक्ययोरङ्गसंब-
 न्धबोधकत्वानङ्गीकारेण प्रकरणावलात्तद्वोधकं वाक्यं
 कल्पयितुं शक्यम् । तथा हि यद्यपि सर्वकामवाक्ययोरा-
 र्यातरहितयोर्भागभावना न श्रूयते तथापि चतुर्थ्या
 ज्योतिष्टोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सर्वकामार्थत्वप्रतिपा-
 दनात् ज्योतिष्टोमेन दर्शपूर्णमासाभ्यां च स्वर्गपशुपुत्र-
 हिरण्याद्यपूर्वं भावयेदित्यर्थतो लाभाख्यादेव तत्प्रकारा-
 काङ्क्षा दीक्षणीयादीनां समिदादीनाञ्च पूर्ववत्प्रयोज-
 नाकाङ्क्षा स्थितैव एवमुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन
 दीक्षणीयादिभिः समिदादिभिश्चोपकृत्य ज्योतिष्टोमेन
 दर्शपूर्णमासाभ्यां च स्वर्गपशुपुत्राद्यपूर्वं भावयेदिति वाक्यं
 किमिति कल्पयितुं न शक्यम् । एवं स्वर्गसंबन्धस्याङ्ग-
 संबन्धस्य चान्यलभात्वे ऽपि^१ के चन स्वर्गसंबन्धे सर्व-
 कामवचनलभ्ये । स्वर्गकामवाक्ययोरकृतार्थत्वं मन्यमा-
 नास्तयो रङ्गसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः । अन्ये तु सर्व-
 कामश्रुत्यविरोधेन स्वर्गकामवाक्ययोरेव स्वर्गसंबन्ध-
 बोधनार्थत्वं सर्वकामवाक्योस्तु सामान्यसुखप्रवृत्तयोः
 स्वर्गेतरसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः । उभयोरप्यन्यतः

प्राप्तिसम्भवात्तद्व्यतिरेकेण च क्वचित्कस्य चित्प्रापणी-
यस्यादर्शनात्पूर्वकामवाक्ययोरुक्तलक्षणाव्याप्तिः सर्वथै-
वानिवायेति भावः । अथ प्रकारान्तरेणोदाहृततदि-
तरापूर्वविधिष्वव्याप्तिमुदाहरति ।

नाना शाखाग्निहोत्रप्रभृतिवि-
धिषु चाव्याप्तिरेवं सति स्यात्
तत्तद्विध्यप्रवृत्तावपि तदधिग-
तिः स्याद्वि विध्यन्तरेण । सासा
प्राप्तिस्तु नैवाभ्युदयफलवती-
त्येवमप्राप्तिसत्त्वं कृत्वाव्याप्ते-
र्निरासे नियमपरिसंख्यानवृत्ते-
र्निवृत्तिः ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रादिविधयस्तावन्नानाशाखासु श्रूयन्ते । तेन
तत्तच्छाखास्मात्तद्विध्यभावे नानाशाखासु विप्रकीर्णा-
नामज्ञानामिवाग्निहोत्रादीनामपि शाखान्तरतः प्राप्ति-
स्यादेव । ततश्च तत्तद्विध्यभावे ऽन्यतः प्राप्त्यसम्भवरूप-
स्याप्राप्तविशेषणार्थस्याभावात्सर्वेष्वपि नानाशाखास्मा-
त्तापूर्वविधिष्वव्याप्तिरनिवार्या । ननु शाखान्तराधि-
करणे तेषां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति स्वस्वशाखाध्ययन-
प्राप्त्येनाज्ञातज्ञापकत्वं समर्थितम् । मत्तम् । न त्वज्ञा-
तज्ञापकत्वसिद्धिमाधेयाप्राप्तविशेषणार्थं विवक्षितो

लभते । न चाज्ञातत्वमेवाप्राप्तशब्दार्थः । तथा सति नि-
 यमपरिसंख्ययोरपि अर्थाक्षेपमन्त्रलिङ्गाभ्यां प्रागेव पृष्ट-
 त्तयोरज्ञातज्ञापकत्वसत्त्वेन तयोरतिव्याप्त्यपत्तेः । न-
 न्वभ्युदयशिरस्कप्राप्तिसम्भवराहित्यमप्राप्त इत्यनेन वि-
 वक्षितम् । ततश्च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति नियमविधि-
 वलादध्ययनगृहीतस्य स्वशाखान्तर्गतवाक्यजन्यतदर्थ-
 ज्ञानस्यैवाभ्युदयकारित्वेन स्वशाखान्तर्गतवाक्यसद्भावे
 शाखान्तर्गतवाक्यजन्यज्ञानस्याभ्युदयकारित्वस्याभावा-
 त्तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषापेक्षया सर्वेषामग्निहोत्रादिवि-
 धौनामज्ञातज्ञापकत्ववदप्राप्तप्राप्तिफलकत्वमपि वि-
 वक्षितरूपमस्त्येवेति न नानाशाखाग्निहोत्रादिविधिष्व-
 व्याप्तिर्नापि स्वर्गकामवाक्येष्वव्याप्तिस्तेष्वपि साप्तदृश्य-
 वाक्यान्यायेनाभ्युदयफलकप्राप्त्यभावसत्त्वात् । तथा हि
 साप्तदृशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रूयते । अत्र
 त्रिधैयमानस्य साप्तदृश्यस्य न सामिधेनीद्वारा प्रकृतौ
 निवेशः प्राकरणिकतत्त्वाच्च दृश्यावरुद्धत्वात् । किं तु वि-
 कृतिष्वेव । तत्रापि श्रुतसाप्तदृश्यासु मित्वविन्दादिष्वेव
 निवेशो न सर्वासु विकृतिषु । अनारभ्यश्रुतं हि साप्तदृश्यं
 यावत्सामिधेनीद्वारा सकलविकृत्यङ्गं कल्प्यते तावत्प्रा-
 करणिकैर्वाक्यैर्मित्वविन्दादिसंबन्धे कृते चौणार्थापत्तिर्न
 क्रत्वन्तरसंबन्धं कल्पयति । तेनानारभ्याधीतस्य साप्त-
 दृश्यस्योपसंहारार्थानि तत्प्रकरणाधीतानि साप्तदृश्य-
 वचनानि ततश्च प्राकरणिकवचनैः साप्तदृश्यस्य क्रतु-
 संबन्धसिद्धिरनारभ्याधीतवाक्येन सामिधेनौसंबन्धमिहि-
 रिति मीमांसकमर्यादा । अत्रानारभ्य विधानाभावे

ऽपि साप्तदशस्य क्रतुसंबन्धवत्सामिधेनीसंबन्धो ऽपि प्राकरणीकवचनैरेव सिद्धतीति अनारभविधानस्य वै-
 व्यर्थ्यशङ्का प्राप्नोति । अत्रोक्तं तन्वरत्ने । यद्यपि प्राकर-
 णिकेनैव क्रतुसंबन्धः सामिधेनीसंबन्धश्च सिद्धति । त-
 थापि वाक्यद्वयाम्नानादेवं विज्ञानमभ्युदयकारीति वि-
 ज्ञायते अर्थवादप्ररोचितवदिति । ततश्चास्य न्यायस्य
 सार्वकाम्यवाक्यप्राप्त्यर्थस्वर्गकामवाक्यसाधारण्यात्तवा-
 प्यभ्युदयशिरस्कप्राप्त्यभावो वक्तुं शक्यत इति चेत् ।
 तथा सति नियमपरिसंख्याविध्योरत्यन्तमप्राप्त इति
 विशेषणाभ्यां निवृत्तिर्न स्यात् । तत्रापि स्वाध्यायनिय-
 मविधिवत्तादेवार्थाक्षेपमन्वलिङ्गाभ्यामवघातादिप्राप्तेर-
 भ्युदयकारित्वाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादन्यतः
 प्राप्त्यभावमात्रमिहाप्राप्तिरिति वक्तव्यमित्युदाहृत-
 स्यलेश्वव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः ॥ ७ ॥ नन्वस्त्व-
 न्यतः प्राप्त्यभावमात्रमप्राप्तविशेषणार्थः । प्राप्त्यभावस्तु
 तत्तद्विधिमात्राप्यवृत्ताविति नेष्यते किं तु विध्यन्तरा-
 प्रवृत्तिसहितायां केवलायां वा तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ यः
 प्राप्त्यभावः स सर्वो ऽप्यप्राप्तविशेषणार्थ इतीष्यते । त-
 तश्च तत्तच्छाखागताग्निहोत्रादिविध्यप्रवृत्तौ तदन्यसक-
 लशाखागततत्तद्विध्यप्रवृत्तिसहितायां तदप्राप्तिरुच्यतेति
 न नानाशाखागताग्निहोत्रादिविधिष्वव्याप्तिः । नापि
 स्वर्गकामविध्योरव्याप्तिस्तदप्रवृत्तौ सार्वकाम्यविध्यप्रवृ-
 त्तिसहितायां ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गसंबन्धाप्राप्तिस-
 न्वात् । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते”ति “यावज्जीवं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”ति विधिभ्यां तेषां प्रत्यवायपरि-

हारार्थत्वावगमेन तत एव फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विशुद्धिजन्या-
 याविषयतया ततः स्वर्गसंबन्धप्राप्तेरनाशङ्कनीयत्वात् ।
 अथर्वं च क्वचित्क्वचिन्नियमविधौ तत्तद्विध्यप्रवृत्तेर्विध्य-
 न्तराप्रवृत्तिसाहित्यन्यायो ऽयमनुसरणीयः । अन्यथा
 ब्रौह्मिभिर्यजेतेतिनियमविधौ तल्लक्षणस्याव्याप्तिः स्यात् ।
 ब्रौह्मिशास्त्राभावे यवशास्त्रेण यवानामेव नियतप्राप्त्या
 ब्रौह्मीणां पक्षप्राप्त्यभावात् । एवं यवैर्यजेतेतिनियमवि-
 धावपि तदव्याप्तिः स्यात् । तदभावे ब्रौह्मिशास्त्रेण ब्रौ-
 ह्मीणामेव नियतप्राप्त्या यवानां पक्षप्राप्त्यभावात् । तथा
 श्रीदृश्वरो यूपो भवतीत्यादिवैकृतद्रव्यविधिष्वपि सर्वे द्र-
 व्यविधयो नियमविधय इति मीमांसकमर्थादया निय-
 मविधित्वेन समर्थनीयेषु तदव्याप्तिः स्यात् । वैकृतवि-
 ध्यभावे प्राकृतेन खादिरौ यूपो भवतीत्यादिशास्त्रेण चो-
 दकतः खादिरादीनामेव नियतप्राप्त्या उदृश्वरता-
 दीनां पक्षप्राप्त्यभावात् । ततश्च ब्रौह्मियवशास्त्रयोर्हयो-
 रथभावे पुरांडाशप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षया ब्रौह्मियवनी-
 यारादीनां पक्षप्राप्त्या प्राकृतवैकृतविधीनामभावे यूप-
 त्रिप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायां धवखटिरपलाशोदृश्वरादीनां
 पक्षप्राप्त्या च ब्रौह्मियोदृश्वरादीनां पक्षप्राप्त्या च
 ब्रौह्मियोदृश्वरादिशास्त्रेषु नियमविधिलक्षणं समर्थ-
 नीयम् । तथा परिसंख्यालक्षणे ऽपि न्यायो ऽयमनुसर-
 णीयः । अन्यथा मित्रविन्दाध्वरकल्पावैमृधचातुर्मास्य-
 पश्राग्रयणादिना नाकर्मममात्मातमाप्तदृश्यविधिष्व-
 नारभविहितशास्त्रम्योपसंहारार्थत्वेन तदितरविकृती-
 नां साप्तदस्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया परिसंख्यालक्षणे

तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात् । मित्वविन्दागतविध्यभावे ऽध्वरकल्पागतविधेर्मित्वविन्दासाधारण्येनाध्वरकल्पेतरसकलविकृतीनां साप्तदश्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया मित्वविन्दायामन्यतः साप्तदश्यप्राप्त्यभावात् । एवमुक्तन्यायेनोध्वरकल्पादिष्वपि तत्राप्यभावात् । तथा गृहमेधीयगतेष्व्राज्यभागौ यजति अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति इडासुपह्वयते इत्यादिप्रकृताङ्गपुनर्विधिषु चोदकलोपकत्वेन तदितराङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया परिसंख्यारूपेषु तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात् । आज्यभागविध्यभावे स्विष्टकृद्विधेराज्यभागसाधारण्येन स्विष्टकृदितरसकलचोदकप्राप्याङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया आज्यभागयोरन्यतो गृहमेधीये प्राप्यभावात् । उक्तन्यायेनैव स्विष्टकृदादौनामपि तत्राप्यभावात् । ततश्च मित्वविन्दादिप्रकरणगतसकलसाप्तदश्यविध्यभावेनारभ्याधीतसाप्तदश्यविधिना प्रकृतितः पाञ्चदश्यावरोधान्निवृत्तेनाविशीपात्सर्वासु विकृतिषु साप्तदश्यप्राप्त्या गृहमेधीयप्रकरणगतसकलप्राकृताङ्गपुनर्विध्यभावे चोदकात्सर्वेषामाज्यभागादौनां गृहमेधीये प्राप्या च तेषु परिसंख्यालक्षणं समर्थनीयम् । तद्वत्सकलशाखागताग्निहोत्रादिविध्याद्यभावे ऽग्निहोत्राद्यप्राप्या तेष्वपूर्वविधिलक्षणं समर्थयितुं शक्यमेव । अतो न क्वाप्यव्याप्तिदोष इत्याशङ्क्याह ।

तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ सुलभमितर-

विध्यप्रवृत्त्या युतायाम् तेषाम-
 प्राप्तिमत्त्वं नियमपदयवव्रीहि-
 पक्षाप्तितावत् । नानाकर्मोपसं-
 हृत्युचितनियतसत्साप्तदप्रया-
 प्तिवच्चेत्येवं सृष्टौ तु पृष्ठस्तुति-
 नियममुखातिप्रसक्तिः प्रसर्पेत् ॥६॥

एवमव्याप्तिपरिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्ता-
 वप्राप्तेरपूर्वविधिलक्षणनिविष्टत्वकल्पनायामुपह्वयादि-
 विकृतिषु प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोर्वृहद्रथन्तरथोरन्य-
 तरंनियमार्थे बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति
 विधौ विकृत्यतिरात्रे प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोः षोड-
 शिग्रहसहजर्जनयोः षोडशिग्रहनियमार्थे उत्तरे ऽहन् हिरा-
 तस्य गृह्यत इति विधौ गृहमेधीये प्रकृतितः मसुच्चित्य
 प्राप्ताव्यभागतदितराङ्गकलापमध्ये चोदकलोपकतया
 तदितराङ्गपरिसंख्यारूपे आव्यभागौ यजतीतिविधौ चा-
 तिवाप्तिः स्यात् । बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः षोडशिग्रहस्या-
 व्यभागयोश्च प्राकृतवैकृतविध्यभावे सर्वथैवाप्राप्तिम-
 त्त्वात् । व्रीहियवविध्योर्वैकृतद्रव्यविधिषु प्राकराण्यकमा-
 त्तदृश्यविधिषु गृहमेधीयम्बिष्टकृदादिविधिषु चानेक-
 विधयप्रवृत्त्येक्षया याजिकीं नियतां च प्राप्तिं सम्भाव्य
 नियमपरिसंख्याविधित्वेन समर्थितेषु तद्विधयप्रवृत्त्ये-
 क्षया सर्वथैवाप्राप्तेरपि मत्त्वेन तेष्वप्यतिव्याप्तिः स्यात् ।

न ह्यनेकविधाप्रवृत्त्यपेक्षैवाप्राप्तिरपूर्वविधिलक्षणो निवेश्यत इति नियन्तुं शक्यते तथा मति व्रीहीप्रोक्षतीत्याद्यपूर्वविधावप्राप्तिस्तद्विधिमात्राप्रवृत्त्यपेक्षत्वेन तत्प्राप्त्याः स्यादिति तत्परिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्त्योस्तल्लक्षणो निवेशनीयत्वात् । तथा चतुर्जुह्वां गृह्णाति अष्टावुपभृति चतुर्भुजायामिति कार्यविशेषासंयुक्तयोत्पन्नानां जौहवाज्यादीनां विनियोगविधिषु यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयोजेभ्यस्तत् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् । सर्वश्वे वा एतत् यज्ञाय गृह्णाते । यत् ध्रुवायामाज्यमित्थिर्वहृषेपु मध्ये जौहवौपभृताव्यविनियोगविध्योर्नियमविधित्वेनाभ्युपगतयोर्नियमविधित्वं तयाणामेवैतेषां विधीनामप्रवृत्त्यपेक्षया जौहवाज्यादीनां द्रव्याकाङ्क्षेषु प्रयाजादिषु पक्षे प्राप्तिं सम्भाव्य समर्थनीयम् । तत्तद्विध्याप्रवृत्त्यपेक्षया विधेययोर्जौहवौपभृताव्ययोः प्रयाजानुयाजेष्वप्राप्तिरपि सम्भवति । तथा सर्वयज्ञार्थध्रौवाव्यान्वयेन निराकाङ्क्षेभ्यः प्रयाजानुयाजेभ्यः परावृत्त्य तयोरयज्ञरूपेष्वप्यव्यापेक्षसदनकरणादिकार्येष्वेव प्राप्तेरिति तयोरपि विधयोरतिव्याप्तिः स्यात् एयमनियमेनैकानेकविधाप्रवृत्त्यपेक्षया पाक्षिकनियतप्राप्तयोर्नियमपरिसंख्यालक्षणनिविष्टत्वकल्पनायां तयोरपि लक्षणयोरतिव्याप्तिः स्यात् । तथा हि ध्रौवाज्यविनियोगविधेर्द्रवाविषयत्वेऽपि नियमविधित्वं न सम्भवति जौहवौपभृताज्ययोः प्रयाजानुयाजाजार्थत्वे मति परिशीयादेव ध्रौवाव्यस्य तद्विरिक्तद्रव्यापेक्षमर्त्यज्ञार्थत्वनियमसिद्धेः । न च स्थाल्या-

ज्ञस्यापि तेषु पक्षप्राप्त्या परिशेषासिद्धेर्नियमविधित्वं स-
 म्भवतीति वाच्यम् । जौहवाद्याजस्य ग्रहणे विनियोगेन
 निराकाङ्क्षस्य स्याल्याजस्य स्वतस्तेषु प्राप्त्यमम्भवात्
 तस्मात् द्रव्यापेक्षसर्वयज्ञेष्वयज्ञरूपेषु सदनकरणादिषु
 च धौवाजास्य समुच्चित्य प्राप्तौ सदनकरणादिव्याप्त्य-
 र्थं तस्य परिसंख्याविधित्वमेव युक्तं तत्र अथाणामेतेषां
 विधीनामपृष्टतौ धौवाजस्य तत्तद्विनियोगविधिसंग्रा-
 ह्येषु आज्ञाभागादिषु च पक्षप्राप्तिः सम्भवतीति तत्र
 नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । तथा रथन्तरं पृष्ठं
 भवतीति वैकृतौ विधिनियमविधिरुस्य प्राकृतबृहद्रथ-
 न्तरविकल्पविधेऽपृष्टतौ प्रकृतितो बृहद्रथन्तरयोः स-
 मुच्चित्य प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्षणस्याति-
 व्याप्तिः पृष्ठाः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इति । गवा-
 मयनिके षडहे रथन्तरवृहत्पृष्ठविधिरपूर्वविधिः तदन्त-
 र्गतेषु तृतीयादिष्वहःसु तत्प्रकृतिभूतात् द्वादशाहिका-
 न्नानापृष्ठषडहात् क्रमेण वैरूपवैराजशाकरैवतपृष्ठाना-
 सेव प्राप्तत्वेन तृतीये रथन्तरं चतुर्थे वृहत् पञ्चमे रथन्त-
 रं षष्ठे वृहदित्यस्यार्थस्य कथं चिदपि प्राप्यभावात् ।
 द्वादशाहिकनानापृष्ठविध्यभावे तस्मिन् गवामयनिकष-
 डहे ज्योतिष्टोभात् बृहद्रथन्तरपृष्ठयोरनियता प्राप्तिः स-
 म्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । आ-
 ज्यभागपुनर्विधानेन गृहमेधौयवदपूर्वे ऽवभृथे प्रयाजा-
 नुयाजप्राप्त्यभावात् तत्रापवर्हिषः प्रयाजान्यजति अ-
 पवर्हिषो ऽनुयाजान्यजतीति वर्हिष्यंतिरिक्तप्रयाजानुया-
 जप्राप्त्यर्थो ऽपूर्वविधिः । तत्राज्यभागपुनर्विधानाभावे

वर्हिः संज्ञकप्रयाजानुयाजयोस्तद्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजा-
नां च समुच्चित्य प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्ष-
णास्त्यतिव्याप्तिः । एवमतिव्याख्यावहत्वादनियमेनैकानेक-
विध्यप्रवृत्त्योरपूर्वविध्यादिलक्षणानुप्रवेशकल्पनमद्युक्तमि-
तिभावः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् । वैकृतरथन्तरपृष्ठादिविधिष्व-
पूर्वविध्यादिलक्षणानुगतेर्नातिव्याप्तिर्नानालक्षणसमावे-
शानुसारेणानेकविधिरूपत्वाङ्गीकारे दीषाभावात् तावता
रथन्तरपृष्ठादिष्वनुष्ठानभेदासाङ्कर्यात् उपधेयसङ्करे ऽपि
तत्तल्लक्षणोपाधौनामसाङ्कर्याच्च । एकैकस्मिन्वाक्ये विष-
यभेदेनापूर्वविध्यादिलक्षणानामुपजीव्योपजीवकभावेन त-
त्फलानां च साङ्कर्यस्य संप्रतिपन्नत्वेन तन्न्यायादेकानेक-
विध्यप्रवृत्तिभेदेनापि तदुभयसाङ्कर्याभ्युपगमसम्भवाच्च ।
तथा हि उपांशु पौर्णमास्यां यजन्नितिवाक्ये उपांशुया-
जाप्राप्तफलसंबन्धप्रापकत्वेन तस्मिन्पौर्णमास्या सह प्रा-
प्तामावास्यासंबन्धव्यावर्तकत्वेन चापूर्वविधिपरिसंख्या-
विधिलक्षणयोः साङ्कर्यं तावदङ्गीकृतं चतुर्थश्लोकव्याख्या-
ने सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीतिविध्योर्नियमपरिसंख्या-
विधिलक्षणसाङ्कर्यं दृश्यते तौ खल्वग्निहोत्रं जुहुयात्स्व-
र्गकाम इतिविहितकाम्याग्निहोत्रप्रयोगस्यानियतकाल-
त्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालविशेषनियमार्थं । यावज्जी-
वमग्निहोत्रं जुहोतीतिविहितनित्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
सातत्येन सार्वकालत्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालावच्छिन्न-
मेव जीवनं निमित्तमिति निमित्तविशेषणसमर्पणेनान्य-
कालव्यावर्तकी च । यदा अश्वः श्यावो दक्षिणेति उप-
हव्यदक्षिणाविधिरिहोदाहरणं स हि गौश्चाश्वयेत्या-

दिज्यौतिष्टोमिकदक्षिणाविधिनाश्वस्य गवादिभिः समु-
 क्षित्य प्राप्तौ गवादिपरिसंख्यायः । तस्यानियतरूपप्रा-
 प्तौ श्यावनियमार्थश्च । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति
 विधावपूर्वनियमविधिलक्षणमाह्वयं दृश्यते कथं क्रती
 स्तोत्रसाधनानां साम्नां यथाद्ययनमेकस्याह्वयि गान
 प्राप्तौ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमितिवचनात् तृचे
 तानि गातव्यानीति स्थापितमेकचंस्थानि यज्ञे स्युः न स्वा-
 ध्यायवत् । तृचे वा लिङ्गदर्शनादिति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां-
 दशमाध्याये । ततश्च तेषां स्वयोनिषु गीयमानानां क्रतु-
 ध्वन्ययोरपि यथाः कथोश्चिदुचोर्गीयत्वे प्राप्ते संशरविले-
 शपरिहारार्थं योनिषु समच्छन्दस्क्रयोरेव गातव्यमिति नि-
 र्णीतं तदभ्यासः समासु स्यादिति नावमिकाधिकरणे
 तत्रेदं वचनं प्रवर्तते यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति ।
 अत्र योनिषु पठितयोर्योन्युत्तरयोर्गानं न विधीयते किं
 तूत्तराग्रन्यपठितयोस्तदुत्तरयोस्तत्रैवोत्तराशब्दस्य पदा-
 न्तरसन्निधाननिरपेक्षया रुद्ध्या प्रसिद्धेरिति निर्णीतं नै-
 मित्तिकं तूत्तरात्वमिति नावमिकाधिकरणे । उत्तराग्र-
 न्यपठिते चोत्तरे रथन्तरादियोनीनां तद्विषमच्छन्दस्के
 वामदेव्यादियोनीनां तत्समच्छन्दस्के । एवं च रथन्तरा-
 दिसाम्नां संशरविलेशपरिहारार्थमुत्तराव्यतिरिक्तयोरेव
 कथोश्चिद्योनिषु समच्छन्दस्क्रयोर्दोर्गीयानप्राप्तावप्राप्तो-
 त्तराप्रापणार्थम् उत्तराविधिः । वामदेव्यादिसाम्नामुत्तर-
 योरन्ययोर्वा कथोश्चिद्योनिषु समच्छन्दस्क्रयोर्गानप्राप्तावु-
 त्तरानियमार्थं इति । कौ पुनः संशरविलेशदोषी । स-
 शरः साम्नो हिंसा विलेशस्तस्य षट्पेक्षया ल्यत्वं यदा-

ह्यणवत्य इति पञ्चमाध्यायसूत्रेण यां वै कां चन ब्राह्म-
 णवतीमिष्टकामभिजानौयात्तां मध्यमायां चितावुप-
 ध्यादितिवचनबलेन प्रत्यक्षज्ञानवाच्यभिपूर्वजानातिव-
 शात्प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानामिष्टकानां मध्यमचित्तावे-
 वोपधानं न त्वन्ते तु मादरायण इति न्यायान्वित्यन्तरे
 इतिनिर्णीतत्वादिति चेत् । नैतदपि युक्तम् । कासामि-
 ष्टकानां सृष्टिमन्त्रादिभिरुपधानमिति प्रागनवगततया
 सृष्ट्यादिशब्दोक्तानां सृष्टिशब्दादिवन्मन्त्रोपधेयाष्टका-
 विशेषाणां बुद्धानारोहेण विधातुमशक्यत्वात् । तस्मात्त-
 न्मन्त्रविशेषा एवेष्टकोपधाने विधौयन्त इति युक्तम् तेषां
 च विधिर्नोपधानप्राप्त्यर्थः प्रकरणादेव प्राप्तिः सम्भवा-
 त् । नापि लिङ्गविनियोज्यमन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थः । मन्त्रा-
 न्तरास्मानवैयर्थ्यापत्तेः । किं त्वेकया स्तुवते प्रजा अधौ-
 यन्त प्रजापतिरधिपतिरासौत्तिसृष्टिभिरस्तुवत ब्रह्मा सृ-
 ज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासौदित्यादीनामुपधानैका-
 न्तिकलिङ्गविशेषरहितानां मन्त्राणामिष्टकाग्रहणादि-
 ष्वपि विनियोगप्रसक्तौ तत्परिसंख्यार्थः । प्रत्येकोपधान-
 नियमार्थश्च । समुदितोपधाने तत्तद्विष्टकोपधानस्य क्र-
 मोच्चार्यव्यवस्थिततत्तन्मन्त्रकरणकत्वायोगात् । मध्यम-
 चिति प्राप्त्यर्थश्च । मन्त्रव्यतिरेकेषुष्टकासु विशेषान्तरा-
 निरूपणेन मन्त्रविनाकृतेष्टकानियमविधेरशक्यतया यां
 वै कां चनेतिविधेरपीष्टकाविशेषणमन्त्रविध्यबलम्बनत्वात्
 एवं तावदपूर्वविध्योदिलक्षणानामाश्रयभेदेन सङ्करो द-
 र्शितः । तथैव तत्फलानामपि प्रथमचरमभावेन स-
 ङ्करो दृश्यते किं तु केषु चित्किञ्चित्फलमनन्यल-

स्यत्वे ऽप्यनुनिष्पादित्वादन्त्येष्वननुनिष्पादित्वे ऽप्यन्यल-
 थ्यत्वात्परेष्वनन्यलभ्यत्वेऽप्यननुनिष्पादित्वे ऽप्यनुष्ठा-
 नविशेषालाभात् फलत्वेन न व्यपदिश्यते । तवानु-
 निष्पादिसङ्करी यथा । "अथातो ऽग्निष्टोमेनानुयजती"ति
 विधितः प्रकृत्यग्निष्टोमे ऽग्निप्राप्तिस्तदनुनिष्पादिनी त-
 स्मिन्तन्त्याश्रितगुणकामानां प्राप्तिः । यद्यग्नेः सौमि-
 काङ्गकलापसंबलितप्रयोगस्य सोमप्रयोगाद्बहिः सम्पा-
 दयितुमशक्यत्वेन तत्प्रयोगमध्यपातित्वावश्यम्भावान्ति-
 ष्फलस्याग्नेः फलवत्सोमाङ्गत्वमनुष्ठानसादेश्यरूपेण स्यान्-
 प्रमाणेन सिध्यति तथा ऽपि तेनानारभ्याधीतस्य प्रो-
 करणीकीत्तरवेदावरुद्धप्रकृतिव्यावृत्तस्य विकृत्यङ्गत्वमेव
 सिध्तिः । अतः प्रकृतावप्राप्तस्याग्नेः प्रथमश्लोकव्या-
 ख्यानदर्शितरीत्यानेनैव वाक्येन प्राप्तिः । तत्प्राप्त्या च त-
 दाश्रितानां श्येनाकृत्यादि । फलार्थगुणाणां प्रकृतिमध्ये
 ऽनुष्ठानप्राप्तिः । ततो बहिरनुष्ठातुमशक्यत्वात् । आयय-
 यो "द्यावापृथिव्य एककपाल" इति विधित एककपालया-
 गस्यप्राप्तिः । तदनुनिष्पादी प्रसूनबर्हिर्नियमः । प्रसूनं
 पुष्पितम् । लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । एककपाल-
 विध्यभावे ह्यायययो प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिरनियतमैन्द्रा-
 ग्नादियागानुसारेण प्राप्नोति ऐन्द्राग्नादिषु प्रसूननिय-
 माश्रयणात् । एककपालविधिसत्त्वे तु तस्य वैश्वदेविकौ-
 ककपालप्रकृतिकत्वात् । ततो ऽतिदेशेन प्रसूननियमः
 प्राप्नोति । यद्यप्येककपालो जवन्यत्वेनैकत्वेन चैन्द्राग्ना-

१ तदाश्रितगुणकामानामि० २ पु० पा० ।

२ ५० २ पु० मा० ।

द्विपेक्षया दुर्बलस्तथापि प्रसूनवर्हिर्ग्रहणे ऽप्यनियतवर्हिषा-
 मैन्द्राग्नादीनां विरोधाभावात्कांस्यभोजिन्यायेनैककपा-
 लानुवर्त्तनमुपपद्यत एव । यत्र शिष्यस्य कांस्यभोजननि-
 यमो ऽस्ति गुरोर्नास्ति तत्र तयोरेकपात्रभोजने क्वचित्प्र-
 सक्ते गुणभूतमपि शिष्यमनुमृत्त्य गुरुणापि हि कांस्यभो-
 जनमेवाद्वियते। “अतिहायेडोवर्हिः प्रतिसमानयति जुह्वा-
 मौपभृतमि”ति वर्हिःप्रयाजोपक्रमे जुह्वां प्रयाजार्थोपभृ-
 ताज्यसमानयनपाप्तिः तदनुनिष्पादिनी । जौह्वाज्य-
 मादिप्रयाजत्रयार्थमौपभृताज्यमुपरितनप्रयाजद्वितयार्थ-
 मिति परिसंख्या । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदादुपभृ-
 ति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति विधिभ्यां हि तयं, रविशेषेण
 सर्वप्रयाजार्थत्वं प्राप्तम् । प्रथमप्रयाजोपक्रम एव प्रया-
 जार्थस्यौपभृताज्यस्य जुह्वां समानयनमपि प्राप्तं तस्य
 तस्मात्कालादाच्छिद्य वर्हिः प्रयाजोपक्रमकाले विधा-
 नादाज्यद्वयमपि प्रयाजविशेषविषयतया व्यवतिष्ठ-
 ते । एवं चात्र प्राप्तपरिसंख्याने ऽपि न वैदोष्य-
 मन्यानुष्पादित्वेन शब्दव्यापाराविषयत्वात् । “षट्त्वि-
 रथो दक्षिणां ददाति अग्नीधे ददाति ब्रह्मणे ददा-
 ती”त्यादिविध्यधीनऋत्विगानमनार्थदक्षिणादाननिय-
 मानुनिष्पादिनी ऋत्विजां कर्मसु कर्तृत्वप्राप्तिः । स्व-
 र्गकामो यजतेति सामानाधिकरण्यादात्मनेपदेन कर्त्तु-
 रेव फलावगमाच्च फलार्थिनो यजमानस्यैव साङ्गे ज्यो-
 तिष्टोमादिकर्मणि साक्षात्कर्तृत्वे प्राप्ते तत्राप्राप्तमृ-
 त्विजां कर्तृत्वं दक्षिणादाननियमेन प्रार्थ्यते । दक्षि-
 णादानविधिर्हि ऋत्विगानमनह्यपदृष्टार्थत्वे सम्भवति-

र्थाकाङ्क्षायाश्च शान्त्या लिङ्गात्प्रयाजानामनियतद्रवाक-
 ल्यनस्यैव जौहवाजस्रानियतकार्यकल्पनमप्यप्रवृत्ते-
 स्तेन च कार्यनियमेन परिसंख्यापि लभ्यते । प्रयाजानु-
 याजाजस्रभागोपांशुयानुपावेर्णहोमनारिष्टहोमानां द्रवा-
 काङ्क्षामुपस्तरणाभिघारणकपालाञ्जनसदनकरणा-
 लङ्करणानां चाजस्राकाङ्क्षाणां कार्याकाङ्क्षेषु जौहवाजा-
 दिषु त्रिष्वेव प्रवर्त्तमानानां मध्ये प्रयाजेषु जौहवाज्यं
 प्राप्नुवत्सु अन्येषामपि केषां चित्तैः समुच्चित्य प्राप्तेरव-
 श्यं भावात् । ननु एवं सति कार्येण यदि संख्यैव स्यात्
 उच्यते । समुच्चयः कार्यविशेषनियतो न भवति । न हि
 जौहवाजे एतेषां कार्याणां समुच्चितानां प्राप्तिः शौ-
 पभृताजो एतेषामिति कार्यविशेषनियते समुच्चये किं
 चिन्निवामकमस्ति । अतो यान्येव कानि चित्कार्याणि
 जौहवाजे समुच्चित्य प्राप्नुवन्ति तान्येव ततो अन्येषां केषां
 चित् कार्याणां तत्र समुच्चित्य प्राप्ते न प्राप्नुवन्तीति ।
 कस्यापि कार्यस्य प्रयाजाजो नियतप्राप्त्यभावात्तत्र प्रया-
 जानामप्राप्तांशपूरणं तावदवश्यं कर्त्तव्यम् । तन्निष्कृते नै-
 राकाङ्क्षेण लौकिककल्पनाप्रतिबन्धाद्भवन्ती पक्षे प्रया-
 जैः मह समुच्चित्य प्राप्तिमतामन्येषां कार्याणां निवृ-
 त्तिः नखविदलनादिनिवृत्तिवत्तदनुनिष्पादिनीत्यादिद्वारेण
 मनमालाचनौयम् । श्रातिध्यायां चतुर्गृहीतान्याजस्रानि
 भवन्तीति विध्यधीना तत्र प्रकृतिप्राप्तीपभृतचतुर्गृही-
 तान्तरपरिमंस्यातदनुनिष्पादिनी प्रकृतौ बहिः प्रया-
 जोपक्रमे प्रयाजार्थमपभृताजस्रादर्थं समानेतव्यमित्य-
 स्वार्थस्य प्राप्तिः । तस्य विधिरभावे हि यदुपभृति प्रया-

जानुयाजेभ्यस्तदिति विधिवशादौपभृताजं सर्वमपि ग्र-
याजानुयाजसाधारणं स्यादिति समं स्यादञ्चतत्वादिति
न्यायनौपभृते ऽनुयाजवयार्थमर्द्धाधिकमवशेषणीयमिति
प्रयाजाहवार्थमर्थानयूनमेव समानेतत्र्यं प्राप्नुयात् । ननु-
भृत्यष्टगृहीतमेकहविर्न भवति किं तु चतुर्गृहीतं हविर्द्वयं
तच्चतुर्गृहीतं जुहोतीति विधिना चतुर्ग्रहणसकृत-
स्याङ्गत्वावगमादिति निर्णीतं चतुर्थे तथा च यदुपभृ-
तीतिविधिः प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपर-
मित्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्येदतः समानयनविधिनार्धमेव समा-
नेतत्र्यमिति प्राप्नुयादिति चेत् । सैवम् । तथा व्यवस्थापक-
विधन्तराभावे यदुपभृतौत्वविशेषविधानेन चतुर्गृहीत-
द्वयस्यापि प्रयाजानुयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवार्थत्वात् । न
चैकस्मिन् यागे हविर्द्वयं नान्वेतीति शङ्काम् । वचनबलादे-
कैकस्य चतुर्गृहीतस्य हविषो ऽनेकप्रयाजार्थत्ववदने-
कानुयाजार्थत्ववच्चतुर्गृहीतद्वयद्वयस्य हविर्द्वयस्यैकैक-
यागार्थत्वस्याप्युपपत्तेः । पशुयागएकस्मिन् हृदयजि-
ह्वाद्येकादशहविरन्वयदर्शनाच्च । चतुर्गृहीतान्याजरानि
भवन्तीत्यनुयाजरहितायामातिथ्यायां विधेः सत्त्वे तु तेन
चतुर्गृहीतान्तरपरिस्रस्थावलात्तदुपभृति प्रयाजार्थमेकं
चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमिति व्यवस्थावगत्यार्धमेव
समानेतत्र्यमिति सिध्यति । ननु चतुर्गृहीतवचन-
मातिथ्यायां प्रयाजार्थमेव चोदकाच्चतुर्गृहीतद्वयप्राप्तौ
तत्रैकमेव चतुर्गृहीतं हविरिति प्रयाजार्थं हविषि वैकृ-
तविशेषवचनतथाप्युपपन्नं नोक्तव्यवस्थां गमयेदिति चेत् ।
सत्यसुभयथाप्युपपन्नस्य तस्य न ह्यत्रानुयाजा इज्यन्त

इतिवाक्यशेषवशात् व्यवस्था भविष्यति । अनेन हि वा-
क्यशेषेणोपभृति द्वितीयचतुर्गृहीताभावे ऽनुयाजानाम-
भावो हेतुकृतः । ततश्च तत्रैव हेतौ साध्यभूतायामा-
तिध्यायामुपभृति द्वितीयचतुर्गृहीतस्य परिसंख्यामुप-
नयन् विधिस्तस्य केवलानुयाजार्थत्वं प्रथमचतुर्गृही-
तस्य केवलं प्रयाजार्थत्वं च व्यवस्थापयति । अतस्तदनु-
निष्पाटिन्यर्हसमानयनप्राप्तिर्भवति । एवं "वीणि ह वै य-
ज्ञस्योदराणि गायत्रीहृदत्यनुष्टुप्त्र छेवावपन्त्यत एवोद-
पन्तौ"त्यत्र परिसंख्याननिष्पादी नियमः । कथं सति वि-
ष्टहस्तोमकाः क्रतवः एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं या-
जयेदित्यादिभिर्विहिताः तेषु क्रतुषु बहिष्यवमानादिषु
सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु एकविंशादिस्तोमविष्टहिसिद्धार्थं प्राकृ-
तेभ्यो ऽधिकावापे प्राप्ते ऽत्र छेवावपन्तौत्युदाहृतवाक्ये-
न पवमानगायत्र्यादिभ्यो ऽन्यत्रावापः परिसंख्यायते ।
तेनावापस्य पवमानातिरिक्तेभ्यः स्तोत्रेभ्यो ऽनिवर्त्तित-
त्वात्तद्यतिरिक्तेष्वजापृष्ठादिस्तोत्रेष्वगत्यास्थासेनैव सं-
ख्यापूरणं कार्यमिति सिध्यति । अनया चावापसामा-
न्यस्य स्तोत्रान्तरेभ्यः परिसंख्यया येषु विष्टहस्तोमकेषु क्र-
तुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितान्यपि कानि चित्प्रामाणि सन्ति
तेषामपि स्तोमविष्टहये सर्वस्तोत्रेषु सामान्तरावापे क-
श्चिन्त्ये प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां साम्नामनियमेन यत्र क-
चित्स्तोत्रे प्राप्तावापः पवमानविषयो व्यवतिष्ठते ।
तथा ऽविष्टहस्तोमकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां सा-
म्नां स्तोमाधिक्यपरिहाराय प्राकृतसामोद्वापेन तदर्थानि-
ष्टवापतव्यानामनियमेन यत्र क्वचित्स्तोत्रे प्राप्तः प्राया-

पक्षद्विषयो व्यवतिष्ठत इत्येवमत्र परिसंख्याननिष्पादी
नियमः "हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वचस" इ-
त्यादिविधिषु परिसंख्यानुनिष्पादिनी परिसंख्या । तथा
हि पशुनां यजेतेति श्रुतं पशोर्यागसाधनत्वं विशसना-
नादिवाक्त्रलादवयवद्वारेणेति तावद् व्यवतिष्ठते । यथा
सोमेन यजेतेति श्रुतं सोमस्य यागसाधनत्वसभिषवा-
दिवाक्त्रलाद्रसद्वारेणेति व्यवतिष्ठते । ततश्च पञ्चवय-
वानां सर्वेषामविशेषाद्द्विष्टेनावदानप्राप्तौ हृदयादि-
भ्योऽन्येषामवयवानामवदानपरिसंख्यार्यानि हृदयस्याग्रे
वद्यतीत्यादीनि । तथा चावदानपरिसंख्ययावयवान्तरा-
णां हविष्टपरिसंख्यापि लभ्यते । एवं यदुपभृतीति सा
मान्यविधिना चतुर्गृहीतद्वयस्याप्यविशेषेण प्रयाजानु-
यानार्थत्वप्राप्तावातिथ्यायामुपभृति चतुर्गृहीतान्तरप-
रिसंख्यार्थवादसमर्पितानुयानाभावहेतुसमभिव्याहृत-
या लभ्या प्रथमं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थं द्वितीयमनुयाना-
र्षमिति व्यवस्थापि परिसंख्यानुनिष्पादिनी परिसंख्यैव ।
तत्र तदनुनिष्पादिनी समानेतव्यस्यार्थत्वप्राप्तिरप्यस्ती-
ति सैव प्रागुदाहृता । एवमनुनिष्पादिफलस्याप्यनुनिष्पा-
दिफलान्तरमन्यवाप्यूनौयम् । इत्यमनुनिष्पादिफलस-
ङ्घरो दर्शितः । अन्यलभप्रफलसङ्घरो यथा । सांग्रहण्यां
रात्रिसवन्यायलभप्रफलप्राप्तिमूला तत्सन्निधिसमाग्ना-
तानामामनहोमानां तदङ्गत्वप्राप्तिरन्यथा तेषामपि
रात्रिसवन्यायेनैवार्थवादिकफलकल्पनया नैराकाङ्क्षे-
ण तदङ्गत्वं न सिद्धेत् । "उरु प्रथमेति पुरोडाशं प्र-
थयती"त्यत्रान्यलभप्रथमप्राप्तिमूलस्तस्याध्वर्युकर्तृक-

त्वनियमः । अप्रथितं हि पिष्टं श्रयमेव पुरोडाशाकृति-
 शालितया न प्रथते । अतः पुरोडाशान्यथानुपपत्तिल-
 भासमेव प्रथनं । तत्राध्वर्युकर्तृकत्वनियमः परं न लभ्यः ।
 तस्मादाध्वर्यवसमाख्यालम्बनेन प्रथने कर्तृनियमसिद्ध्य-
 र्थो ऽपि प्रथनविधिः । वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवाग्रा
 ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्तीत्यत्रान्यलभाप्राप्तिपू-
 र्विका परिमंख्या । अत्र ग्रहाणामैन्द्रवायवायता न वि-
 धीयते । सा हि विधीयमाना धाराग्रहाणामेव विधीयेत
 न त्वधाराग्रहयोरुपांश्वन्तर्यामयोरपि । “अथवा धारया
 गृह्णाती”त्येतत्सन्निधौ श्रवणेन धाराग्रहाणामेव गृह्णाति
 नोपादानात् । तेषां च पाठत एव प्राप्ता ऐन्द्रवायवा-
 गुता । किं त्वत्र पाठप्राप्तागतानुवादेनैन्द्रवायवादयो-
 ग्रा एव विधीयन्ते । यद्यपि ते ऽथैन्द्रवायवं गृह्णाति
 सैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिक्रमेण पठितैः प्रातिस्विकवि-
 धिभिर्लभ्यन्तेऽपि तेषामिह पुनर्विधानं परिसख्यार्थं ।
 कथमेतत्सन्निधौ शुक्रागान् गृह्णीत प्रतिष्ठाकामः मन्थ्य-
 गानभिवरन्त्रित्यादिवाक्यैर्गृह्णानाश्रित्य शुक्रागृतादयो गु-
 णाः कामाय विधीयन्ते । तेषां गुणानां धारग्रहवद्धा-
 राग्रहावप्याश्रयत्वेन प्राप्तव इति तत्तत्कामनायां शुक्रा-
 दय उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि प्रागपक्रष्टव्याः स्युः । घ-
 स्मिन्विधाने सति तु कामाय विधीयमाना गुणा अनेन
 विधिना प्राकृतानैन्द्रवायवादिग्रहानेवाश्रित्य विधीयेर-
 न्त्रिति तयोराश्रयत्वव्यावृत्त्या शुक्रादयः कामनायामैन्द्र-
 वायवादेऽपि प्रागपक्रष्टव्या इति लभ्यते । तदेतत्सर्वं दृश-
 मे ऐन्द्रवायवास्यागृह्यनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति प्रे-

टिकायां निरूपितम् । ननु नैतद्गुदाहरणं युक्तं । गृहाणां
 क्रत्वर्थत्वस्यान्यतः प्राप्यसम्भवात् । न चैन्द्रवायवमेवाव-
 रुणादिग्रहविधीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातत्वात्प्रकर-
 णेनैव तेषां तदर्थत्वप्राप्तिः “ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः
 कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्नि”तिवाक्येन प्रकरणं
 वाधित्वा तेषां पुरुषार्थत्वस्यैव प्रापणात् । न च शुक्रा-
 ग्रादिवावयेष्विवाग्रताया एव फले विधानमिति शङ्कम् ।
 शुक्राग्रतादीनां पाठतो ऽप्राप्तत्वादनुवादासम्भवेन वि-
 धेयत्वे ऽप्यत्र पाठप्राप्तैन्द्रवायवाग्रतानुवादेन धात्वर्थभू-
 तानां ग्रहणामेव फले विधानात् श्रुत्यर्थविधानसम्भवे
 वाक्यार्थविधानाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । कामसंयोगे तु व-
 चनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे
 तथैव निर्णीतत्वाच्च । तथा चेतद्विध्यभावे प्रातिस्निक-
 विधिभिरुत्पन्नानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां प्राकरणिकं क्र-
 त्वर्थत्व वाधित्वा कामसंयुक्तं वाक्यं पुरुषार्थत्वमेव प्राप-
 येदित्यप्राप्तक्रत्वर्थत्वप्रापणार्थं ऽयं वाग्वा एषेत्यादि-
 विधिस्तथा च वाक्यद्वयवलादैन्द्रवायवादीनां खादिरा-
 दिवदुभयार्थता भवति । एवं चानेनविधिना ग्रहाणां
 वाधकवाधनेन क्रत्वर्थत्वे प्राप्यमाणे कामसंयुक्तवच-
 नोपक्रमे समाम्नात्तदाश्रयान्तरपरिसंख्याप्यनुनि-
 ष्यद्यतइत्यनुनिष्पादिसङ्कर एवैतद्गुदाहरणं युक्तं न
 त्वग्यलभ्यमङ्करे । तत्रापि वा नोदाहरणम् । धा-
 राग्रहाधिकारादेवाश्रयान्तरपरिसंख्यालाभादिति चे-
 त् । एवं तर्हि माभूत्तदिष्टोदाहरणम् । कपालेषु
 श्रमयतीत्येतद्गुदाहरिष्यामः । अत्र न तावत्कपालवि-

धिर्यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्यत एव त-
 त्प्राप्तेः अष्टसु कपालेषु संस्कृतो ह्यष्टाकपालशब्दा-
 र्थः । उक्ततद्वितार्थविवक्षया कपालशब्दस्याष्टशब्देन त-
 द्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासे कृते ऽष्टाकपा-
 लप्रातिपदिकात्संस्कृतमित्यर्थे विहितस्याणुप्रत्ययस्य द्वि-
 गोर्लुगनपत्यइति लुक्स्मरणत्वात् । नापि अपणविधिः ।
 अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमित्यादिवाक्यशेषेण
 कपालेषु संस्कार्यस्य पुरोडाशत्वावगत्या ऽपुपविशिषह-
 पस्य पुरोडाशस्य अपणं विना निष्पत्यसम्भवेन स्वरूपेण
 अपणस्यार्थसिद्धत्वात् । नापि अपणस्य क्रत्वङ्गप्राप्त्यर्थो
 विधिः प्रयोजनाभावात् । न च पुरोडाशविकारेषु चरु-
 करम्भादिषु अपणस्यातिदेशेन प्राप्तिः प्रयोजनम् । ते-
 पामपि अपणं विना निष्पत्यसंभवेनार्थतस्तल्लभसंभवात् ।
 ननु अपणस्य प्रयोगमधेर ऽनुष्ठानलाभार्थो विधिः स्यात् ।
 विधाने हि सति प्रकरणगृहीतत्वेनाङ्गस्य सतस्तस्य प्र-
 योगमधेर ऽनुष्ठानं लभ्यते । अन्यथा ह्यज्यवत्पुरोडाशो-
 ऽपि वह्निःश्रपणसिद्ध एव गृह्येत । न च कपालेषु संस्का-
 रविधानादन्तः श्रपणसिद्धिः वह्निःश्रपणसिद्धस्यैव पुरोडा-
 शम्याजस्य गार्हपत्याहवनीययोरिव कपालेष्वधिश्रप-
 णस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः । न चाङ्गाराधूरुहनादिविधिभि-
 स्तत्सिद्धिः तेषामप्यदृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तथापि व्रीहीन्नि-
 र्वपति व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्तीति व्रीहीणां निर्वा-
 पादिसंस्कारविधानात्तेषां प्रयोगमध्ये पुरोडाशप्रकृति-
 तयोपादानं लभ्यते इति तत एव तन्मध्ये श्रपणस्या-
 प्यनुष्ठानं लभ्यते इति चेत् । न । तेषां व्रीहिसाधनकनि-

वीपाद्यर्थकर्मविधायकत्वेनायुपपन्नतया नान्यथासिद्ध-
 प्रकृत्युपादानालम्बकविध्यभाव पुरोडाशस्याप्याज्यदार्श-
 पूर्णमासिकजाघन्यादिवत्स्वरसतो यथासिद्धस्यैव हवि-
 ष्टेन पाद्यत्वप्राप्तेः । अत एव पशुसोमाधिकरणे "ऐन्द्र-
 वायवं गृह्णाती"त्यादयो यागविधयस्तेषु गृह्णातिकर्मभूतं
 हविरण्व्याधारया गृह्णातीति सन्निहितं वाक्ये श्रुतं
 धारासमर्थं द्रवद्रव्यं तच्च सोमं क्रौणाति सोममभिषु-
 णोति सोमं पावयतोत्यादिसोमसंस्कारवाक्यपर्यालोच-
 नया सोमप्रकृतिकमशसौयते । "अतः सोमेन यजेते"त्य-
 त् सोमशब्दस्य अख्यन्यायेन तेषां यागानां नामधेयम् ।
 यजेतेति तत्समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे अण्व्याधारया
 गृह्णातीत्यनेनोदकादिसाधारणस्य यथासिद्धद्रवद्रव्य-
 मात्रस्य हविष्टुप्राप्तेरनन्यथासिद्धप्रकृत्युपादानालम्बकवि-
 ध्यभावेन क्रयादिवाक्यान्वयेकर्मविधायकान्येव स्युर्न तु
 संस्कारकर्मविधायकतया हविषः सोमरसत्वापादकानि ।
 अतस्तत्प्रख्यन्यायो ऽत्र नावतरतीति द्रूपणसक्तम् । तथा-
 पि व्रीहिभिर्यजेतेतिविधिना प्रकृत्युपादानं लभ्यतइति
 तत एव प्रयोगान्तःश्रपणां सिद्धोदिति चेत् न । तस्य या-
 गद्रव्यविधायकतया पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यविधायित्वाभा-
 वात् । तस्मात्कपालेषु श्रपयतीतिविधिः श्रपणस्यान्तःप्र-
 योगकर्तव्यतामिध्यर्थः स्यादिति चेन्नैवम् । यागीद्वेषेन
 द्रव्यविधायकस्यापि व्रीहिभिर्यजेतेतिवाक्यस्य पुरोडाशा-
 वरुद्धे यागे व्रीहिणां साक्षात्करणत्वासम्भवेन तत्प्रकृति-
 त्वविषयत्वपर्यवसायितया निर्वापप्रोक्षणादिविधीनामपि
 तद्विषयत्वलाभेन तत एव श्रपणस्य प्रयोगसध्यकर्तव्य-

तासिद्धेः । नन्वेवं सति तस्य श्रपणस्य कपालाधिकरणसिद्ध्यर्थो विधिः स्यात् । न स्यात् । उक्तरीत्या श्रपणस्य प्रयोगमध्येकर्तव्यतासिद्धावुत्पत्तिवाक्यावगतस्य कपालेषु संस्कारस्य श्रपणरूपतासिद्धेः । दृष्टासंभवे हि तस्यादृष्टार्थाधिश्रपणमात्ररूपता प्राप्नुयात् । ननु तथापि श्रपणस्य समाख्यावल्लभ्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमार्थस्तद्विधिः स्यादिति चेत् न । अविदहन्तःश्रपयतेति प्रैषबलाद्ध्वर्योरैष्टिकहविःश्रपणेषु प्रयोजककर्तृत्वेन प्रैषेषु च पराधिकारादितिन्यायेन प्रेषितुरध्वर्योरन्यस्यैव पुरोडाशश्रपणे ऽपि साक्षात्कर्तृत्वात् । प्रयोजककर्तृत्वस्य च मन्त्रवर्णादेव लाभात् । तस्मादन्यलभ्यश्रपणविधानेन प्रकृत्युपादानमाक्षिप्याक्षिप्तोपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यनियममात्रपरत्वं व्रीहिशस्त्रस्यापाद्य तद्वारा चित्रेष्टिगततण्डुलद्रव्यकयागात्प्रकृत्युपादाने व्रीहिनियमव्यावर्तनार्थो ऽयं विधिः । असति क्षिप्त्विधौ व्रीहिशस्त्रमेव जात्यवस्थाविशेषविशिष्टप्रकृतिद्रव्योपादानपर्यन्तमिति तण्डुलयागादर्थलोपेन श्रपणनिवृत्तावपि व्रीहिशस्त्रस्य श्रपणमुखप्रवृत्तिकत्वाभावेन चोदकादङ्गान्तरैः सह व्रीहिरूपप्रकृतिद्रव्योपादानमपि प्राप्नुयात् । सति त्वस्त्रिधौ विहितस्य श्रपणस्य प्रयोगमध्ये ऽनुष्ठेयतया तत्र तत्प्रकृत्युपादाने तत्र एवार्थतः सिद्धेः । व्रीहिशस्त्रं प्रकृतिद्रव्ये जात्यवस्थाविशेषनियममात्रार्थं भवति । प्रयोगमध्ये श्रपणार्थं प्रकृतिद्रव्योपाददीतेति यत्तद्व्रीहजातीयानि सत्तुपावस्थानीति । तथा च व्रीहिशस्त्रस्य प्रकृत्युपादानप्राप्त्यर्थं श्रपणविध्यपेक्षत्वे सत्येवं व्यवस्था सिद्ध्यति ।

वैकते यत्र हविषि अपणमपेक्षितं तत्र तस्य प्रयोगमध्ये
 अनुष्ठानं यत्र च तत्र प्रकृत्युपादानं यत्र प्रकृत्युपादानं
 तत्र व्रीहिनियमः । एवं च सति तदुल्लयागादर्धलोपेन
 अपणनिवृत्तौ तन्मूलकं व्रीहिनियमपर्यन्तं निवर्त्ततएव
 तदाहः ।

तदुल्लेभ्यो ऽर्धलोपेन अपणं विनिवर्त्तते ।
 अपणस्य निवृत्तस्य स्वयं कर्त्तृकता कथम् ॥
 तदधीनमुपादानं प्रकृतेः स्यात्कथंतराम् ।
 तद्वशाद्व्रीहिनियमस्तदभावे कथं तमासिति ॥

नन्वस्त्वेवं कपालेषु श्रपयतीति विधिरेवोदाहरण-
 म् । अत्र यदुक्तं तदाक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितव्रीहि-
 नियमार्थं व्रीहिशस्त्रमिति । तदयुक्तम् । व्रीहिनियमस्य
 निर्वापादिसंस्कारविधिभिरेव लाभसंभवात् । प्रकृत्यु-
 पादानलक्षकविध्यभावे हि प्रकृतिद्रव्यानपेक्षणेनानपे-
 क्षितसंस्कारायोगात् निर्वापादीन्यर्थकर्माणि स्युरिति
 ततः प्रकृतिद्रव्यनियमो न सिध्यति । कपालेषु श्रपय-
 तीति विधिनाक्षिप्ते प्रकृत्युपादाने सत्युपादेयप्रकृति-
 द्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां निर्वापादिसंस्कार्यत्वेन श्रुतानां
 व्रीहौणां च क्वचिद्विनियोगाकाङ्क्षायां कथं व्रीहौणा-
 मेवापेक्षितप्रकृतिद्रव्यत्वेनान्वयात्तन्नियमो न सिध्येत् ।
 संस्कार्यद्रव्यापेक्षस्य हि कस्य चिदभावे वरं सक्तुन् जु-
 होतीतिवत् द्वितीयाद्यवगतगुणकर्मत्वपरित्यागिनार्थक-
 र्मत्वाङ्गीकारः प्राप्नुयात् । तत्सत्त्वे तु नार्थकर्मत्वप्राप्तिः ।
 अत एवोपनयनसंस्कृतस्य साणवकस्य विनियोगाका-

उच्चायासुपनयनप्रक्रमाधीतस्याध्ययनस्य कर्त्तृपेक्षासत्त्वा-
 त्तत्कर्त्तृत्वेनान्वय इत्युपनयनस्य नार्थकर्मत्वप्राप्तिः ।
 उक्तं ह्यपशूद्राधिकरणे । स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्त्तृक-
 त्वेन कर्त्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृतान् किमर्थं
 वयमाचार्यनिकटं नीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान्
 ब्राह्मणादीनेव कर्त्तृत्वेन स्वीकुर्वन् तेषामेवाध्ययनं वि-
 धत्ते न शूद्रस्येति । अपि च अणविध्यात्पतः प्रकृत्यु-
 पादाने प्रसक्ते सत्यनियतप्रकृतिद्वयोपादानप्राप्तौ "तस्मि-
 न्सीदावृते प्रतितिष्ठ वीहीणां मेधः सुमनस्यमान" इति
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनमन्त्रवर्णादिव ह्यागो वा मन्त्रवर्णा-
 दिति न्यायेन व्रीहिकातीयं प्रकृतिद्वयमित्यगमर्थो न-
 भ्यते । किं तु लाघवात्तस्य पिष्टायस्यायामुपादानं प्राप्नो-
 तीति सतुपावम्योपादानं परं ततो न प्राप्नुयात्तदपि
 प्रागुक्तरीत्या निर्वापादिसंस्कारकैमर्षवाक्यापक्षया न-
 भ्यत इति न का चिदनुपपत्तिः । ननु यथैर्यजतेत्याहृत्य
 विहितैर्यवैः प्रकृतिद्वयाकाङ्क्षाशान्तेर्मन्त्रप्रकाशत्वम-
 स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या व्रीहीणां प्रकृतिद्वयरथं न सिध्य-
 दतस्तत्विध्यर्थं व्रीहिशाम्भ्रमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् ।
 न खलु यथानामपि माघात्प्रकृतिरथं श्रुतं किं तु श्रुत-
 पुरोडाशायकृदयागकरणत्वान्यथानुपपत्त्या कान्यनोयम् ।
 व्रीहीणां तु मन्त्रप्रकाशत्वमंस्कार्यत्वान्यथानुपपश्यति
 को विशेषस्तस्मादनर्थकं व्रीहिशाम्भ्रमिति चेत् । उच्यते ।
 व्रीहिशाम्भ्राभावे व्रीहिशतापृत्रोयत्यइपामतिपत्तेः । मंस्का-
 रयागतेषु व्रीहैपदेष्वपूर्वीयत्यलक्षणां न नभ्येतेति मं-
 स्काराणां यवसाधारण्यं न स्यात् । सति व्रीहिशाम्भ्र

तेन व्रीहीणां यागापूर्वीयत्वावगतेस्तल्लक्षणायाः संभ-
वात्संस्काराणां यवसाधारण्यं सिध्यति । एवं च य-
द्यपि व्रीहिशास्त्रं व्रीहिनियमार्थं न स्यात् तस्यान्यलभ्य-
त्वात्तथाऽन्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थ-
सवहननादिनियमार्थं च म्यादित्यनन्तरप्रदर्शनीययोर-
न्यलभ्यनियममूलकप्राप्त्यन्यलभ्यनियममूलकनियमयो-
रिदमुदाहरणं भविष्यतीति । ननु नैतदपि युक्तम् । व्री-
हिशास्त्रप्रवृत्त्यधीनव्रीहिपदगतापूर्वीयत्वलक्षणाभावेऽपि
यवसाधारण्यलाभसम्भवात् । द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणाव-
हननादिसाध्यत्वेन श्रुतानां व्रीहीणां प्राक्सिद्धेन स्वसू-
त्रेण तत्साध्यत्वासंभवात्तत्तत्क्रियाजन्यदृष्टादृष्टसंस्कार-
विशिष्टतया तत्साध्यत्वसंभवेऽपि तावता फलपर्यव-
सानाभावादानर्थक्यापत्तेः । फलपर्यवसायिनो रूपान्त-
रस्य च प्रोक्षणादिसाध्यताईस्य व्रीहिवनुमस्यितेः प्रोक्ष-
णादिभ्य एव स्वतन्त्रफलकल्पनागौरवापत्तेः । श्रुतविनि-
योगभङ्गापत्तेश्च । प्रोक्षणादिसाध्यत्वनिर्वाहार्थमेव सं-
स्कृतानां व्रीहीणां श्रवणविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षि-
तप्रकृतिद्रव्यतयान्वयः कल्प्यते । एतावतापि तद्विवाह-
कथं स्याद्यदि कल्प्यमानपुरोडाशप्रकृतिभावलभ्यापूर्व-
साधनत्वाकारेण व्रीहीणां प्रोक्षणादिसाधयत्वमित्येता-
द्यत्पर्यन्तं न कल्पयेत् । तथा कल्पने च प्रोक्षणादीनां
यवसाधारण्यं तत एव लभाते । इयान्मु विगेषो व्रीहि-
शास्त्रप्रवृत्तौ लक्षितापूर्वसाधनत्वेन यवसाधारण्यं तद-
प्रवृत्तौ कल्पितापूर्वसाधनत्वेन उभयथापि यवसाधार-
ण्यं लभातएवेति धेत् । न लभत इति ब्रूमः । व्रीहि-

शास्त्रसद्भावे संस्कारवाक्यश्रुततत्क्रियासाधरत्वनिर्वाहाय
 व्रीहिपदानां व्रीहिशास्त्रसमर्पितापूर्वसाधनत्वलक्षणया
 प्रवृत्तावपूर्वसाधनत्वस्यावहननानपेक्षसुशादिसाधार-
 ण्येन सुवादिब्यावर्तनाय तस्मिन् विशेषणीये व्रीहिश-
 तत्वेन तद्विशेषणे व्रीह्यंशे शक्तिरपूर्वसाधनत्वांगे लक्ष-
 णेति वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात्तण्डुलप्रणालिकात्वेन तद्वि-
 शेषणीयम् । तण्डुलप्रणाद्यापूर्वसाधनत्वं च यवानुगत-
 मिति तद्रूपोद्देशेन विधीयमानानां संस्काराणां यथासा-
 धारण्यं लभते । व्रीहिशास्त्राभावे तु व्रीहीणामपूर्वसा-
 धनत्वस्य प्रागनुपस्थितत्वेन तत्तत्क्रियासाधरत्वानुप-
 योगिनापि व्रीहित्वेनैवोपरत्तेषु व्रीहिषु भाविविनियोग-
 मूलकतत्तत्क्रियासाधरत्वोपयोगिरूपसम्भवनया संस्कार-
 वाक्येषु प्रवृत्तेषु तन्निर्वाहार्थं पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वक-
 ल्पनया यद्व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वमवगम्यते तत्सुवादि-
 ध्वनिप्रसङ्गवारणायोपस्थितेन व्रीहिशतत्वेनैव विशेष-
 यितुं शक्यम् । शब्दसमर्पणीयद्रव कल्पनीये तस्मिन् वृ-
 त्तिद्वयविरोधाभावात् । तद्विशेषितं च सुवादिभ्य इव य-
 वेभ्यो ऽपि व्यावृत्तमिति संस्काराणां यथासाधारण्यं न
 लभते । तथा वैकृतेषु नीवारादिषु तेषामतिदेशेन प्रा-
 णिरपि न लभते व्रीहिरूपहाराभावादतो व्रीहिशास्त्रम-
 न्यलभानियमद्वारा येषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थमवहनना-
 दिनियमार्थं च पर्यवस्यतीति समनन्तरप्रदर्शनीययोर्द्व-
 योरपि तदुदाहरणमिति युक्तमेव । अपि चास्ति व्रीहि-
 शास्त्रस्यान्यदपि प्रयोजनम् । अश्वशफपरिमाणाय शेष-
 कार्येभ्यश्चापर्याप्तानां पुरोडाशजातिमात्रसम्पादनस-

मर्धानामल्पानां व्रीहीणां लाभे तत्पर्याप्तानपि व्रीहिप्र-
तिनिधीनीवारानपहाय मुख्यानां व्रीहीणामुपादानं त-
दभावे हि पुरोडाशश्रपणव्रीहीसंस्कारविधिमामर्थात्पु-
रोडाशप्रकृतित्वेन कल्प्यमाना व्रीहयः पुरोडाशाङ्गत्व-
मेव प्रतिपद्येरन्न यागाङ्गत्वम् ततश्चाश्वशफपरिमाणस्त्रि-
ष्टकदिडाप्राशित्रचतुर्धाकरणभक्षणादीनां व्रीहीणां च
पुरोडाशाङ्गत्वाविशेषेण तावत्पर्याप्तब्रह्मलाभे वृद्धनां
तेषामङ्गानां बाधाहरमेकस्य व्रीहिरूपाङ्गस्य बाध इति-
नीवारोपादानं प्रसज्येत । व्रीहिशस्त्रसङ्घावे तु तेन व्री-
हीणां यागाङ्गत्वे बोधिते पुरोडाशावरुहे यागे हवि-
ष्टेन साक्षाद्यागसाधनत्वमलभमानानां - तेषामरुणाधि-
करणन्यायेन श्रपणविध्यान्निम्नप्रकृत्युपादानापेक्षितप्र-
कृतिद्रव्यतया पार्ष्णिक्कान्वयकल्पने ऽपि यागाङ्गत्वमेवा-
वतिष्ठते न तु तदपहाय पुरोडाशाङ्गत्वं श्रुतयागाङ्गत्व-
निर्वाहायैव पार्ष्णिक्कान्वयकल्पनात् । अत एवारुणस्य
पार्ष्णिक्कान्वयकल्पने ऽपि क्रयएवाङ्गत्वं न तु द्रव्य
इति प्रतिपादितमरुणाधिकरणे अतश्च बहुभ्यो यागा-
ङ्गभूतेभ्योऽश्वशफपरिमाणशेषकार्येभ्यो व्रीहीणां प्रधा-
नाङ्गतयाङ्गगुणविरोधाधिकरणन्यायेन भाष्यकारोक्तगु-
णमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणन्यायेन च प्रावल्यात्तद्बाधनमनु-
चितमित्यल्पानामपि व्रीहीणामुपादानं प्रतिनिधिपादा-
न्याधिकरणोक्तं लभ्यते एवं च व्रीहिशस्त्रसुत्पत्तिशिष्ट-
पुरोडाशेन निराकाङ्क्षयागे प्राप्तिरहितानां व्रीहीणां
प्राप्तिं कुर्वत् तन्निर्वाहायान्यलस्यपुरोडाशप्रकृतिद्रव्यनि-

यमावतरणे ऽपि यागाङ्गत्वापरित्यागात् । व्रीहौणां पु-
 रोडाशपरिमाणशेषकार्यापर्याप्तावप्युपादानं प्रापयती-
 ति प्रात्यनुनिष्पादिन्यां प्राप्तावप्येतद्गुदाहरणं भविष्यती-
 त्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः । उपांशु पौर्या-
 मास्यां यजन्नित्यत्रान्तरालविधिसामर्थ्यलभ्यपौर्यामासी-
 कालनियमप्रविक्रमावास्यापरिसंख्या । तत्र हि पौर्या-
 मासीकालविधिनोपांशुयाजस्य फलसंबन्धप्राप्तिवटमा-
 वास्यापरिसंख्यापि लभ्यतइति समर्थितं चतुर्थश्लोक
 व्याख्याने हे आहवनीय इत्यत्रान्यालभ्यपरिसंख्यामूला
 पराग्निकहोमानां फलसंबन्धप्राप्तिः । इयमपि तत्रैव स-
 मर्थिता । एकादशपशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यती-
 त्यत्रान्यलभ्यपरिसंख्यामूलो नियमः । कथं दर्शपूर्ण-
 मासयोर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीति तावत्परिसंख्या । तदभावे
 हि चतुरवत्तं जुहोतीतिविधिवलाहोतव्याहविष एव चतु-
 रवदानं प्राप्नुयात्तत्सद्भावे तु हविषो द्विरेवावदानमित्यु-
 पस्तरणाभिधारणवदानविधिप्राप्तप्रचयशिष्टसंख्यानुवा-
 दश्चतुःशब्दः सिद्ध्यति । इदं च हवदानं पाशुकेषु हृदया-
 दिष्वपि चोदकतः प्राप्नोत्येव तथापि तानि द्विर्द्विरवद्यती-
 ति श्रवणमनियमप्राप्तौ नियमार्थं पशुप्रकरणे हि यद्यपि
 चतुरवत्तौ यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यपि श्रूयते
 तत्र पाशुकावदानमात्रमुद्देश्यं न तु वपावदानमेव ह-
 विरात्त्यधिकरणान्यायेन उद्देश्ये वपाविशेषणस्याविव-
 क्षितत्वात् । ततश्च सर्वेष्वपि पाशुकावदानेषु हविरव-
 दानवित्वेनोपस्तरणवृद्ध्याभिधारणवृद्ध्या वपायामिव हि-
 रण्यशकलेन वा पञ्चसंख्या मम्पादनीयेति प्राकृतस्य ह-

वदानस्यानियमः प्राप्तस्तत्र नियमः क्रियते । हवींषि य-
 धाप्रकृति द्विरेवावदेवानि पञ्चसंख्या तु प्रकारान्तरेण स-
 म्पादनीयेति । "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम" धृत्ववान्य-
 नम्यपरिसंख्यापूर्विका परिसंख्या । इदं हि नाग्निहो-
 त्रस्य स्वर्गार्थत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे ऽपि तत्त्वर्थमना-
 देशादिति विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनानिर्दिष्टफ-
 लस्याग्निहोत्रस्य विनिगमनाविरहेण सर्वफलार्थत्वं
 प्रापयता स्वर्गार्थत्वस्यापि प्राप्तिसम्भवात् । नापि स्व-
 र्गोत्तरफलपरिसंख्यार्थः तस्या अपि सः स्वर्गः स्यात्सर्वा-
 न्प्रत्यविशिष्टत्वादिति तत्सिद्धान्तन्यायलभ्यत्वात् । अतो
 ऽग्निहोत्रस्यान्यलभस्वर्गसंबन्धबोधनद्वारा तत्संनिधि-
 साम्नातानामनिर्दिष्टफलानां कर्मणां फलवदफलन्या-
 येन तद्दृग्दशप्राप्त्यर्थमेतदभावे हि अग्निहोत्रस्य वि-
 श्वजिन्यायेन फलकल्पने विनिगमनाविरहात्तेषामपि
 तेनैव न्यायेन फलकल्पना म्यादिति तेषामग्निहोत्रा-
 द्दृग्दशं न प्राप्नुयात् । एवं चानेन विधिनाग्निहोत्रस्या-
 न्यलभस्वर्गार्थत्वप्राप्तिनान्तरोपकृतया विश्वजिदधिक-
 रणपूर्वपक्षन्यायप्रसक्तस्य फलान्तरस्य परिसंख्या तत्सि-
 द्धान्तन्यायलभ्या प्राप्यते अग्निहोत्रसन्निधिमाम्नात-
 कर्मणामनन्यलभानद्दृग्दशप्राप्तिनान्तरोपकृतया तै-
 षामपि स्वर्गफलार्थत्वस्य तत्सिद्धान्तन्यायप्रसक्तस्य प-
 रिसंख्यानन्दलभाः च प्राप्यत इत्येवमन्यान्यलभापरि-
 संख्यापूर्विकानन्यलभाः परिसंख्या यद्वाग्निहोत्रस्य या-
 वज्जोषशाक्तेन प्रत्ययादपरिहारार्थत्वावगत्या तस्य त-
 र्मात्रिधिसमाख्यानानां कर्मणां च फलाकाङ्क्षागतोर्विज्ञा-

जिदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोरुभयोरपि तत्र तेषु
 चानवतारोदिदं वाक्यमग्निहोत्रस्य स्वर्गसंबन्धप्राप्त्यर्थमेव
 न त्वन्येषां तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थम् । नापि तदनुनिष्पादिन्यत्रा-
 नन्यलभ्या तेषां स्वर्गार्थत्वपरिसंख्यास्तौति मतम् । तदा
 केवलकाम्यकर्मणोर्यत्स्वर्गसंबन्धविधानं तद्विद्वज्जिन्याय-
 लभ्यस्वर्गसंबन्धमतिक्रम्य तत्संनिधिपठितकर्मणां तदङ्ग-
 त्वप्राप्तिपर्यवसायीति तत्रान्यलभ्यानन्यलभ्यपरिसंख्या-
 फलसंकर उदाहर्त्तव्यः । एवमन्यलभ्यफलसंकरो दर्शि-
 तः । अप्रवृत्तिविशेषकरफलसंकरो ऽपि दिङ्मात्रेणोदा-
 ह्रियते । द्वादशाहिकयोश्च्यनीकान्तर्गतयोगवामयनि-
 कयोस्त्रानीकास्यानगतयोश्चादिमाग्रताविध्योरप्रवृत्तिवि-
 शेषकरप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः । तैर्विधिभिः परमापूर्वसा-
 धनत्वावच्छेदेनावान्तरापूर्वसाधनत्वावच्छेदेन च अग्र-
 तानां प्राप्तिरनन्यलभ्या क्रियते न तथा प्रवृत्तिविशेषः
 कश्चित् द्वादशाहगवामयनयोरनन्यलभ्यः प्राप्यते तैः प्रा-
 प्यणीयस्य द्वादशाहिकदशरात्रान्तर्गतयोराद्योरङ्गोरैन्द्र-
 वायवशक्राग्रत्वानुष्ठानस्य चोदकात् गवामयनिकयो-
 राद्योरङ्गोरैन्द्रवायवायत्वानुष्ठानस्य च्यनीकाविधानाच्च
 लाभसम्भवात् । किं तु तथा तथा प्राप्या तत्तद्विकारेषु
 प्रवृत्तिविशेषपर्यवसायिनी प्राप्तिः क्रियते । एतच्च प्र-
 थमश्लोकव्याख्याने स्पष्टमुक्तम् । साम्ना स्तुवीतेत्यत्राप्य-
 त्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वको नियमः कथम् ऋगक्ष-
 राहृठगीतिक्रियाहूपस्य साम्नः केवलम् ऋगक्षराभिव्य-
 त्त्यर्थत्वमेव प्राप्तं न तु षट्क्साध्यगुणिनिष्ठगुणाभि-
 धानात्मकस्तुत्यर्थत्वमपि । तदनेनैव विधिना प्रा-

यते । तत्रापरोन च तत्र कश्चिदनुष्ठाने विशेषो
 लभ्यते शीतिक्रियया स्तुतेः साक्षान्निर्वर्त्तयितुमशक्य-
 त्वादतः क्रमप्रकरणाभ्यां स्तोत्राङ्गत्वेनावगतानामृचा-
 मभिव्यक्तिं कुर्वन्नाम तद्वारा स्तुतिं निर्वर्त्तयितुं शक्तमि-
 ति श्रुतस्तुत्यर्थत्वनिर्वाहकानुष्ठानविशेषलाभाय पार्ष्णि-
 कान्वयन्यायेन स्तुत्यर्थासु ऋक्षु अवतरति ऋगभिव्यक्त्य-
 र्थत्वं तु साम्नः प्रत्यक्षावगतमिति न तत्राप्राप्तप्रापणं
 विधिना कार्यमपि तु ऋचामभिव्यक्तौ सामवच्चातुःस्व-
 र्याद्युपायान्तराण्यपि सन्तीति पक्षे ऽप्राप्तस्य सामो नि-
 यमः कार्यः अतो ऽत्रापष्टतिविशेषकरस्तुत्यर्थत्वप्राप्तिपू-
 कः स्तुत्यर्थं ऋगक्षराभिव्यक्त्युपायत्वेन साम नियमः ।
 यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाणान् यद्वा न्
 गृह्णीयादित्यत्रापष्टतिविशेषकरप्राप्तिपूर्विका परिसंख्या
 इदं हि न तावद्रथन्तरसाम् ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवाय-
 त्वस्य प्राथम्यं पाठक्रमादेव तत्र तत्राप्राप्तेः सिद्धत्वात् नापि
 बृहत्साम् ज्योतिष्टोमे तन्नाभूदित्येवमर्थं यदि बृहत्सामा
 शुक्राग्रानिति बृहत्सामत्वपक्षे शुक्राग्रत्वविधानादेव ततो
 व्यावृत्तिमिहेः । किं तु नैमित्तिकत्वार्थं तस्यैव पुनर्विधान-
 म् । पाठादैन्द्रवायवायत्वमनैमित्तिकं प्राप्नोति तदेव रथ-
 न्तरसामत्वनिमित्तकं क्रियते एव प्रकृतौ पाठप्राप्तस्यैन्द्र-
 वायवायत्वस्थानेन विधिना नैमित्तिकीकरणादेव हादशा-
 हे अनीकायामाद्यस्यान्वष्टीदकप्राप्यमनैमित्तिकमैन्द्रवा-
 यवायत्वं नास्तीति तत्र तद्विधानं विकृतप्रपेक्षितं विध्यन्त-
 रेण कृतं तेन च नैमित्तिकीकरणेन ज्योतिष्टोमेन कश्चिद-
 नुष्ठाने विशेषो लभ्यते किं तु तस्मिन्पाठप्राप्तस्यैन्द्रवाय-

वायत्वस्याविशेषेण सर्वासु विकृतिषु चोदकाप्राप्तौ बृह-
द्रथन्तरान्यसामभ्रस्तदुभयसामभ्रश्च विकृतिभ्यो निमि-
त्तराहित्येन तथाहत्तिर्लभ्रत इत्येवमत्वाप्रवृत्तिविशेष-
करनैमित्तिकत्वप्राप्तिपूर्वकैन्द्रवायवायत्वस्य निमित्तर-
हितविकृतिभ्यः परिसंख्या । अप्रवृत्तिविशेषकरनियम-
पूर्विकाः प्राप्तिनियमपरिसंख्याः यथा । यस्य ऋग्वेद-
यजुर्वेदयोः श्रूयमाणस्य सोमविकारस्यान्वतरवाङ्मू-
यस्त्वाभावेन भूयस्त्वेनोभयश्चतुर्दशविनिगमनाविरहा-
दुभयत्वापि विधिः स्वीकर्त्तव्यस्तत्र "उच्चैष्वर्चं चा क्रियते"
"उपांशु यजुषे"ति विहितवांवेदस्वरयोर्विकल्पे प्राप्ते त-
स्मिन्प्रकृतितः प्राप्नुवन् यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीया-
त्तेनोपांशु श्रन्तीति यज्ञभागस्वरविधिर्नियमविधिराप-
द्यते । स च कर्मणि साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात्
पार्ष्णिक्कान्वयेनोपांशुत्वस्य कर्माङ्गत्वं निर्वाहुं तदङ्गमावे-
ष्ववतरतीति । तेन ये केवलमृग्वेदे सामवेदे वा विहि-
तास्तन्मन्त्रास्तेषूच्चैस्त्वस्त्वैव प्राप्तत्वेनाप्राप्तस्योपांशुत्वस्य
प्राप्तिर्भवति । ये तु मन्त्रा यजुर्वेदे ऽपि विहितास्तेष्वनि-
यतप्राप्तस्योपांशुत्वस्य नियमो ऽपि भवति । तेनैवोपांशु-
त्वनियमविधिना दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तानामैष्टि-
कानां मध्ये मन्द्रमध्यमोत्तमस्वराणां परिसंख्यापि ल-
भ्यते इत्येवमप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियम-
परिसंख्यानां तिसृणामपि विकृतिविशेषप्राप्तयज्ञभाग-
स्वरविधिरेवोदाहरणम् । इदं च सर्वमनुपदमेव स्फुटी-
कगिष्यते । अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यापूर्विकाः प्राप्ति-
नियमपरिसंख्याः यथा दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोम-

स्येति कर्तृसंस्काररूपाया दौक्षायाः कर्तृद्वारा प्रयोगा-
 इत्वाद्दक्षिणायाः साक्षात्प्रयोगाद्गत्वाच्च । प्रयोगान्तर्गते
 प्रधाने सोमयागे तद्दङ्गकलापे च ज्योतिष्टोमप्रकर-
 णविहितस्य दौक्षादक्षिणस्य शेषिणि प्राप्ते वचनद्वय-
 मिदमङ्गकलापस्य तच्छेषित्वव्यावर्त्तनार्थमिति ताव-
 द्बुभयत्र परिसंख्या निर्विवादा सा च न ज्योतिष्टोमे प्रवृ-
 त्तिविशेषकरौ । दौक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थत्वे केव-
 लप्रधानार्थत्वे च क्रत्वङ्गभूतयमनिघमसंकल्पहृपदौ-
 क्षानुष्ठाने "आग्नावैष्णावमेकादशकपालं निर्वपेद्दौक्षिय-
 माण" इति तदर्थविहितदौक्षणीयानुष्ठाने दण्डेन दौक्षय-
 तीत्यादिवचनविहिततदभिव्यञ्जकदण्डधारणाद्यनुष्ठाने
 द्वादशशतदक्षिणादाने च विशेषाभावात् । न च दक्षि-
 णाङ्गप्रधानार्थत्वे ऽङ्गप्रधानकर्तृभ्यो देया केवलप्र-
 धानार्थत्वे प्रधानकर्तृभ्य एवेति विशेषो वक्तुं शक्यते ।
 यतः केवलप्रधानार्थत्वे ऽप्यङ्गकर्तृभ्य षट्त्विग्भ्य एव
 देया न तु प्रधानकर्त्रे यजमानाय तस्य स्वत एव फल-
 लाभाय प्रधानानुष्ठाने प्रवृत्तस्य दक्षिणादानेना ऽऽनान-
 मयितव्यत्वात् । यजमानेनात्मनि संकल्प्यमानस्य दक्षिणा-
 दव्यस्य स्रत्त्वत्यागासम्भवाच्च । किं तु सोमाङ्गविकारेषु
 काम्यपञ्चादिष्वतिदेशेन दक्षिणशुधर्मातिदेशप्राप्ती दो-
 क्षा दक्षिणाक्लेभो व्यावर्त्तयन्ती तेष्वेवानुष्ठानविशेषोप-
 योगिनी । अतो ऽवाप्रवृत्तिविशेषकरौ सोमाङ्गेषु दौ-
 क्षादक्षिणपरिसंख्या सुखाङ्गप्रवृत्ता सोमाङ्गविका-
 रेषु तत्परिसंख्या । नन्वत्र सोमाङ्गविकारेषु दक्षिणा-
 परिसंख्योक्तिरनुपपन्ना सोमाङ्गन्याग्नीषोमीयपञ्चो-

विंकारेष्वनुक्तदक्षिणेषु काम्यनैमित्तिकादिषु पशुषु ऋ-
 त्विगानमनाय दक्षिणापेक्षायां स्वप्रवृत्ताथङ्गभूतदक्षि-
 णायां चासत्यां तत्र प्रसङ्गादुपकारकत्वं प्रतिपन्नायाः
 सोमाङ्गदक्षिणाया एव ग्राह्यत्वादिति चेत् । मैवम् ।
 तथा सति दक्षिणाः सोमस्येत्यस्यात्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
 साक्षात्प्रकृतावदृष्टमपेक्षितं मूलप्रकृतितो ग्राह्यमिति
 शतोऽथवादिषु दृष्टत्वेन तद्वदिहेष्टितो ऽन्वाहार्यदक्षिणा-
 ग्रहणोपपत्तेश्च । एवं चानुक्तदक्षिणाकाम्यादिपशुभयः
 सौमिकदक्षिणापरिसंख्याया प्राकृतो ऽन्वाहार्यनियमः
 प्राप्यते । ततश्च दृष्टादृष्टोपकारार्थं तदीयं धर्मजातमपि
 प्राप्यतइति अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यामूलप्राप्तिनि-
 नियमधोरप्येतदेवोदाहरणम् । ननु विधीनामप्रवृत्तिवि-
 शेषकरे फले न पर्यवसानमिति ततो ऽन्यत्फलं यदि
 मृग्यं तदोपांशुपौर्णमास्यां यजन्निच्याद्युदाहरणेपुपांशु-
 यागादीनां स्वर्गसंबन्धादिना प्राधान्यप्राप्तिः फलं न
 स्यात् । तेषां प्राधान्ये पराङ्गत्वे चानुष्ठाने विशेषाभा-
 वादिति चेन्मैवम् । प्राधान्ये सति तदपचारे प्रधानवि-
 स्मरणादिप्रार्थान्प्रतिप्रार्थित्विभक्तिषु चातिदेशनिवृत्तिरि-
 त्यादिफलान्तरपर्यवसानस्य तदापि वक्तुं शक्यत्वात् ।
 एवमाश्रयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यालक्षणानामाश्रय-
 भेदे प्रथमचरमभावाभागां तत्फलानां च संकरो दर्शितः ।
 विनैव त्वाश्रयभेदं तत्रैवोद्दिश्ये तस्यैव विधेयस्याप्राप्तिप-
 क्षप्राप्तिभ्यामपूर्वविधिनियमविधिलक्षणसांकर्यमपि ज्यो-
 तिष्टोमगते यज्ञभागस्वरविधौ दृश्यते । तथा हि । य-
 द्यपि ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्वाङ्गस्य तस्य

यजुर्वेदविहितत्वोपाधिना उपांशुस्वरत्वमुपांशु यजुषिति
वेदस्वरविधिनेव सिद्धं तथा ऽथर्वणीपोमौयात्प्राचीनेषु
तद्ङ्गेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिमनपेक्ष्य स्वहूपेयोपां-
शुत्वस्य प्राप्यर्थो ऽयं यज्ञभागस्वरविधिस्ततश्च ऋग्वेदेन
मामवेदेन वा विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्राप्नुवत्स्रपि
तेष्वयं विधिः प्रवर्त्तते न तु याजुर्वेदिकस्वरविधिरिव न
प्रवर्त्तते । यजुर्वेदविहितत्वोपाध्यनपेक्षत्वात्तेषु च प्रवर्त्त-
मानोऽयमपूर्वविधिः सम्पद्यते । ऋग्वेदसामवेदविहित-
कर्मोद्भवभावमापन्नेषु तेषु तत्तद्देदविहितत्वोपाधिको-
व्चैस्त्वस्य प्रात्या कथं विदष्युपांशुत्वस्य प्राप्यभावात्
यजुर्वेदेन वेदान्तरेण च विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्रा-
प्नुवत्सु तु तेषु प्रवर्त्तमानो ऽयं विधिर्नियमविधिः सम्पद्य-
ते । तेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिकस्योपांशुत्वस्यापि पक्षे
प्राप्तिमत्त्वात् । तदेवमस्मिन् यज्ञभागस्वरविधौ विकृति-
विशेषप्राप्ते सत्यन्तरेणैवाश्रयभेदमपूर्वनियमविधिसङ्क-
रो जायते यद्यप्ययं विधिरग्नौपोमौयात्प्राचीनेष्वपि प्रव-
र्ग्यतद्ङ्गेषु न प्रवर्त्तते "उच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्ती"ति तेषा-
मुच्चैस्त्वविधानात् । दीक्षणीयादिप्रधानेष्वपि न प्रवर्त्त-
ते "यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुवृ-
थान्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिध्यायामि"ति तेषा-
मपि स्वरान्तरविधानात् तथापि प्रवर्ग्यतद्ङ्गेभ्यो दीक्ष-
णीयादिप्रधानेष्वस्य व्यतिरिक्तैवग्नौपोमौयात्प्राचीनेष्व-
ङ्गेषु प्रवर्त्ततएव । ननु प्रवर्ग्याङ्गवद्दीक्षणीयादीना-
मङ्गानि किमिति न पर्युदस्तानि । उच्यते । प्रवर्ग्येणेति
तृतीयासंयोगात्प्रवर्ग्यकरणौक्तायां भावनायामुच्चैस्त्वस्य

विधिसदन्तर्गतानि चाङ्गानीत्युच्चैस्त्वस्याङ्गप्रधानार्थता । यथा ऽप्सुवभृथेन चरन्तीत्यवभृथकराणिकायां भावनायां विधीयमानानामपां न तथेह तृतीयासंयोगो ऽस्ति अतो यथा "यज्ञाथर्वणं वै काभ्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या" इत्यत्र श्रुतमुपांशुत्वं काभ्यशब्दोक्तानां प्रधानानां विधीयमानं तेषामेव भवति, एवं दौचणीयादीनां विधीयमानः स्वरौ ऽपि दौचणीयादिशब्दोक्तानां प्रधानानामेव भवति । इयांस्तु विशेषः वैशेषिके स्वरे प्रधानमात्रविषये सति काभ्येष्ट्यङ्गेषु दर्शपूर्णमासयोः प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेडायाः शेषं तृतीयस्थानेनेति विहितं स्वरवैचित्र्यं चोदकात्प्राप्नोति दौचणीयाद्यङ्गेषु तु तदपि बाधित्वा वैशेषिको यज्ञभागस्वरविधिः प्राप्नोतीति । एवं च प्रवर्त्यतदङ्गदौचणीयादिप्रधानव्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्गेषु प्रवर्त्तमानो यज्ञभागस्वरविधिः प्रकृतिविकृतिरूपयाजुर्वेदिकक्रतुगतेषु याजुर्वेदिकत्वोपाधिना प्राप्तमप्युपांशुत्वं स्वरूपेण प्रापयन्पूर्वविधिर्भवति ऋग्वेदसामवेदविहितक्रतुगतेषु तेषु कथमप्यप्राप्तं तत्प्रापयन्नपूर्वविधिर्भवति । यजुर्वेदतदितरवेदविहितक्रतुगतेषु पक्षप्राप्तं नियच्छन्नियमविधिर्भवतीति वक्तव्य एवात्रापर्वनियमविधिसंकरः । स्यादेतत् दौचणीयादीनामङ्गेषु चोदकानोतेनैष्टिकस्वरेण तदुपजीविप्रयोगवचनाश्रयस्य वेदस्वरस्यापवादे प्रसक्ते तत्प्रतिप्रमवार्धो यज्ञभागस्वरविधिः । न तु याजुर्वेदिकत्वानपेक्षीपांशुत्वविधानार्थः । अत्यन्ताप्राप्तविधानात्प्राप्तप्रतिप्रसवविधानस्य लघु

त्वात् । अत एव कृणाले श्रपणविधिः प्राकृतश्रपणस्य
 चोदकात् प्राप्यमाणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानस्य
 प्रतिप्रसवार्थः न त्वत्यन्ताप्राप्तश्रपणविधानार्थो विधिः
 गौरवापत्तेरिति प्राकृतश्रपणधर्माणां तत्र प्राप्तिरुक्ता
 तन्त्ररत्ने । नन्वेवं मतिं यद्गुणस्वरविधिरैष्टिककर्ममा-
 त्रविषयः स्यात्तत्रैवापवादप्राप्तेरग्नीषोमीयप्राचीनसम-
 स्ताङ्गविषयो न स्यादिति चेत् । माभूद्विधिलाघवा-
 नुसारेण तन्मात्रविषयो ऽस्तु । अङ्गीकृतं हि निगदा-
 धिकरणे नियमविधिलाघवानुसारात् उपांशु यजुषेति
 याप्यं निगदातिरिक्तयजुर्विषयमिति । अङ्गीकृतं च प-
 त्नीसंयाजाधिकरणे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त
 इतिद्वादशाहिकं वाक्यं नियमविधिलाघवानुसारात्प्रा-
 गुत्तमादहः पत्नीसंयाजान्तत्वविधायकमिति । तस्माद्य-
 द्गुणस्वरविधिरैष्टिककर्मव्यतिरिक्तेषु प्राप्यभावात्तेषु
 प्रवर्त्तमाने तस्मिन्विधिनियमलक्षणसांकर्यमित्युक्तमयु-
 क्तमिति चेदुच्यते । यत्किञ्चिदिति यद्यादितिशब्दवधी-
 ष्भायां प्रसिद्धः वीप्सा च व्याप्तुं साकल्येन सबहुमिच्छा
 तथा च यत्किञ्चिदित्यनेनाग्नीषोमीयप्राग्भाववर्त्तनः
 सकलस्याप्यङ्गस्योपांशुत्वसंबन्धे तात्पर्ये ऽवस्रीयमाने
 कथं किं चिद्विषयतया सङ्कोचः क्रियेत । यद्यप्युच्यैः प्र-
 वश्येण चरन्तीत्यादिनिरवकाशविध्यन्तरवलात्सङ्कोचो
 ऽस्ति तथापि लाघवमात्रानुसारात् न युक्तः । न हि
 लाघवमस्तीति श्रुतं हातुं शक्यम् । ननु यत्किञ्चिच्छब्दो
 वीप्सितार्थं इवाज्ञाते ऽपि प्राग्भवौयप्रत्ययवत्प्रसिद्धः

अस्तिचात्र प्राग्भागवर्त्तिनामङ्गानां विशिष्यान्नातत्वं प्राचीनमिति शब्देन प्राग्भागस्यैव तद्वर्त्तिनामङ्गानाम- निर्दिष्टत्वात् । तथा च यत्किञ्चिदित्यस्याज्ञातार्थकत्वी- पपत्तेर्नात्र वीष्मानिश्चय इति चेत् । मैवम् । किमिदमि- त्यादिप्रश्नोत्तरे यत्किञ्चिदित्यत्राज्ञातत्वानादरणीय- त्वादिवोधनइवात्राज्ञातत्वबोधने प्रयोजनाभावेन प्र- वृत्तिविशेषकरस्य साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वात् । य- त्किञ्चिदादीनां साकल्यार्थकत्व एव "यच्च किञ्चिज्जगत्य- ष्मिन् दृश्यते श्रूयते ऽपि वा" प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किं- चेह करोत्ययमित्यादौ तत्पदेन प्रतिनिर्देशस्य दर्शनाच्च अविशेषज्ञातविशेषानादरणादिमात्रपरत्वे यत्किञ्चिदिदं- यत्किञ्चिदानयेत्यादौ तदो ऽप्रयोगात् अतः प्रवर्ग्यत- दङ्गदीक्षणीयादिव्यतिरिक्तसकलप्राग्भागवर्त्यङ्गसाधा- रणायानुर्वेदिकत्वानपेक्षोपांशुत्वविधिरेवात्र स्वीकर्त्तव्यः । नन्वस्त्वेतदेवं तथाप्यस्य विधेः प्रकृत्यन्वयप्रयुक्तमपूर्ववि- धित्वमेव भवति न तु विकृतिविशेषान्वयप्रयुक्तं निय- मविधित्वमपि प्रकृतिप्रकरणाम्नातस्यास्य प्रकृतिविद- तिसाधारणत्वाभावात् इति चेत् । सत्यमुपदेशतस्तथैव अतिदेशतस्तूपकारमुखेनाङ्गवदङ्गशास्त्राणामपि वि- कृतिप्राप्तौ विकृतिविशेषं प्रतिपद्यमानस्यास्य विधेर्निय- मविधित्वमापतत्केन धार्यते । यो हि सौर्यादिषु विकृ- तिष्वप्रतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षया प्रकृतिवच्छब्दः कल्प्य इत्यु- च्यते स एवातिदेशाद्वैकृतवाक्यशेषतामापन्नः प्राकृता- ङ्गशास्त्रसमूहः स एव लाघवार्थं प्रकृतिवदितिसंघहेण निर्दिश्यते । तस्य स्वरूपतः कृप्तत्वे ऽपि तत्तद्वृत्तादृष्टोप-

कारवाचिपदयोगस्य वैकृतविधिवाक्यशेषतोयाश्च कल्प्य-
त्वेन कल्प्यत्वव्यपदेशः । अतएवोक्तं तन्वरत्ने समिधो
यजति ब्रोहीनवहन्तीति प्रकृतावयमर्थः समिदुपकृतो-
वघातवितुषीकृतव्रीहिसम्पादितपुरोडाशसाधनकश्च दर्शः
कार्य इति ततश्च सौर्यो ऽपि तद्वत्कर्तव्य इत्युक्ते समि-
दुपकृतोवघातवितुषीकृतव्रीहिसम्पादितवरुसाधनकश्च
सौर्य. कार्य इत्युक्तं भवति । ततश्च समिदादिशास्त्रं सौ-
र्यशास्त्रस्य वाक्यशेषः सम्पद्यते । अनेनाभिप्रायेण भाष्य-
कारेण पौरोडाशिकं ब्राह्मणं सौर्यादीनां वाक्यशेष इ-
त्युक्तमध्याहार[ह्यविहितकल्पना न्यायसीति । यद्येव-
मपि प्रकृतिवच्छब्दः प्राकृताङ्गशास्त्रसमूहादन्य एव
समानार्थकः कल्प्यः शब्दो न तु स एवा ऽन्यत्र निव-
हस्य शब्दस्य कार्यमुखिनाप्यन्यत्रान्वयासम्भवादिति वि-
चिकित्सीत तदा यज्ञभागस्वरविधिराश्रयभेदरहिते
ऽपूर्वनियमविधिलक्षणसाङ्ख्येन भवत्युदाहरणम् । किं
त्वाश्रयभेदपौर्वापर्यसहितापूर्वनियमविधिसाङ्ख्येः तथा
हि प्रकृतौ दीक्षणीयादीनामङ्गेषु बाधकबाधनेन प्रष्ट-
त्तिविशेषकरो ऽपि यज्ञभागस्वरविधिस्तद्यतिरिक्तेषु
प्राचीनपदार्थेषु प्रकृतौ न प्रष्टत्तिविशेषकरः याजुर्वे-
दिकत्वोपाधिकेन वेदस्वरविधिनैव तेषु उपांशुत्वानु-
ष्ठानसिद्धेः । किं तु वेदान्तरविहितविकृतिगतेषु उ-
पांशुत्वप्रापणेन यजुर्वेदवेदान्तरविहितविकृतिगतेषु त-
न्नियमेन च मफल इति अप्रष्टत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वक-

१ वाश्रयभेदस्यपि पौर्वापर्यसहितोयोऽपूर्वनियमविधिसाङ्ख्ये ।

२ वेदस्वरस्य बाधकमिष्टक वृत्तये महाधनेन ।

प्राप्तिनियमयोरिदमुदाहरणं स्यात् । ननु विकृतिगतेष्वपि कर्मसु स्वरप्राप्तिनियमनाभ्यां न प्रवृत्तिविशेषलाभः कर्मसु साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात् । सरयम् । तत्राप्यन्तस्तदङ्गमन्त्रावतरणेन सफलता । अत एव प्राक् षट्श्रवेद्यजुर्वेदविहितासु विकृतिषु नियमविधिहृषयज्ञभागस्वरविधिसुदाहृत्य तत्राप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियमपरिसंख्याः प्रदर्शिताः । तदेवमाश्रयभेदे सत्यमति च विधिलक्षणांनामाश्रयभेदपौर्वापर्ययोश्च सतोरसतोस्तत्फलानां साङ्कर्यस्य बहलमुपलम्भात् । तथैव प्रागुदाहृतेषु रथन्तरादिविधिषु एकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां विधिनियमादिलक्षणसङ्करो न दोषादेत्याशङ्काह ।

यद्येकानेकविध्यप्रवृत्तिमुखभवः

सङ्करो लक्षणानानामिष्येता

न्याश्रयत्वं प्रथमचरमताद्युक्-

थसाङ्कर्यरीत्या । दैक्षादन्यो ऽपि

दृण्डः प्रकृतिजुषिभवेत्प्रैषकार्ये

प्रशास्तुः स्यात् पक्षे स्तोत्रसा

म्नां क्रतुनिकरजुषासुत्तरास्वेव

गानम् ॥ १४ ॥

सत्यमेकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां लक्षणसङ्करोपगमे रथन्तरपृष्ठादिनियमविधिष्वनिष्टं नापद्यत इतिक्वचि-

रक्चिदनिष्टमथापद्यते तथा हि दृग्ही प्रैपानन्वाहित्यत्र तद्विधिमात्राप्रवृत्तौ परिसंख्यालक्षणं प्रवर्त्तते तदा हि क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दृग्ः प्रथच्छतीतिविधिना मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य दीक्षितदृग्ः प्रयोजनाकाङ्क्षायां तदीयानि दृग्ःपेक्षायां सर्वाणि कार्याणि समुच्चित्य प्राप्नुवन्ति क्रीते सोमद्रव्यादिविधेरप्यप्रवृत्तौ न तद्विधिप्रवर्त्तते तदा दीक्षाव्यञ्जकस्य दृग्ः यावहीक्षानुवृत्ति दीक्षितेनैव धारणीयतया प्राप्तेः । किं तु तदा नियमविधिलक्षणं प्रवर्त्तते स्थित्वाच्चैरनवानं कर्त्तव्ये प्रैपानुवचने किं चिदालम्बनं शीकर्यापेक्षायामनियमेन यस्य कस्यचिदालम्बनस्य प्राप्तेः । ततश्च तत्र तद्विधिमात्राप्रवृत्त्यपेक्षया परिसंख्यालक्षणानुगमने दीक्षितदृग्ः एव प्रैपानुवचने योजनीयः क्रीते सोमद्रव्यादिविधेरप्यप्रवृत्त्यपेक्षया नियमविधिलक्षणानुगमने निरूढपगाविव दक्षिणपशावपि दीक्षितदृग्ःदन्य एव कश्चिद्दृग्ः योजनीयः । न चैतदुपपद्यते । न चोभयमपि विकल्पेन योजयितुं शक्यमिति याव्यम् । वस्तुतः क्रीते सोम इति विधेः सत्त्वेन राहगान्मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य प्रयोजनाकाङ्क्षस्य दीक्षितदृग्ःस्यैव तत्र योजनीयत्वात् । अतस्तत्र तद्विधिमात्राप्रवृत्त्यपेक्षया परिसंख्यैव केवलमेष्टव्येति । तत्र क्रीते सोमद्रव्यादिविधेरप्यप्रवृत्त्यपेक्षया समापतन्नियमविधिलक्षणसाहचर्यमनिष्टमेव । तथा ऋयोनिषु गौयमानानां क्रतुसामामेकं साम त्वे क्रियते स्तोत्रोद्यमिति विध्यनुसारेण कयोश्चिदन्ययोरप्युचोर्गानि कर्त्तव्या प्राप्ते यज्ञान्यां तदुत्तरयोग्यायतातिवचनं कश्चिदुत्तरयोः प्राप्त्यर्थं कश्चि-

त्तरोर्नियमार्थमिति प्रागुक्तम् । तत्रैकं सानेति विधेराय-
 प्रवृत्तौ यद्योन्यामिति वचनं क्रतुसाम्नां तद्योनेराच्छिद्यो-
 त्तरयोरेव गानप्राप्त्यर्थमिति प्रसज्येत । न चैतद्विष्टम् ।
 वस्तुतस्तच्चगानप्रापकविधिबलाद्यद्योन्यामिति विधानस्य-
 योनेरनाच्छिद्य क्रतुसाम्नासुत्तरयोरपि प्राप्तिनियमार्थ-
 त्वात् : इदमुपलक्षणम् । ब्रौह्मिशास्त्रप्रवृत्त्यपेक्षया
 पौष्पायामवहननादिविधयो ऽर्थकर्मविधयः प्रसज्येरन्नित्या-
 दीन्यपि द्रूपणानि द्रष्टव्यानि । तस्मादाश्रयभेदेन प्रथ-
 मचरमभावेनान्यथा वा विधिनियमपरिसंख्यालक्षणफ-
 लसाङ्कर्यवदेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया तल्लक्षणसाङ्कर्यं न
 युक्तमभ्युपगन्तुमिति तत्तद्विध्यप्रवृत्त्यपेक्षयैव लक्षणान्यु-
 पपादनीयानि । ननु तथा सति नियमपरिसंख्यालक्ष-
 णयोर्ब्रौह्मिह्यवसाप्तदश्यादिशास्त्रेष्वव्याप्तिः स्यादित्युक्त-
 मिति चेत् किं कर्मसत्संग्रहार्थमेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपे-
 क्षायां हि बलवन्त्यनिष्टानि दर्शितानि । तस्मादपूर्ववि-
 धिलक्षणस्य स्वर्गकामवाग्नाद्यव्यापतिवन्नियमपरिसंख्या-
 लक्षणयोरपि तदव्याप्तिरनिवार्यैव । अतः सति सप्त-
 मोपक्षो ऽपि न युक्त इति भावः । किं चाप्राप्ते इत्यस्य
 सतिसप्तमोपक्षे परिसंख्यानिवर्त्तकत्वं न लभ्यत इति
 द्रूपणान्तरमाह ।

किं चाप्राप्ते सतीति प्रभवति
 परिसंख्यानिवृत्तिं न क्रतुं नि-
 त्याप्राप्तां निवृत्तिं घटयति खलु

सा ऽप्यत्र को वा विशेषः ॥ भा-
वाप्राप्तिर्निषेधात्मकविधिनिर्क-
रव्यापकाव्याप्तिदुष्टा सत्यप्येवं
निषेधश्रुतिमुखपरिसंख्यासु चा-
तिप्रसक्तिः ॥ ११ ॥

अप्राप्ते सतीतिविशेषणं परिसंख्यानिवृत्तिं कर्तुं न
प्रभवति । यतः परिसंख्याप्यत्यन्तमप्राप्तामितरनिवृत्तिं
प्रापयत्येव । तथा च “इमामष्टभण् रशनामृतस्येत्य-
श्वामिधानीमादत्त” इति परिसंख्याविधिः प्राप्तविषयो
ऽपि गर्हभरणनातो निवृत्तौ मन्वमप्राप्तायाः तस्यास्त-
व्याप्तिफलको भवतीति कथं विषयसप्तमौपक्षद्वव
सतिमप्तमौपक्षे तद्गदृत्तिरप्राप्तिविशेषणेन लभ्येत ।
न ह्यपूर्वविधितः परिसंख्याविधेरप्राप्तप्राप्तिफलकत्वे
ऽस्ति कश्चिद्विशेषः । नन्वयमस्ति विशेषः । अत्यरिसंख्यावि-
धौ निवृत्तिरूपस्याभावस्याप्राप्तस्य प्राप्तिः फलम् । अ-
पूर्वविधौ तु भावस्येति भावाप्राप्तिरेव चेहाप्राप्तिरि-
त्यनेन विवक्षिता । लोके प्राप्तिशब्दस्य निवृत्तिप्रतिभ-
टवाचित्वेन प्रसिद्धतया भावशब्दाप्रयोगे ऽपि तद्विषय-
त्वलाभादिति चेत् । एवं सति निषेधात्मकेषु “दीक्षितो न
जुहोति” “न तौ पशौ करोति” “नातिरात्रे योडशिनं गृ-
ह्णाति” इत्यादिसर्वेष्वप्यपूर्वविधिव्याप्तिः स्यात् । तेषां
दीक्षामध्यपञ्चतिरात्राद्यप्राप्तपुरुषार्थहोमाव्यभागदो-

ङशिनिवृत्त्यादिरूपाभावप्राप्तिफलकत्वात् । न च नि-
 पेधस्य विधयो न भवन्तीति वाच्यम् । दर्शपूर्णमासिके
 “नानृतं वदेद्दि”ति निपेधे सूत्रकृतैव विधित्वस्य व्यवस्था-
 पितत्वात् । नन्वनुवादप्रतियोगिविधित्वं तत्र तस्य व्य-
 वस्थापितम् । तत्र हि तस्य दर्शपूर्णमामप्रकरणे श्रुतस्य
 “नानृतं वदेद्दि”तिनिपेधस्य स्मृतिदृष्टपुरुषार्थनिपेधानु-
 वादकत्वमाशङ्क्य क्रत्वङ्कत्वेनानृतवदनवर्जनविधिरयं तेन
 क्रतुमध्ये ऽनृतवदने पुरुषार्थनिपेधातिक्रमात् प्रत्यवाय-
 वत् क्रत्वर्थनिपेधातिक्रमात् क्रतुवैगुण्यं च भवतीत्युक्तम् ।
 इह तु निपेधप्रतियोगिविधित्वं लक्ष्यरूपम् । अतो न
 तदव्यापनं दोष इति चेत् । मैवम् । इहाथनुवादप्रतियो-
 गिविधेरेव लक्ष्यत्वात् । अपूर्वविध्याद्युदाहरणेपु विधि-
 त्वसमर्थनाय प्राप्त्यप्राप्तिविवेचनवद्वाभावविवेचना-
 दर्शनात् । भवतु वा विधिमुखप्रवृत्तापूर्वविधीनामेवात्र
 लक्ष्यत्वाङ्गीकारेण कथं चिदव्याप्तिपरिहारस्तथा-
 प्युक्तविवक्षायां निपेधमुखप्रवृत्तपरिसंख्यातिव्याप्तिर-
 निवार्या तत्राप्राप्तत्वेन प्रापणीयाया इतरनिवृत्तेर्भा-
 वरूपत्वात् । यथा शश्वन्ता प्रायणीया मन्तिष्ठते न पत्नीः
 संयाजयतीति अत्र प्रायणीयायाः शश्वन्तममापनवि-
 धानात्तत उदीच्यानां सर्वेषामद्धानामकरणे प्राप्ते न
 पत्नीः संयाजयतीतिवचनं पत्नीसंयाजानेव न कुर्यादद्धा-
 तराणि तु कुर्यादितिपरिसंख्यारूपेण प्रायणीयायामद्धा-
 तरप्राप्त्यर्थं यथा वा शङ्खस्मृतौ तैजमद्रव्यशुद्धिप्रकरणे ।

सूतिकोच्छिष्टभागडस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

इति अत्र मार्जनवत्तापनस्य विधानाभावात्सर्वेषां तै-
जसान्तराणां तापनाकरणे प्राप्ते न तु कांस्यस्येति
वचनं कांस्यस्य च तापनं न कार्यमन्यस्य तु कार्यमिति
परिसंख्यारूपेण तैजसान्तराणां तापनप्राध्यर्थं तथैव
व्याख्यातमपराक्षेपेण तैजसानां सूतिकोच्छिष्टादिके स्व-
ल्पोपघाते यवचूडादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनाच्छुद्धिर्न
तु कांस्यस्य तापनमर्थात्कांस्यव्यतिरिक्तस्य तापनमपि
कार्यमिति गम्यतइति यद्यप्यवाग्दोषाहरणे वस्तुतः
परिसंख्या नेष्यते शंखन्तसंस्थायाः परिसंख्यायाश्च वि-
धिद्वयेन वाक्त्रभेदस्य तुल्यबलविधिद्वयप्राप्तयोः शंखन्त-
संस्था पत्नीसंथाजवर्जं कृत्स्नमंस्ययोर्विकल्पस्य प्राप्तवि-
पयत्वेन त्रिंशत्पायाः परिसंख्यायाश्च परिहाराय न
पत्नीः संयाजयन्तीति शंखन्तमंस्थाविधेरर्थवादः पत्नी-
संयाजाननुष्ठानलाघवेन तत्प्रशंसार्थं इति शंखिडान्त
त्वे विकल्पः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे निर्णीत-
त्वात् । तथापि पूर्वपक्षरीत्या तद्दाहरणं यवैवं वि-
ध्यन्तरशेषत्वं न सम्भवंति तत्र तदधिकरणपूर्वपक्ष-
रीत्या परिमंखौवाधतिष्ठतइति तथाभूतमुदाहरण-
मिहान्वेषणीयम् । प्रसिद्धा चान्यवापि न निलीषमनं
धार्थं न भूपालैरनुत्तमवद्वत्यादिषु श्रुतिषु यज्ञदत्त-
देवदत्तविष्णुमित्रा न भोजनीयाः सत्सुवेद्यपि विष्णु-
मित्रो न भोजनीय इत्यादिलोकव्यवहारेषु च विशेष-
पनिषेधः जेषाभ्यनुज्ञापर इति निषेधमुख्यपरिसंस्था ।
अतस्तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवेतिभावः । एवमप्राप्तविशेष-
णविचारमुख्येन लक्षणस्य दोषा दर्शिताः । अथात्यन्त-

विशेषणार्थविचारमुखेनापि तस्य दोषान्दर्शयति ।

येनातिव्याप्तिभङ्गः किलनियम-
विधौ किं तदात्यन्तिकत्वम्
सर्वोद्देश्यानुवृत्तिर्यदि पुनरुदि-
ता व्याप्तयः स्युर्विकल्पे । प्रा-
प्तोद्देश्यैकदेश्या अपि खलु कु-
हचिच्चारिताद्यर्थं भजन्तः श्रूयन्ते
सार्वकास्यप्रभृतिषु विधयस्तेषु
चाव्याप्तयः स्युः ॥ १२ ॥

येन विशेषणेन नियमविधौ लक्षणस्यातिव्याप्तिनिरा-
सो ऽभिमतस्तदप्राप्तेरात्यन्तिकत्वं किं नाम यद्युच्यते स-
र्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्राप्तेरात्यन्तिकत्वम् अवघातस्य च न स-
र्वेषु ब्रौह्मिष्वप्राप्तिः केषु चिद्दर्शपूर्णमासप्रयोगगतेषु ब्रौ-
ह्मिष्ववघातस्य स्वत एव प्राप्तेरन्येषु विद्वानप्राप्तिस्तेष्वेव
तदप्राप्तिश्चादिति एवं तर्हि प्रथमश्लोकोद्भाविताऽव्या-
प्तयः प्राक् समाहिताः पुनरपि विकल्पसुखेनोन्मज्जेयुस्त-
था हि सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरित्यत्रोद्देश्यपदेन प्रायशौधो-
द्देश्यं विवक्षितं, प्रकृतिविध्युद्देश्यं वा, चाद्ये विषयसप्तमी-
पक्षोद्भावितावैक्यताग्न्यादिविध्यव्याप्तेर्हितीये सतिमप्तमी-
पक्षोद्भाविताग्रताविध्यव्याप्तेश्च पुनरुन्मज्जनापातः । “श्ये-

नचितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यैः स्वस्वोद्देश्येषु स्वर्गादिषु श्येनाकृत्यादिगुणानां प्राप्तौ सत्यामेव स्वर्गाद्युद्देशेन तेषामनुष्ठानं वैकृतप्रयोगमध्ये परं न प्राप्तमिति विकृतिष्वग्न्यादिपुनर्विधीनां तत्रापण फलमित्युपेयते एवमग्रताविध्युद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनिकेषु आद्यद्वितीयेष्वहःसु प्राप्तानामेवाग्रतानां तद्विकृतिषु प्राप्तिर्विधिफलमित्युपेयते । तत्र विकृतिषु प्रापणीयानां प्रयेनादिगुणानां स्वस्वोद्देश्येषु स्वर्गादिष्वग्रतानां च विध्यन्वितोद्देश्य द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु क्वाचिच्छ्रयप्राप्तिर्नास्ति कथं सा सार्वत्रिकी समर्थेत अपि चोद्देश्यैकदेशे प्राप्तिमन्तोऽपि तदेकदेशान्तरे चरितार्था विधयो दृश्यन्ते यथा "एकस्मै वा अन्ये यज्ञकृतवः कामायाङ्गियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावि"ति अत्र ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासानां स्वर्गार्थत्वं प्रातिस्विकविधिना प्राप्तमिति फलान्तरेणैव विधिचारितार्थं यथा वाभ्युदयेष्यां तगडुलान्विभजेदिति तगडुन्नदधिश्रितानां पूर्वदेवतापनयो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो विभागो वा मध्यमादिवाक्यैस्तेषां देवतान्तरविधानेनैव प्राप्त इति उपांशुयाजाज्येव विधिचारितार्थं तथा हि "विवा एत प्रजया पशुभिरर्हयति वर्द्धयत्यस्य भाट्व्यं यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स वधा ता गडलान्विभजेदो मध्यमास्तानग्नये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वर्षेदो स्यविष्टान्दानिन्द्राय प्रदावे दध्नश्च ये ऽग्निष्टास्तान्विष्णावे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति श्रूयते अत्र चतुर्दश्याममावास्याभ्रान्त्या दर्शोपक्रमं कृतवतस्त-

त्प्रायश्चित्तविधाने त्रैधा तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रैधा
 विभागो न विधीयते ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैस्तत्सिद्धेः
 किं तु सर्वेषां दार्शिकहविषां पूर्वदेवताभ्यो ऽपनयो विधी-
 यते विभजेदित्युक्ते ह्ययमर्थो ऽवगम्यते यानि संयुक्तानि
 तानि विभजेदिति । तण्डुलादीनि हवींषि च देवता-
 भः संयुक्तानि अतस्तण्डुलशब्दो विभागकर्मत्वेनार्थप्रा-
 प्तदार्शिकहविर्मात्रोपलक्षक इति तेषां पूर्वदेवतापनयो
 विधीयतइति युक्तम् । अथ वा मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभ-
 जेदिति प्रयोगदर्शनादिह दार्शिकहविषां वक्ष्यमाणदा-
 तृत्वादिगुणकार्ग्यादिदेवताभ्यो विभजनं विधीयते पू-
 र्वदेवतापनयस्वर्थासिद्ध इत्येवमस्य वाक्यस्यार्थद्वयं भाष्यटु-
 प्ठीकयोर्दर्शितम् । तत्रार्थद्वये ऽपि तण्डुलदधिकृत्येषु न
 विधेष्टारितार्थं देवतान्तरसंयोजनेन पूर्वदेवतापनयस्य
 विशेषतो विभजनेन सामान्यविभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् ।
 किं तु तण्डुलशब्देन दार्शिकहविर्मात्रोपलक्षकेन लक्ष्य-
 माणे उपांशुयाजाज्ये तस्य चारितार्थम् उपांशुयाजा-
 ज्यस्याग्रे देवतान्तरसंयोजनाभावेन पूर्वदेवतापनयस्य
 सामान्यविभजनस्य चार्थप्राप्त्यभावात् । अत एव पूर्वदेव-
 तापनयपक्षे उपांशुयाजाज्यस्य पूर्वदेवताया अपनयात्
 देवतान्तरस्य चाविधानात् देवतान्तरिण यष्टुमशक्यत्वात्
 उपांशुयाजस्य लोपः । सामान्यविभजनपक्षे उपांशुया-
 जाज्यस्यापि सामान्येन वक्ष्यमाणदेवताभ्यो निर्दिष्ट-
 त्वाद्ग्रे देवतान्तरविशेषस्य चानिर्देशाद्दक्ष्यमाणस्यः
 सर्वाभ्यो देवताभ्यो विभज्य दातव्यमिति भाष्यटुप्ठीक-
 योरुपांशुयाजे वचनाद्यथाप्रकृतौत्येतदधिकरणे बह्वृच-

ब्राह्मणानुसारेणामावास्यायामुपांशुयाजसत्तामभ्युपेत्य
निहृपितम् । ननु तण्डुलशृतसान्नाप्येष्वपि पूर्वदेवता-
पनयसामान्यविभागौ नार्थसिद्धौ वेधा तण्डुलानित्यत्र
तदन्वतरविध्यभावे दार्शिकहविषां प्रकृतदेवतातिरि-
क्तदेवताविशेषाकाङ्क्षाविरहेण मध्यमादिव्यक्त्यानि तेषां
अपूर्वदेवताविशेषसंयोजनपराणौत्यत्र निर्णायकाभावा-
त् न हि तदा मध्यमादिशब्दानां प्रकृततण्डुलादिपरत्वे
नियामकमस्तौति चेत् । न । यच्छब्दोपबन्धवलात् तण्डुला-
नां प्रकृतानां ग्रहणे तत्समभिव्याहाराद् दक्षिणतयोरपि
प्रकृतयोर्ग्रहणमित्युपपत्तेः । न चानपनीतपूर्वदेवतानां
तेषां देवतान्तराकाङ्क्षाविरहेण तत्संयोजनानुपपत्तिः ।
पूर्वदेवतापनयाकाङ्क्षाविरहेऽपि तदपनयवद् देवतान्त-
रसंयोजनस्याकाङ्क्षाविरहे तत्संयोजनस्य वचनवलादुप-
पत्तिः । सामान्यतो विभजनपक्षे विनैव पूर्वदेवतापनयं
देवतान्तरसंयोजनस्य तत एव पूर्वदेवतापनयस्यार्थसि-
द्धतायाश्च संप्रतिपत्तेश्च । अतस्त्वेधा तण्डुलानिति विधेर-
प्युद्देश्यैकदेशएवचारितार्थं तस्मात्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिप्रा-
प्तिरहितपूडाहृतविधिव्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । स्यादेत-
त्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरिह न सर्वासूद्देश्यव्यक्तित्वप्राप्तेरनु-
वृत्तिर्विवक्षिता किंत्वेकस्याप्युद्देश्यव्यक्तौ सर्वात्मनानुवृ-
त्तिस्तद्व्यापित्वरूपा एव चसर्वकाम्यविध्यादिषु नाव्याप्तिः
तेषु स्वर्गातिरिक्तफलोपांशुयाजद्रव्यादिरूपकिञ्चित्किञ्चि-
दुद्देश्यव्यापकाप्राप्तेः सत्त्वात् । नापि नियमव्यावृत्त्यलाभः
नियमविधौ क्वचिद्देश्ये व्यापिकायोरप्राप्तेरभावात् स-
र्वेष्वपि दर्शपूर्णमासिकेषु त्रोष्णिपाक्षेपादवहननस्य पाञ्चिक

प्राप्तिसत्त्वात् न । हि व्रीहीनवहनतीति नियमविध्यभावे
केपु चिद्ग्रीहिष्ववहननं केपुचिद् विदलनादिकं च व्यवस्थि-
तमाक्षेपतः प्राप्यते येन क्व चिदप्युद्देश्ये तदप्राप्तिर्व्या-
पिका स्यात् किं तु सर्वेष्वपि ग्रीहिष्ववहनेन वा वैतु-
ष्यं कार्यं विदलनादिना वेति तदुभयमपि पक्षे प्राप्यते
नचैकत्रोभयानुष्ठानस्य विरुद्धत्वादुभयोः प्राप्तिर्नास्तीति
शङ्कनीयं न हि प्राप्तिर्नामानुष्ठानमेव तथा सति क्वचि-
द्दर्शपूर्णमासप्रयोगे विदलनस्याप्यनुष्ठाने नियमविधिवि-
रोधापत्तेः । किं तु नियमविध्यभावे लोकसिद्धवैतुष्यका-
रणात्तात्तदर्थमवहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेतेत्येवम-
नुष्ठानतर्कणमात्रं प्राप्तिः तच्चैकत्वापि न विरुद्धं न ह्य-
विरोधे ऽपि नियमविध्यभावे क्वचित्प्रयोगे ऽवहननं प्रयो-
गान्तरे विदलनादिकं वानुष्ठीयेतेत्येव तर्कः प्रवर्त्तत
इति नियन्तुं शक्यते कं चित्प्रयोगविशेषमेवाधिकृत्य नि-
यमशास्त्राभावे इहावहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेते-
त्येवमपि तर्कप्रवृत्तिसम्भवात् तस्मादुक्तविवक्षायां न
कश्चिद्दोष इत्यत आह ।

उद्देश्यव्यापिका सा यदि भव-
ति तदा ऽप्यादिमाव्याप्तिवन्धः
स्यादव्याप्तिस्य गावामयनिक-
षडहे पृष्ठसास्रोर्विधाने । अन्या-
र्थप्रापणोक्तनियमहरणयोरप्य-

तिव्याप्तिरित्यम् तच्चेत् त्रैका-
लिकत्वं न विधिरपवादापवा-
दस्तथा स्यात् ॥ १३ ॥

एवं विवक्षायामपि प्रथमश्लोकोक्ताग्निविध्याद्यव्याप्ति-
पुनरुन्माञ्जनरूपः प्रागुक्तदोषः स्यादेव तदुदाहरणेषु क्व
चिदपि तत्तदुद्देश्ये प्राप्तेरभावात् अन्यत्र चाव्याप्ति-
रधिका स्यात् तथा हि द्वादशाह्ने पृथः षडह उत्पन्नः
स च क्रमेण रथन्तरवृहद्द्वयैरानशाकरैवताख्यपृष्ठ-
स्तोत्रसाधनसामवतां षण्णामन्हां समाहारः गवामयने
पुनः श्रूयते पृथः षडहो वृहद्द्वयन्तरसामा कार्यं इति
तेन गवामयनिकषडहस्य वृहद्द्वयन्तरे एव पृष्ठसामनी
इति वैरूपादीनि निवर्तन्ते । ततश्च षडहोद्देशेन वृ-
हद्द्वयन्तरविधौ आद्यस्याहो रथन्तरसामत्वं द्वितीयस्य
वृहत्सामत्वं च द्वादशाह्निकषडहे क्लृप्तमिहापि प्राप्त-
मित्युद्देश्यव्यापकाप्राप्तेरभावादव्याप्तिः । नन्विहैकैक-
स्याहो वृहद्द्वयन्तरसामत्वं विधीयते संभव उभे कुर्यात् गो-
सव उभे कुर्यादित्यादौ यथा तत्तु क्वचिदप्यहनि न प्राप्त-
मिति चेत् । न । प्रकृतौ वृहद्द्वयन्तरयोः परस्परनैरपे-
क्ष्येण पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वात्तथैव प्राकृतनैरपेक्ष्यावाधेन
क्वचित् वृहत् क्वचिद्द्वयन्तरमिति विधानोपपत्तौ तद्वाध-
नायोगात् । न च वाच्यं वृहच्च रथन्तरं च वृहद्द्वयन्तरे
वृहद्द्वयन्तरे सामनी अस्मेति वृहद्द्वयन्तरसामेति इन्द्र-
गर्भो ऽव ब्रह्मव्रीहिक्षितश्च इन्द्रावगतसाहित्यवलादेकैक-

स्याद् उभयसामत्वं विधेयमिति अकृतवैय इन्द्रसमासं
 बृहत्सामास्य रथन्तरं सामास्येत्यनेकपदबहुव्रीहिस्वी-
 कारसम्भवात् । न च इन्द्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यस-
 मामवचनमितिकात्यायनवचनादिह इन्द्रसमासो नियत
 इति वाच्यम् । यत्र इन्द्रतत्पुरुषयोः मतोरन्यच्छब्दरूप-
 मसतोश्चान्यद्भवति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं तद्वार्त्ति-
 कप्रवृत्तिः । यथा वाक्त्वचप्रियः पञ्चगवधन इति । अत्र
 हि इन्द्रतत्पुरुषयोरकरणे इन्द्राच्चुदपहान्तात्समाहार
 इति गौरतद्वितलुकीति समामान्तप्रत्यययोरप्राप्तेर्वाक्-
 त्वक्प्रियः पञ्चगोधन इतिरूपं सिद्धोत् इह तु द्वेषापि
 रूपस्याभेदाद्यायतो ऽर्थे निर्णेतव्ये प्रत्येकप्राप्तिचोदकानु-
 यहायानेकपदबहुव्रीह्याश्रयणमेव युक्तम् । यद्यपि इन्द्रगर्भं
 एवात्र बहुव्रीहिः स्यात्तथापि प्रकृतितः प्राप्तं नैरपेक्ष्यं
 न बाधितव्यम् । पडहापेक्षया साहित्यस्यार्थप्राप्तस्य
 तद्विषयत्वोपपत्तेः । अन्यथा बृहद्रथन्तरयोः पडहसंबन्धस्य
 तयोरिकैकस्मिन्नेवाहनि साहित्यस्य च विधेयत्वे बृहद्रथ-
 न्तरे एवास्य पडहस्य सामनी ते चैकैकस्मिन्नहनि पर-
 स्परसहिते कर्तव्ये इत्यनेकार्थविधानेन वाक्यभेदप्रस-
 ज्ञात् । न ह्यत्र ससवादिबच्चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः
 साहित्यमात्रविधानं शक्यम् । तृतीयादिपूर्वहःसु तयो-
 रपि प्रापणीयत्वात् तस्मादिह नोभयसामत्वविधानं त-
 दैव व्यवस्थापितं पृष्ठस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्व-
 मिति दाशमिकाधिकरणे । नन्वस्त्विकैकस्याह एकैक-
 सामविधानं तथा ऽपि बृहद्रथन्तरसामेति पाठक्रमादा-
 दस्थाहो बृहत् द्वितीयस्य रथन्तरमित्यनेन क्रमेण बृह-

द्रथन्तरसामत्वं विधेयं तत्र क्वचिदपि न प्राप्तमित्युद्देश्यव्यापिकाप्राप्तिरस्तीति चेत् न । प्राकृतप्राप्त्यबाधेनाद्यस्याहो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यनेन क्रमेण विधाने सम्भवति अल्पाक्षरपूर्वनिर्देशार्थतया अन्यथासिद्धेन बृहद्रथन्तरपाठक्रमेण प्रकृतिप्राप्त्यबाधनायोगात् जगती वै छन्दासि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठानीति गवामयनस्योत्तरे पक्षसि षाडहिकस्य पञ्चमस्याहो बृहत्पृष्ठत्वलिङ्गेनाद्यस्य रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यादिक्रमस्यैव निर्णयाच्च । बृहद्रथन्तरसामा कार्यं धृत्यादिविधयो हि गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्षस्यान्तरप्रकरणे न निविशन्ते पूर्वस्मिन्पक्षस्यनुष्ठिताश्च छन्दोनीकपृष्ठसामस्तोमगणा उत्तरे पक्षसि प्रातिलोम्येनानुष्ठेयाः । प्रत्यवरोहिणो मासा भवन्ति उत्तरे पक्षस्यावृत्ता गणा इत्यादिदर्शनात् । ततश्च यदि पूर्वस्मिन्पक्षसि अयुग्मस्याहो रथन्तरं युग्मस्य बृहदिति नियमः स्यात्तदैवोत्तरे पक्षस्ययुग्मस्य पञ्चमस्याह्नो बृहत्पृष्ठतादर्शनेनमुपपद्यते तस्मात् बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इत्यत्राद्यस्याहो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यादिक्रमेणैव षडहोद्देशेन बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते तस्य च षडहोद्देश्यव्यापिका प्राप्तिर्नास्तीति अव्याप्तिरनिवार्या । अपि च यैर्विधिभिः स्त्रोद्देश्ये विधेयस्याप्राप्तस्य प्रापणं क्रियमाणमपि तत्राप्राप्तविशेषकरत्वादन्यार्थत्वं वाच्यमिति । तेन कस्य चित्प्रापणं नियमनं परिवर्जनं वा मसुदेति तेषां नवमश्लोकावतारिकोदाहृतानां मध्ये यावदन्यार्थप्रापणोद्यमिन्यमपरिवर्जनविधी-

सान्ना स्तुवीत यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति त-
योर्विध्योरतिव्याप्तिरप्येवं स्यात् । विषयशुद्ध्यर्थमन्यदपि
नियमविधिरूपमतिव्याप्तिस्थलमुदाङ्गियते । प्रजापति-
र्वा इदमेक आसीदित्यादिना प्रजापतिः सृष्ट्वाग्निवाखा-
दित्योत्पन्नत्वेन वेदानां प्रशंसयोपक्रम्य श्रूयते तस्माद्दु-
च्चैवर्त्तुचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेति अत्रोप-
क्रमे वेदानां प्रशंसया वेदविषये किं चिद्विधास्यत इत्य-
वगमात्तदनुरोधेन ऋगादिशब्दा ऋगादिप्रायऋग्वेदादि-
पराः । तथा च ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते तदुच्चै-
रित्यादिप्रकारेण ऋग्वेदादिविधेयकर्माद्देशेनोच्चैस्त्वा-
दिविधयः । इति स्थितसुपक्रमाधिकरणे । कर्मसु च सा-
क्षान्निवेशसुच्चैस्त्वादयो न लभन्ते अतस्ते तदङ्गमन्त्रेष्व-
वतरन्त ऋग्वेदादिविधेयकर्माङ्गमन्त्राणामनियतस्वर-
प्राप्तौ स्वरविशेषनियमार्था एते विधयः पर्यवस्यन्ति ।
ततश्चैतेषु विधिषु विधेयानामुच्चैस्त्वादीनां पार्ष्णिक्का-
न्वयविषयेषु मन्त्रेषु पार्ष्णिक्प्राप्तिसत्त्वे ऽप्युद्देश्येषु क-
र्मसु कथमपि प्राप्यभावात्तेष्वपि लक्षणस्यातिव्याप्तिः
स्यात् । ननु कर्माद्देशेनोच्चैस्त्वादिविधयो ऽप्राप्तवि-
षयत्वाद्पूर्वादिविधय एव युक्ताः कथमतिव्याप्तिरिति
चेत् । उच्यते । यत्र यदनुष्ठानं यस्य विधेः फलं तत्र त-
दनुष्ठानप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधित्वव्यव-
स्था कार्या । ननु यत्र यच्छेपत्वं विधिबोध्यम् तत्र तच्छे-
पत्वप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेन तथा सत्यवघातगतापूर्वीयत्व-
शेषत्वाप्राप्त्या तद्विधेरप्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गात् । न हि तत्रो-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनाप्राप्तिरिहोद्देश्यस्वरूपपथाप्रा-

शिरित्येतावता कश्चिद्विशेषो ऽस्ति विवक्षितरूपभेदेना-
त्यन्ताप्राप्तेरुभयत्वाप्यविशिष्टत्वात् । न च केनापि रूपेण
प्राप्त्यभाव एवात्यन्ताप्राप्तिः स्वर्गादिगतयागकार्यत्वादे-
रपि सामान्यतो दृष्टानुष्ठानात्प्राप्तिसम्भवेन तत्रापूर्व-
विध्यभावापत्तेः । ततश्च यथापूर्वीयोद्देशेनावघातविधा-
ने ऽपि व्रीहिष्ववघातानुष्ठानमेव विधेः फलं तत्तु पक्षे
प्राप्यत इति नियमविधिराश्रितः । एवमिह ऋग्वेदा-
द्विविधयकर्मोद्देशेन स्वरविशेषविधाने ऽपि तदङ्ग-
मन्त्रेषु स्वरविशेषानुष्ठानमेव विधेः फलं तत् पक्षे प्राप्य-
त इति नियमविधिरेवाश्रितं युक्तः । अनेनैव न्यायेन
पूर्वोद्देशतविध्योरपि नियमपरिसंख्यात्वसुपपादनैयम्
ननु गुणमुल्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्य-
धिकरणे भाष्यकारेण याजुर्वेदिकस्याधानस्य सामवेदे वा-
रवन्तीयमङ्गं विहितं तत्र वारवन्तौयस्य किं स्वविधिनिव-
न्धनं सामवेदिकमुच्चैस्त्वं कार्यमुत प्रधानविधिनिवन्धनं
याजुर्वेदिकमुपांशुत्वमिति सन्देहे प्रधानविधिनिवन्धनस्य
स्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात्तदनपेक्ष-
तया शीघ्रं प्रतीयमानमुच्चैस्त्वं कार्यमिति प्राप्य रा-
द्धान्तितम् विलम्बितप्रतीतिकामप्युपांशुत्वं प्रधानधर्मत्वा-
द्वल्लोयः प्रधाने साक्षान्निवेशमलभमानतयाङ्गावतौर्यम-
पि हि तदप्रधानस्यैव धर्मः अतो ऽङ्गधर्मे लब्धे स्त्वं वाधित्वा
प्रधानधर्मे उपांशुत्वं कार्यमन्यथा प्रधानवैगुण्यापत्तेरि-
ति । एवं च प्रधानकर्मोद्देशेन स्वरविशेषविधानानां न
केवलं तदङ्गमन्त्रेषु नियतस्वरप्राप्तिमत्सु प्रधानस्वरनि-
यमसात्रं फलं किं तु नियतस्वविधिनिवन्धनस्वरप्राप्ति-

मत्सु वारवन्तौयादिषु तद्यावर्त्तनेनाप्राप्तप्रधानस्वरप्रा-
 पणमपि फलम् । अतथापूर्वविधित्वं युक्तमिति चेत् । अस्तु
 नामैवं तथापि अनियतस्वरप्राप्तिसम्बन्धाग्रे नियमवि-
 धित्वमपि वक्तव्यं विनिगमनाविरहादित्यतिव्याप्तिरनि-
 वार्यैव । न ह्यवहनने नियमविधिरेव न परिसंख्येत्यत्राव-
 हनननियमस्य विदलनादिनिवृत्तिं प्रत्युपजैव्यत्वमिव
 रशनादानमन्त्रविधिः परिसंख्यैव न नियमविधिरित्यत्र
 गर्दभरशनानिवृत्तेरनन्यलभ्यत्वमिव चेह विधिरेव न
 नियम इत्यत्र किं विधिनिगमकमस्ति इह तयोरुपजी-
 व्योपजीवकभावाभावात् द्वयोरप्यनन्यलभ्यत्वाच्च । न चैक-
 स्यैव विषयभेदेन विधिनियमरूपत्वे कश्चिद्दोषः विधिवै-
 द्यभावेन पूर्वश्लोकोदाहृतसार्धकाम्यादिवाक्यानां वि-
 ध्यनुवादरूपत्ववदेतेषां विधिनियमरूपत्वस्याप्युपपत्तेः ।
 अत एव प्रागाश्रयाविषयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यानां
 संकरो दर्शितः ॥ स्यादेतन्माभूत्सर्वेपूद्देश्येप्वनुवृत्तिरूपा
 वा सर्वात्मना क्वचिदायुद्देश्ये ऽनुवृत्तिरूपा वा सर्वाद्दे-
 श्यानुवृत्तिरात्यन्तिकत्वं किं तु त्रैकालिकत्वं त्रिकाला-
 यामप्राप्तौ विधिरिति प्रसिद्धेरिति चेदेव सति अपवा-
 दापवादविधिर्न स्यात् । तस्य प्राप्तापोदितपुनः प्रा-
 प्त्यर्थत्वात् । तथा हि कृष्णलचराः श्रपणं श्रयते हते
 श्रपयतीति । नेदमपूर्वश्रपणं विधीयते किं तु दार्शपूर्ण-
 सान्निक्श्रपणं विक्लित्तिरूपप्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानं प्र-
 तिप्रसूयते अतः प्राकृताः श्रपणधर्माः कर्त्तव्या इति
 स्थापितं दृशमे । ननु तत्र प्रतिप्रमवरूपस्य श्रपणविधेर-
 पूर्वविधित्वं नास्तौत्यङ्गीकृतं टुप्टीकायां तत्र ह्युक्तं त-

स्मात्प्राप्त्यान्तरं नैतदपूर्वविधिदोषता प्राप्तिप्रसवमात्रं
तु लाववादिहितं वरमिति । सत्यमुक्तं तस्य अपणान्तरं
न विधेयमत्यन्तमबुद्धिस्थस्य विधौ तस्य बुद्धारोहणक-
ल्पनागौरवात् । किं तु चोदकानीततया स्वत एव बु-
द्ध्याहृष्टमर्याभावान्निवर्त्तमानं प्राकृतमेव अपणं विधेय-
मित्यत्र तात्पर्यं न तु न प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिरित्यत्र
तात्पर्यं तदभावे अपणस्यापोदितस्य प्राणसम्भवेन त-
स्यापूर्वविध्यन्तर्भावौचित्यात् । अन्यथा नियमपरिसं-
ख्यानन्तर्भूतस्य विध्यन्तरत्वापत्त्या विधिवैविध्यभङ्गप्रस-
ङ्गात् । एवं पृषा प्रपिष्टभाग इति पौष्णचरौ चोदकतः
प्राप्तस्य प्राकृतस्य पेपणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमा-
नस्य विधिरपि प्रतिप्रसवविधिः । एतादृशाप्राप्तस्या-
पवादे प्रसक्ते तदपवादाद्यां विधयः एतेषु प्राक्प्राप्ति
सत्त्वात् त्रैकालिकाप्राप्तिर्नास्तीत्यव्याप्तिः । केचित्तुनः
प्रसक्तप्राप्तिकस्य प्रागेवापवादे प्रसक्ते सन्ति विधयः
अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति अपवर्हिषो ऽनुयाजान्यज-
तीत्यादयः । तथा हि अबभृथस्तावद्बृहमेधीयवदपूर्वः त-
त्राशुमन्तावाज्यभागौ यजतीत्याज्यभागपुनःश्रवणेनाव-
भृथप्रयोगविधेः क्लृप्तोपकारप्राकृताज्यभागनैराकाङ्क्ष-
तया चोदकस्याकल्पनीयत्वात् । न च तदशुशब्दोपेत-
स्याशु मे सीमो ऽब्रवीदित्यादियाज्यानुवाक्यामन्त्रद्वयस्य
विधानार्थम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रप्राप्त्या तदनुवादेन
तस्याज्यभागविधिपरत्वात् । एवं चाज्यभागविधिना
चोदककल्पनाप्रतिबन्धेन ततः प्रसक्तायां प्रयाजादिप्राप्ती
निवारितायां वर्हिष्यतिरिक्तप्रयाजादिप्राप्त्यर्थमपवर्हि-

प इति श्रवणम् । एतादृशेषु नियमविध्यभावे ऽवहननं
 विदलनादीनामाक्षेपादिवापूर्वतापराज्यभागादिविध्य-
 भावे प्रयाजादीनां चोदकात्प्राप्तिर्भवेदिति भविष्य-
 त्प्राप्तिसत्त्वेन त्रैकालिकाप्राप्त्यभावादव्याप्तिः । एव-
 मघातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादिविधिष्वव्याप्तिः
 दर्शितं हि नवमश्लोकावतारिकायामघातो ऽग्निमि-
 त्यादिविधेरर्थवादापवादत्वम् । तस्मात्त्रैकालिकत्वमा-
 त्यन्तिकत्वमित्यपि न युक्तमिति भावः । ननु तर्ह्यपा-
 च्चिकत्वमात्यन्तिकत्वमस्तु युज्यते च नियमविधिव्याह-
 च्यर्थस्य तस्य तथा निर्वचनम् । नियमः पाचिके सतीति
 नियमविधिलक्षणादित्याशङ्क्याह ।

युज्येतापाचिकत्वं तदिति यदि
 निरुच्येत तत्पाचिकत्वं प्राप्त्या
 किमीरितत्वम् कथिततदधिका-
 व्याप्तिदुष्टं न युक्तम् । त्यक्ताव-
 च्छेदभेदं तदिति तु नियमाति-
 प्रसक्त्या निरास्यं तत्रोपायान्तरं
 तद्विरह इति तयोर्ह्यस्त्यवच्छे-
 दभेदः ॥ १४ ॥

युज्येत तथा निर्वचनं यदि तत्प्रतियोगिपाचिकत्वं
 निरुच्येत । प्राप्तिशबलत्वं पाचिकत्वमिति न युक्तं पूर्व-

श्लोकयोर्दर्शिताभिः सार्वकाम्यादिविधिषु बृहद्रथन्तरसा
 मत्वविधौ वाच्योक्तिभिस्ततो ऽधिकाभिः प्रागुदाहृतेषूप-
 देशाभ्यां प्रकृतिविकृतिसाधारणेषु द्वादशाहिकगवाम-
 यनिकान्शुतयज्ञभागस्वरविधिषुव्याप्तिभिः साक्रान्तत्वात्
 स्यादेतत् अथच्छेदभेद विना प्राप्तिशबलत्वमप्राप्तेः पा-
 च्चिकत्वं सार्वकाम्यादिविधिषु स्वर्गत्वादावच्छेदेन प्राप्ति-
 स्तदितरफलत्वावच्छेदेनाप्राप्तिरित्यवच्छेदभेदसत्त्वा-
 न्नाव्याप्तिरिति चेत् एवं तर्हि विशेषणफलं नियम-
 विधिव्यावर्तनं न लभ्यते एकस्मिन्नपि ब्रौह्मादिद्रव्ये ऽव-
 हननादीनामुपायान्तरप्राप्त्यवच्छेदेन प्राप्तिः तद्विर-
 हावच्छेदेनाप्राप्तिरिति प्राप्यप्राप्त्योरवच्छेदभेदस-
 त्त्वादित्यर्थः । ननु तद्व्यवच्छेदभेदे उपायान्तरप्राप्तित-
 द्विरहमिन्नत्वं विशेषणं निवेश्यते तथा उपायान्तरप्रा-
 प्तितद्विरहमिन्नावच्छेदभेदं विना प्राप्तिशबलत्वं पा-
 च्चिकत्वमिति पर्यवसानादपाच्चिकत्वविशेषणेनावहन-
 नादिनियमविधिव्यावृत्तिलाभः तत्र निरुक्तपाच्चिक-
 त्वसत्त्वात् सार्वकाम्यादिविध्यनुगमश्च तत्रोपायान्तर-
 प्राप्तितद्विरहमिन्नस्वर्गत्वतदितरफलत्वादावच्छेदभेदेनैव
 प्राप्यप्राप्त्योः करम्बिततया निरुक्तपाच्चिकत्वाभावम-
 त्त्वादतो नात्र कश्चिद् दोष इत्याशङ्क्याह ।

तद्विन्नत्वं निवेश्यं यदि खलु
 तदवच्छेदभेदे ततो न व्यावृत्तिः
 कार्यषोडशयुतुगमनवृहत्संश्रि-

ताया नियत्याः ॥ स्थाने वैक-
ल्पिकोक्तिः क्रियतइति मतं
यद्यपापान्तराणाम् तद्वाच्यं पा-
क्षिकत्वव्यतिकाररहितं किन्तु
वैकल्पिकत्वम् ॥ १५ ॥

एवं विवक्षया उपायविषयनियमविधिव्यावृत्तिलाभे
ऽपि कार्यादिविषयतद्वावृत्तिर्न लभ्यत । तथा हि । द-
योभ्यां तदुत्तरयोगीयतीति विधिर्योनिषमच्छन्दस्क्रयो-
रुत्तरयोर्नियमाथे इत्युपपादितं नवमश्लोकावतारि-
कायाम् । अयं च कार्यनियम एव । षट्चोः सामसंस्का-
र्ययोः तत्कार्यत्वात् । ततश्चोपायान्तरप्राप्तितद्विरह-
भिन्नकार्यान्तरप्राप्तितद्विरहरूपावच्छेदभेदेनैव प्राप्ति-
शबलत्वमिति विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावरूपापा-
क्षिकत्वसत्त्वात्तेन विशेषणेनास्य व्यावृत्तिर्न लभ्यतइति
तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । तथा प्रकृत्यतिरात्रे विकल्पितस्य
षोडशग्रहयोत्तरे ऽहन्धिरात्रस्य गृह्यत इति विकृ-
तिविशेषे नियमो ऽप्युपायद्वयप्राप्तौ नियमो न भवति ।
षोडशग्रहाभावे ऽपि क्रतोरवैगुण्ये षोडशग्रहोपदेशो
निरर्थकः स्यादिति तत्सार्थकत्वाथ षोडशग्रहमाध्यतया
कल्पनीये कालभूम्नि तदभावस्योपायान्तरत्वाभावात्
अतस्तत्रापि पूर्ववदतिव्याप्तिः स्यात् । षट्तावुपेयादिति
षट्पुगमनमिदमे कदा चिद्वतावनिच्छया अनुपगमन-

मपि प्राप्नुयादिति तदर्थं प्रवृत्ते ऽनुपगमनस्योपगमन-
साध्यं पुत्रोत्पादनं प्रत्युपायान्तरत्वाभावादतिव्याप्तिः स्प-
ष्टैव । तथा ज्योतिष्टोमे “वृहत्पृष्ठं भवति” “रथन्तरं पृष्ठं
भवती”ति वृहद्रथन्तरसाधनके पृष्ठाख्ये द्वेऽस्तोत्रे विहिते
तथेः स्तुतशस्त्राधिकरणन्यायेनादृष्टार्थतया प्रयाजानु-
याजवह्निन्नकार्ययोरपि वचनबलाद्विकल्पो न तु व्रीहिय-
वादिवदेककार्यत्वात् । अत एव व्रीहधर्माणामवघा-
तादीनां यवेष्विव वृहद्धर्माणां वृहति प्रस्तूयमाने समुद्र-
मनसा ध्यायेदित्यादिना विहितानां रथन्तरे वा रथ-
न्तरधर्माणां रथन्तरे प्रस्तूयमाने नेत्रे संमौल्यदित्या-
दिना विहितानां वृहति वा न सङ्करः । तदेतदेकार्थ-
त्वादविभागः स्यादिति च नावसिकाधिकरणे प्रपञ्चेन
व्यवस्थापितम् । ज्योतिष्टोमविकृतिषु चोपह्वयादिषु वृ-
हत्पृष्ठनियमः श्रूयते तत्रापि तत्कार्यमदृष्टं प्रतिरथन्तर-
पृष्ठस्योपायान्तरत्वाभावादतिव्याप्तिः । स्यादेतत् उपाया-
न्तरस्थाने वैकल्पिकविशेषणां निवेशयिष्यामः । तथा च
वैकल्पिकप्राप्तितद्विरहभिन्नावच्छेदभेदं विना प्राप्तिशक-
त्वं प्राक्षिकत्वमिति पर्यवसानाद्गुदाहृतनियमविधिषु
चाप्राप्तेरुक्तह्यपप्राक्षिकत्ववत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेत् । एवं
हि वैकल्पिकत्वं प्राक्षिकत्वानुप्रवेशरहितं निर्वक्तव्यम् ।
अन्यथात्माश्रयादिदोषापत्तः तच्च न सम्भवति विधि-
त्सितेन सह प्राक्षिकत्वं विधित्सितस्य प्राक्षिकत्वापाद-
कत्वमित्यादिषूपेक्षैव तस्य निर्वक्तव्यत्वादितिभावः । स्या-
देतत् । अवच्छेदभेदं विनेतिस्थाने आश्रयभेदं विनेति
कारिष्यामः । ततश्च नियम्याप्राप्तेरेकस्मिन्नप्याश्रये प्राप्ति-

करम्बिततया प्राक्षिकत्वान्न नियमविधिष्वतिश्याप्तिः ।
नापि सार्वकाम्याद्विधिष्वश्याप्तिः, तेषु सर्वेष्वपि स्व-
र्गाद्याश्रयव्याक्तभेदेनैव प्रास्यप्राप्त्योः करम्बितत्वादित्या-
शङ्काह ।

यद्युच्येतान्तरेण त्वधिकरणभि-
दा प्राप्तिसंमेलनं तत् तत्रापि
प्राक्षु पक्षेष्वपि समुदयते ता-
वदश्याप्तिरेका कात्स्न्येनैवोपह-
व्यप्रभृतिभृतिहविःशेषयोर्ब्रा-
ह्मणोक्तौ पूतीकाधारमन्त्वान्त-
रमुखनियमातिप्रसक्तिस्तथा
स्यात् ॥ १६ ॥

इत्थं विषद्यायामश्याप्तिरेको दोषः स्यात्, अति-
श्याप्तिरपरो दोषस्तथा हि उपहव्यनामकक्रताश्वः श्या-
वो दक्षिणेति दक्षिणां विधाय श्रूयते "स ब्रह्मणे देय"
इति तथा षटपेयस्य क्रतोरौदुम्बरः सोमचमसोर्दक्षि-
णेति दक्षिणां विधाय श्रूयते "स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे
देय" इति अत्र क्रतुदक्षिणात्वेन विहितयोरश्वचमसयो-
र्ब्रह्मणः संबन्धः प्राप्त एव किं त्वन्वेषामप्यृत्विजां तयो
संबन्धः प्राप्त इति तदंशे ब्रह्मसंबन्धाप्राप्तेः कात्स्न्येन ब्र-

ह्यसंबन्धप्राप्त्यर्थमिदं यचनहयं तेनार्थाद्वृत्तिगन्तरेभ्यस्त-
योरपनौतत्वात्तेषामानतिर्विनैव सृतिं सामाद्युपायैः क-
रणीया तदेतत्सर्वं धेनुवच्चाश्वदक्षिणेति तथा सोमचमम
इति च दाशमिकाधिकरणयोर्निहृपितम् । एवं चैकस्या-
सेवांश्वव्यक्तौ चमसव्यक्तौ च ब्रह्मणः प्राप्त्यप्राप्त्योर्मेल-
नात्तद्विधोरव्याप्तिः । तथा "प्राजापत्यं हृते निर्वपेच्चर्तुं श-
तकृष्णालमायुष्काम" इति इष्टिं विशेषं विधाय तत्संनि-
धावास्त्रायते "तत्सर्वं ब्रह्मणे परिहरती"ति अत्र हविःशे-
षस्य सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो भक्षणाय परिहरणीयत्वे प्राप्ते ।
कात्स्न्येन ब्रह्मसंबन्धार्थमिदम् अतो ऽत्राप्येकस्यामेव ह-
विःशेषव्यक्तौ ब्रह्मणः प्राप्त्यप्राप्त्योर्मिलितत्वादव्याप्तिः ।
नन्विडाप्राशिवं चतुर्धाकरणं चेति विविधमपि हविः
शेषं ब्रह्मणे परिहरणीयं तच्च सर्वं युगपदेव प-
रिहरणीयम् एकधा ब्रह्मण उपहरतीतिवचनात् यु-
गपदुपहृतमपि तत्सर्वं चीदकप्राप्ततत्तद्वक्षणाकालावाधेन
यथाकालमेव लक्षणीयमिति निर्णीतं दशमे कृष्णालपे-
टिकायाम् । ततश्च प्राशिवे कात्स्न्येन ब्रह्मसंबन्धस्य प्रा-
प्तत्वात् कथं तत्र विधानमिति चेत् सामूहिकायां, चतु-
र्धाकरणार्थं च विधानमुपपदातएव । तथा च परिह-
रणीयस्य सर्वस्य कात्स्न्येन ब्रह्मसंबन्धविधिः सार्वकाम्य
विधिः स्वर्गइव प्राशिवे ऽनुवादे भविष्यति तथाप्यव्या-
प्तिर्विषययोर्हयोः सुदृढैव एकैकस्यामेवेडाहपहविःशे-
षव्यक्तौ चतुर्धाकरणार्थं हविःशेषव्यक्तौ च प्राप्त्यप्राप्त्यो-
र्मिलितत्वात् । एवं सत्यव्याप्तिः समर्पिता ि ॥
सु पूतीकादिनियमविधिषु । कथं "यदि सोमं न ि

न्देत पूतीकानभिपुण्ड्यादि"ति श्रूयते । अयं सोमालाभे सत्यभावविधिद्वयः पूतीकानां यागमाधनत्वविषयको ऽपूर्वविधिर्न भवति किं तु श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेनागमो ऽन्यस्याशिष्टत्वादित्यधिकरणोक्तन्यायेन नित्यस्य प्रारब्धकाम्यस्य च सोमयागस्य सोमाभावे ऽपि यथाशक्त्यवश्यानुष्ठेयतया कर्मचोदनाक्षिप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित् द्रव्ये ऽवश्यमुपादेये तत्रापि सामान्यं तच्चिकौर्षा हीत्यधिकरणोक्तन्यायेन सोमविधानस्यापि किं चिदनुग्रहमिदमेवेति पयसोमावयवानुप्रवेशवति सोमसदृशद्रव्य एवोपादेये वज्रपु च सोमसदृशद्रव्येषु सत्सु नियमविधिरयं यः सोमलताया अभावे सोमजातिपरिच्छिन्नाम् सकलावयवानुपादातुमशक्तस्तत्सदृशेषु स्थितान्विकलानवयवानुपादातुमिच्छति स पूतीकगतानेवोपाददौतेति । एवं नियमविधिरिति निर्णीतम् । नियमार्था पुनः श्रुतिरिति तृतीयाध्यायाधिकरणे वचनाच्च न्याय्यं भवेदिति षष्ठाध्यायाधिकरणे च । अयं च सोमलतया सुसदृशानामन्येषां सत्त्वात्तेषामेव बह्वयवानुग्रहानुरोधेन प्रतिनिधितया प्राप्तेरौपत्सोमसदृशानां पूतीकानां तत्रैतकोटितया पाक्षिकप्राप्तिरहितानामेव विधिः । अत एवोक्तं शास्त्रद्वीपिकायाम् । मुख्याभावे प्रतिनिधेः प्राप्तिः तस्यां चावस्थायां यावन्न्यायेन सुसदृशं नियन्तुमुपक्रस्यते तावत् वचनेन मन्दसदृशाः पूतीका नियम्यन्ते अतः प्रतिनिधिनियमो ऽयमिति । एवं पूतीकानामप्राप्तेः प्राप्तिकरस्वित्त्वाभावादतिव्यतिः । तथा धायव्यपशौ श्रूयते "हिरण्यगर्भः ममवर्त्तताग्र" इत्याधारमाधार-

यतीति । अयं प्राजापत्ये पूर्वाधारे मन्त्रविधिर्न भवति किं
 त्वेन्द्रउत्तराधार इति निर्णीतं दशमे, हिरण्यगर्भे पूर्वस्या
 मन्त्रलिङ्गात् । उत्तरस्य वा मन्तार्थवत्त्वात् इति पूर्वोत्त-
 रपक्षसूत्राभ्याम् । तत्रायं सिद्धान्तन्याय उक्तः मन्त्रविधौ
 मन्त्रजन्यं नियमादृष्टमपेक्षणीयम् अन्यथा ब्राह्मणकल्प-
 सूत्रोपद्रष्टृवचनादिभिरप्यनुष्ठेयार्थस्मरणसंभवेन मन्त्र-
 नियमवैयर्थ्यात् । तत्तु नियमादृष्टं प्रकृतौ पूर्वाधारे न
 क्लृप्तं तत्र तस्यामन्त्रकत्वात् इति पूर्वाधारे मन्त्रविधि-
 पक्षे ऽवैव तत्कल्पनीयमुत्तराधारे तु तत्क्लृप्तं तस्य प्र-
 कृतावपि समन्त्रकत्वात् । अतः क्लृप्ते नियमादृष्टे मन्त्र-
 विशेषमात्रविधान लघ्वित्युत्तराधारएव मन्त्रविधिर्युक्त
 इति । उक्तं च टुप्टीकायाम् । मन्त्रनियमादवश्यमदृष्टं
 कल्पनीयं पूर्वाधारे । तत्तु क्लृप्तमुत्तराधारे तस्मिन्सति
 कल्पयितुं न शक्यत इति । एवं चात्र नियमविधित्वेना-
 ह्नौकृते आधारमन्त्रान्तरविधौ चोदकादिन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर
 इति प्राकृतमन्त्रस्यैव प्राप्तिरस्ति न विधेयमन्त्रस्येत्या-
 प्यतिव्याप्तिः । न च विकृतौ मन्त्रान्तरविधानसमये प्रा-
 प्त्यभावे ऽपि प्रकृताविन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर इति मन्त्रविधान-
 समये सर्वेषामुपादान्तराणां पक्षे प्राप्तिरस्ति सैवार्थतो
 विकृतावपि प्राप्तिरिति वाच्यम् । तदानीमपि ब्राह्मण-
 कल्पसूत्रादीनामिन्द्रप्रकाशकमन्त्रान्तराणां च पक्षे प्रा-
 प्तावपि प्रजापतिलिङ्गकस्यास्य मन्त्रस्य प्राप्यभावात् ।
 न च लिङ्गमिन्द्रे ऽप्यविशिष्टमिति भाव्ये समर्थितमिति
 वाच्यम् । तत्र हि विहितविनियोगनिर्वाहान्द्रे ऽपि कथं
 चिन्मन्त्रं योजयितुं तस्मिन्नापि सृष्टेः प्रागेकत्वेनावनास्य

मन्वान्तरे वर्णितमस्तीत्येतावद्द्रष्टव्यं न तु हिरण्यग-
 र्भशब्दस्य तत्र म्भारसिकं लिङ्गं समर्थितम् । न वा तत्स-
 मर्थनं शक्यम् । तस्य प्रजापतावेव छुट्टवात् । प्रजापतिर्वै
 हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुसूयत्वायेति वाक्यशेषाच्च । हि-
 रण्यगर्भं पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गादितिसूत्रकृतापि प्रजाप-
 तावेव लिङ्गसङ्गावस्योक्तत्वान्च । एवमन्धेष्वप्येतादृशेषु
 नियमविधिष्वतिव्याप्तिरुहनीया । इयं चाव्याप्तिरति-
 व्याप्तिश्च प्राचीनेष्वप्यात्यन्तिकत्वनिर्वचनपक्षेषु समाना
 तस्मादप्राप्त्यात्यन्तिकत्वयोरनिर्वचनाद्युक्तमपूर्वविधि-
 लक्षणात् ॥

इति श्रीमद्द्वैतविद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौ-
 स्तुभश्रीमद्विश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोर-
 थदौचितस्य कृतौ विधिरसायने सुखोपयोज-
 नायामपर्वविधिलक्षणाक्षेपः समाप्तः ॥



अथ नियमविधिलक्षणमाक्षिपति ।

हेतुः कुत्रापि कार्यं कचन तदु-
भयं कुत्र चिद्विध्युपात्तम् । वि-
ध्यस्पृष्टं नियम्य कचिदुभयविधं
पाक्षिकत्वेन दृष्टम् ॥ तस्यैव
प्रत्यनीकं कचिदपि कुहचित्पा-
क्षिकं नैव दृष्टम् नानारूपं त-
दित्यं नियमविधिगतं दुर्ग्रहं
लक्षणैः ॥ १७ ॥

नानाप्रकारस्तावन्नियमविधिर्दृश्यते स सर्वा ऽपि
नियमः पाक्षिके सतीत्यनेन लक्षणैः संग्रहीतुं न शक्यः ।
तथा हि । क्व चिदेकस्मिन्कार्ये ऽनियतानेकोपायप्राप्ता-
वेकोपायनियमः यथा व्रीहीनवहन्तीति । क्व चिदेकस्यो-
पायस्यानियतानेककार्यप्राप्तावेककार्यनियमो । यथा
“यद्योन्या तदुत्तरयोगायतौ”ति । इदं नवमश्लोकाद्यता-
रिकायासुप्रपादितम् । क्वचिदुभयनियमः यथा यज्जुह्वां गृ-
ह्णाति प्रयाजीभ्यस्तदिति । इदमपि तत्रैवोपपादितम् ।
ननु तत्रोक्तया रीत्या यद्योन्यामित्यत्राप्युभयनियमो ल-
भ्यते तथा च कथं कार्यमात्रनियमे तदुदाहरणं यथा हि
सोवाङ्गत्वेनायगतस्य साम्नसृचगाननिर्वाहाय तत्सं-

स्कार्यत्वेनानियतानेकगर्ह्यप्राप्तावुत्तरयोर्नियमस्तथा स्तो-
 त्वाङ्गत्वेनावगतयो रूतरयोषट्चोः संस्कारकत्वेनानि-
 यतानेकसामप्राप्ती यांसिसाम्ना नियमः सम्भवति स्तोत्र-
 स्य प्रगोतमन्त्रसाध्यस्तुतिरूपत्वेन सामापेक्षावश्यंभावात्
 विशिष्य सामापेक्षाभावे ऽपि सामसाधारणषट्गभिव्यञ्ज-
 कापेक्षावश्यंभावाच्चेति चेत् सत्यं, यत्र साम्न इव ऋ-
 चामपि स्तोत्राङ्गत्वं प्रकरणपाठादिन, वगतं तत्र तथैव
 यत्र तु विकृतिविशेषे वामदेव्यादिष्टविधौ सामभावस्य
 स्तोत्राङ्गत्वावगतौ तत्प्रकरणपाठादिरहितापि तत्सं-
 स्कार्या योनिः प्रकृतौ बृहद्योनिवत् वैश्यस्तोमे कश्वर-
 यन्तरयोनिवच्च साम्नः स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहाय स्वयम-
 पि तदङ्गत्वमर्थादापद्यते । तत्र तत्र तदुत्तरयोः प्राग-
 वगतं स्तोत्राङ्गत्वं नास्तौति तन्निर्वाहायानियतसाम-
 प्राप्यभावान्न तत्र सामनियमः । किं तु साम्न एव स्तो-
 त्रौयस्य त्वचगाननिर्वाहाय संस्कार्यषट्गविशेषनियम इति
 केवलं कार्यनियम एव । अतो यदोन्यां तदुत्तरयोर्गीयती-
 ति अथ योनिविषमच्छन्दस्कयोरुत्तरयोरपूर्वविधिः । यो-
 निममच्छन्दस्कयोस्तु क्रमप्रकरणावगतविनियोगयोः
 कार्योपायद्वयनियमविधिः सामविनियोगाक्षिप्तविनि-
 योगयोः कार्यमात्रनियमविधिरिति युक्तं कार्यनियमे ऽपि
 तदुदाहरणम् ॥ एवं वाजपयदक्षिणात्वेन देयानां रथानां
 मध्ये इन्द्रस्य वज्रो ऽसि वावैघ्न इत्यादि याजुर्वेदिकमन्त्रैः
 सज्जीकृत रथमधिकृत्य प्रष्टत्तेर्यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददः-
 तीति वाक्ये । "यो ष्टिकामो यां ऽन्नाद्यकामा यः स्वर्ग-
 कामः स सौभरेण सुवीते"ति फलार्थत्वेन विहितं ब्रह्म

सामस्तोत्राग्रयं सौभरमधिकृत्य प्रष्टत्तेषु हीषिति वृष्टि-
 कामाय निधनं कुर्यादुर्गित्यन्नाद्यकामाय उ इति स्वर्ग-
 कामायेति वाक्येषु चोभयनियमो द्रष्टव्यः । एषूटाहरणेषु
 समप्राधान्येनोभयनियतो नियमलाभः । उपजौब्योपजौ-
 वकभावेनापि स सम्भवति । यथा याजनाध्यापनप्रतिग-
 हैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यत्र याजनादिषु कृष्यादिषु च
 धनार्जनोपायेषु अनियमेन प्राप्तेषु ब्राह्मणस्य याज-
 नादय एव तदुपाया नियम्यन्ते तेन ब्राह्मणानामेव या-
 जनादयस्तदुपाया इत्यपि नियमो लभ्यते । एतद्विध्य-
 भावे हि यज्ञदानाध्ययनविधिभिर्याजकाध्यापकप्रतिगृ-
 हीत्समाकाङ्क्षैरातिर्व्ययादिसमर्था ये केचिद्याजकादय
 आक्षिपेरन् । एतद्विधिसत्त्वे त्वस्सदीयो ऽयं धनार्जनो-
 पाय इति याजनादिषु स्वत एव प्रष्टतानां ब्राह्मणानां
 सत्त्वेन तत एव निराकाङ्क्षतया यत्किञ्चिदनियतयाज-
 काद्याक्षेपो नाधतरतीति । एवं तावन्नियम्ये तत्प्रतिसं-
 बन्धिनि च विधिवाक्येनोपात्ते क्वचिदुपायनियमः क्व
 चित्कार्यनियमः क्वचिदुभयनियम इति त्रैविध्यं दर्शितं
 नियम्ये तत्प्रतिसंबन्धिभ्युभयस्मिन्नपि वा तदनुपात्ते ऽपि
 स दृश्यते तद्यथा पुरोडाशं प्रथयतीत्यवानुपात्ते क-
 र्त्तरि नियम्ये नियमः । उर्चैर्कर्त्तृचा क्रियतइत्य-
 वानुपात्ते नियम्यप्रतिसंबन्धिनि मन्ते नियमः त्रीहि-
 भिर्यजेतेत्यत्र नियम्ये ऽवहनने तत्प्रतिसंबन्धिषु यवेषु
 चानुपात्तेषु नियमः । एवमुपात्तमनुपात्तमिति द्वि-
 विधमप्युदाहृतं नियम्यजातं पक्षप्राप्तिसमदृष्टं क्वचिन्नि-
 यम्यस्य पक्षप्राप्त्यभावेऽपि तत्प्रतिद्वन्द्विनां पक्षप्राप्तिमा-

वेण नियमो दृश्यते । यथा“यदि सोमं न विन्देत्पुती-
कानभिपुण्यादि”ति श्रव हि सुसदृशानां बह्वनामनिय-
तप्राप्तौ मन्दसदृशानां पुतीकानामप्राप्तानामेव नियमः
क्षिन्नियमविधौ किमपि पक्षप्राप्तौ न दृश्यते यथा“हि-
रण्यगर्भः समवर्त्तताय”इत्याधारमाधारयतीति । तत्र
नियमतद्योदकादिन्द्रउर्ध्वोर्ध्वरइति मन्त्रप्राप्ताविन्द्रलि-
ङ्गरहितत्वादत्यन्ताप्राप्तमेव तन्वान्तरमैन्द्राघारे नि-
यम्यते । एतान्युदाहरणानि प्राक् तत्र तत्राविष्कृतानीति
नेह प्रपञ्चितानि । एवं न्यायतौल्यादिषेत्वेतिशाखामा-
च्छिनत्ति उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं निदु-
ष्ठीतेतिवाक्येष्वपि नियमविधिरङ्गीकरणीय इति ता-
न्यपि पक्षप्राप्तिरहितोदाहरणानि । यथा खलु हिरण्य-
गर्भमन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गस्यैन्द्राघारे श्वयमप्राप्तस्यैव वि-
नियोगानन्तरं तन्निर्वाहाय कथं चिदिन्द्रप्रकाशत्वस्य क-
ल्पनीयत्वे ऽपि दृष्टार्थत्वान्नियमादृष्टकल्पनावश्यंभावाच्च
नियमविधित्वमभ्युपगम्यते । तथेषेत्वेतिमन्त्रस्य शाखा-
च्छेदने तीक्ष्णाग्रस्योत्करस्य वाजिनामादने तनीयसः
परिधेः पशुनियोजने च विनियोगानन्तरमेव तन्निर्वा-
हाय मन्त्रे छिनद्गीत्यध्याहारस्य उत्करे पृथ्वयत्वस्य परि-
धौ प्रथिस्तथापेक्षणीयत्वे ऽपि न्यायसाभ्यान्नियमविधि-
त्वमभ्युपगन्तव्यमेव इत्थं नानारूपा नियमविधयः कथ-
मनेन संग्रहीतुं शक्याः । पाक्षिकत्वे सतीत्यस्य का-
र्योपायद्वयपाक्षिकत्वपरत्वे एकैकनियमाव्याप्तेः कार्य-
स्यैवोपायस्यैव वा पाक्षिकत्वपरत्वे तदन्यतरनियमा-
व्याप्तेः । कार्योपायद्वयमनुगम्य विध्युपात्तस्य पाक्षिक-

त्वपरत्वे विध्यनुपपत्तिनियमाव्याप्तेः उपात्तमनुपात्तं वा
 नुगमय्य नियमस्य पाक्षिकत्वोक्तौ नियम्यप्रतिबन्धिना-
 सेव पाक्षिकत्ववन्नियमविधावव्याप्तेः नियम्यस्थान्यस्य
 वा यस्य कस्य चित्पाक्षिकत्वपरत्वोक्तावपि पाक्षिकत्व-
 मात्ररहितेषु नियमविधिष्वव्याप्तेरित्यर्थः । श्लोके त-
 स्यैव प्रत्यनीकं क्व चिदपीत्यत्र पाक्षिकत्वेन दृष्टमित्यनु-
 पङ्गः ॥ १७ ॥ एवं लक्षणास्याव्याप्तिमुत्क्राडतिव्याप्तिमाह ।

तच्चातिव्याप्तमग्नेर्विकृतिजुषि-
 विधौ मीलनस्याग्रताया नैमि-
 त्तिक्याश्च विध्योरखिलविधिषु
 च प्रापकावर्तकेषु ॥ अप्राप्तांश-
 स्य पूर्तिः फलमपि यदि तत्रा-
 धिकं योजनीयं शेषांशव्यर्थता
 स्यादखिलफलकताविध्यति-
 व्यापनं च ॥ १८ ॥

यदि पाक्षिके सतीत्यत्र विधिविषयस्य पाक्षिकत्वं
 विवक्षितं तदा वैकृताग्निविधावतिव्याप्तिः तद्विषयस्या-
 ग्नेरुत्तरवेद्या विकल्पितस्य पाक्षिकत्वात् । यदि विध्यु-
 हे श्यस्य तदा रथन्तरे प्रसूयमाने ममीलयेदिति विधा-
 यतिव्याप्तिः । तदुद्देश्यरथन्तारस्य ज्योतिष्टोमे पाक्षि-

कत्वात् । यदुभयोस्तदा “यद्दि रघन्तरसामा सोमः स्या-
 दैन्द्रवायवायान् यद्दान् गृह्णीयादि” इति प्रागुदाहृतपरि-
 संख्यायामतिव्याप्तिः तत्रोद्देश्यरघन्तरसामत्वस्य तन्नि-
 मित्तकस्य विधेयस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य च प्रकृतौ पाक्षिक-
 त्वात् । यद्दि विधेयोद्देश्यसाधारण्येन विध्युपात्तस्य पा-
 क्षिकत्वं विवक्षितं तद्दोदाहृतेषु विष्वपि विधिष्वति-
 व्याप्तिः । यदि विध्युपात्ततदनुपात्तसाधारण्येन निय-
 म्य पाक्षिकत्वं विवक्षितं तदा नियमविधिलक्षणे नियम-
 प्रवेशे आत्माश्रयापत्तेः । यदि नियम्यशब्देन प्रकृतिवि-
 धिफलाश्रयमात्रं विवक्षणीयं तथा सति उदाहृते नैमि-
 त्तिकाग्रताविधावतिव्याप्तिः । तत्र विकृतिविशेषव्यावृ-
 त्तिफलाश्रयस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य पाक्षिकत्वात् यदि निय-
 म्यानियम्यसाधारण्येन यस्य कस्य चित्पाक्षिकत्वं विव-
 क्षितं तदा सर्वेष्वप्यपूर्वविधिपरिसंख्याविधिषु अतिव्या-
 प्तिः । स्यादेतत् यस्य कस्यचित्पाक्षिकत्वे सति तदप्रा-
 प्तांशपूरणफलो नियम्यविधिरित्यधिकं योज्यते । तथा
 सति न क्वाथतिव्याप्तिरिति चेत् । एवं तर्हि लक्षणे
 श्रुतांशो व्यर्थः स्यात् । अप्राप्तांशपूरणफलो नियमवि-
 धिरित्येतावत एव विधिषु लक्षणपूर्ववत्त्वात् । न चैवमे-
 वास्त्विति वाच्यम् । “सर्वेभ्यां ज्योतिष्टोम” इति सर्वफलक-
 त्वविधावतिव्याप्तेः । प्रातिस्विकवाक्येन स्वर्गार्थत्वप्राप्त-
 स्य तदप्राप्तफलान्तराप्राप्तांशपूरणार्थत्वादित्यर्थः । स्या-
 देतत् । अप्राप्तांशपूरणफलो नियमविधिरितिलक्षणे
 अप्राप्तत्वं विरोध्याक्रमणप्रयुक्तं विवक्षितम् । अतो नो-

क्तातिव्याप्तिः । सार्वकाम्यविधौ स्वर्गांशः प्राप्तः तदन्यफलांशस्याप्राप्तेः प्रापकप्रमाणाभावप्रयुक्तत्वेन विरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वाभावात् । न चासम्भवः । नियमविध्युदाहरणे अवहननादिप्रापकलौकिकप्रमाणादिमन्त्रेऽपि तदप्राप्तेर्विदलनादिविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात् । यद्वा अनिर्धारितत्वम् अप्राप्तांशस्य विशेषणं क्रियते । तथा च सार्वकाम्यविधौ स्वर्गांशः प्राप्तः तदन्यफलांशस्तु अप्राप्त इति निर्धारणसद्भावात् नातिव्याप्तिः । नाप्यसम्भवः । ब्रौह्मादिषु अवहननाद्यप्रापतांशस्येदन्तथा निर्धारणाभावात् इत्याशङ्क्याह ।

अप्राप्तत्वं विरोध्याक्रमणकृत-
मिहाक्षेपतो यद्यथापि स्याद्दो-
षोऽयं द्विपृष्ठः षडह इतिविधा-
वप्ययं निर्निरोधः ॥ अप्राप्तांशं
विशेष्यं क्रियतइतिमतं यद्य-
निर्धारितत्वम् श्रयावाश्वब्राह्म-
णोक्तिप्रभृतिविधिगणातिप्रस-
क्तिस्तथापि ॥ १६ ॥

प्रथमविवक्षाया कृतायामपि उद्भावितसार्वकाम्यवि-
ध्यतिव्याप्तिदोषस्तदवस्य एव विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्ष-

न्यायस्य स्वर्गान्यफलानामपि प्रापकप्रमाणस्य सत्त्वेन त
दप्राप्तेस्तथायापवादकस्वर्गकामविधिप्राप्तित्विरोध्याक्रम-
मणप्रयुक्तत्वात् । ननु अप्राप्तिकरस्वितविरोध्याक्रमणप्र-
युक्तत्वं विवक्षितम् । अस्ति च ब्रीह्यादिषु अवहननाद्य-
प्राप्तावाक्षेपकृताप्राप्तिकरस्वितप्राप्तिकविदलनादिरूप-
विरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वम् । एवं च न सार्वकामविधावति-
व्याप्तिस्तदभावे स्वर्गान्यफलाप्राप्तेः स्वर्गकामवाक्यकृत-
नियतप्राप्तिकस्वर्गहूपविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वादिति चेत्
एवमपि पृथः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति षष्ठप-
डहोद्देशेन बृहद्रथन्तरपृष्ठविधावतिव्याप्तिरनिवार्या ।
षडहोद्देशेपु तृतीयादिष्वहसु बृहद्रथन्तराप्राप्तेरप्राप्तिक-
रस्वितप्राप्तिकवैहूपवैराजादिरूपं विरोध्याक्रमणप्रयु-
क्तत्वात् द्वितीयविवक्षायां यद्यपि नोक्तातिव्याप्तिः बृ-
हद्रथन्तराद्यप्राप्तांशस्तृतीयसुत्यादिरूप धृति निर्धारण-
सम्भवात् । तथाप्यश्वः श्यावो दक्षिणेत्युपहव्यदक्षिणां वि-
धाय श्याविते "स ब्रह्मणे देय" इति विधौ श्रौतुस्वरथ-
मसो दक्षिणेति दक्षिणां विधाय ऋतपेये श्याविते
स प्रियाय मर्गात्त्राय ब्रह्मणे देय इति विधौ आयुःका-
र्माष्टप्रकरणाश्रुते सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति विधौ चा-
तिव्याप्तिः, सर्वऋत्विक्त्वाधारणोत्पश्वसोमचमसहविःशे-
पेत्वर्यं ब्रह्मणो ऽशः अयमन्यपामिति निर्धारणासम्भवात् ।
तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिशक्तत्वान्नियमविधिलक्षणमपि
न युक्तमिति भावः ॥

इति नियमविधिलक्षणाक्षेपः ॥१८॥

परिसंख्यालक्षणमाक्षिपति ।

तत्रान्यत्रेति' राशिद्वितयमभि-
हितं लक्षणे पारिसंख्य पश्याम-
स्तन्न लक्ष्योपगतमनुगतं भि-
न्नधर्मोपगूढम् ॥ पाठपाप्ताग्र-
ताविध्यनुगतिरहितं विध्युपा-
त्तानुपात्तं ग्राह्यं व्यावर्त्तनीयं
तदपि च न भजत्यावपन्तीति
लक्ष्यम् ॥ २० ॥

तत्र चान्यत्र च प्राप्त इतिपरिसंख्यालक्षणमित्थं प-
क्षेषु योज्यते । “इमामगृभ्यान् रशनाभ्यतस्येत्यश्वामिधा-
नीमादत्ते” इति लक्ष्ये तत्राश्वरशनाग्रहणे गर्हभरशना-
ग्रहणे च शेषिण्येकस्मिन्मन्त्ररूपे शेषे मन्त्रलिङ्गाविशे-
षात्प्राप्तसति गर्हभरशनाग्रहणरूपशेष्यन्तरपरिसंख्या ॥
“दण्डी प्रैपानन्वाहे”ति लक्ष्ये तत्र प्रैपानुवचने अन्यत्र
रात्रिप्रचारादिके च स्थित्वोच्चैरनवानकरणाय तमोव-
गाहनादिसौकर्याय च किं चिद्वलम्बनापेक्षे मैत्रा-
वरुणकार्ये शेषिणि मैत्रावरुणगृहीतदीक्षितदण्डरूपे
एकस्मिन् शेषे प्राप्ते रात्रिप्रचारादिशेष्यन्तरपरिस-

ख्या । “शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते” इतिलक्ष्ये प्रा-
यणीयायामेकस्यां शेषिण्यां शंखन्ताङ्कलापहूपे तदु-
परितनाङ्कलापहूपे च शेषे प्राप्ते तदुपरितनाङ्क-
कलापहूपशेषान्तरपरिसंख्या । एवं “मिडान्तातिथ्या स-
न्तिष्ठत” इत्यादावपीति । एवं चाश्वरशनाग्रहणत्प्रैपा-
नुवचनशंखिडान्ताङ्कलापादिकमेकराशिं गृहेभरशना-
ग्रहणरात्रिप्रचारशंखिडोपरितराङ्गकलापादिकमप-
रं च राशिं कृत्वा तद्राशिद्वयं लक्षणागताभ्यां तदन्य-
शब्दाभ्यामभिधातव्यं समभिव्याहृतपरस्यापि सर्वना-
सस्तेन रक्तं रागात् तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रसे-
त्यादाविव किञ्चिद्रूपक्रीडीकृतराश्यन्तर्गतपरत्वावश्यं-
भावात् । अन्यथा तस्य तद्वतत्र व्यवस्थितार्थबोधकत्व-
नियमानुपपत्तेः । तत्तु राशिद्वयं लक्ष्यप्राप्तं सर्वलक्ष्या-
नुगतं परस्परव्याहृतधर्मावच्छिन्नं न पश्यामः । अथो-
च्येत विध्युपात्तमश्वरशनादितच्छब्देनाभिधीयते तदनुपा-
त्तं गर्दभरशनाद्यन्यशब्देनेति नैतद्युक्तम् । “यदि रथन्तर-
सामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्नान् गृहान् गृह्णीयादि”ति
परिसंख्यायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । रथन्तरसामस्वरथन्त-
रसामसु ज्योतिष्टोमविकृतपु चोदकादैन्द्रवायवाग्नतायां
शेषतया प्रसङ्गायां अरथन्तरसामां परिसंख्यायै ज्यो-
तिष्टोमे पाठप्राप्तायास्तस्या नैमित्तिकत्वकरणाभिनि हि
प्रागुक्तम् । एवं “दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः” मोमस्येत्या-
दिपरिसंख्यास्वप्राव्याप्तिर्द्रष्टव्या । ननु माभूद्विध्युपात्तं
तदनुपात्तमिति राशिद्वयं ग्राह्यं व्यावर्त्तनीयमिति रा-

शिव्यं तदन्यशब्दाभिधेयं भविष्यति । तदपि न युक्तम् ।
 “वीण्य इ वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीवृद्धत्यनुष्टुप् च अत्र
 ह्येवावपन्त्यत एवोहपन्तीति परिसंख्यायामव्याप्तिप्रस-
 ह्नात् । अत्र हि विष्टहस्तोमक्रतुगतेषु सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु
 स्तोमविष्टध्वर्यं प्राकृतेभ्यो ऽधिकावापि प्राप्ते ऽत्र ह्येवाव-
 पन्तीत्यनेन पवमानगतगायत्र्यादिभ्यो ऽन्यत्सर्वं परिसं-
 ख्यायतइति प्रागुक्तम् । अत्र परिसंख्यायामावापस्य वा-
 वर्त्तनीयेषु स्तोत्रान्तरेष्वेव प्राप्तिरस्ति न तु ग्राह्येषु प-
 वमानगतगायत्र्यादिषु । यद्यपि स्तोत्रान्तरेष्वेव पवमा-
 नेष्वपि स्तोमविष्टध्वर्यमावापप्राप्तिरस्ति तथापि न सा-
 मान्तराणामावापप्राप्तिः । किं तु सामसहितानामृग-
 न्तराणामेव स्तोत्रीयऋगातसंख्याधिक्यह्यपस्तोमविष्टे
 ऋगन्तरावाप एवातिसामञ्जस्यत्वात् । येषु तु विष्टहस्तो-
 मकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षविहितानि सामानि सन्ति तेषूपि
 तानि कण्वरयन्तरन्यायेन स्वयोनौ स्वयोन्युत्तरयोश्च
 गेयानि प्राप्नुवन्ति न प्राकृतौषु ऋक्षु उत्तराग्रन्थे तत्त-
 टोनिः तत्तदुत्तरयोश्च पाठस्य क्रत्वर्थतया ताभिरातिदे-
 शप्राप्तप्राकृतऋग्वाधात् । अतस्तेषूपि तत्तत्सामसहि-
 तानामृगन्तराणामेव प्राप्तिः । एवं च गायत्र्यादिषु
 प्राप्तिर्न शक्यशङ्का ऋक्षामृगन्तरेष्ववापसम्भवात् । येषां
 प्रत्यक्षविहितानां वैकृतसाम्नामुत्तराग्रन्थे योनिर्न पठि-
 ता अत एव तदुत्तरे अपि न स्तोत्रेषामावापस्य प्राकृ-
 तत्वेन प्राप्तावपि न गायत्र्यादिषु प्राप्तिः । किं त्वन्य-
 त्त्वेन एव आगन्तूनामन्ते निवेश इतिन्यायइशान्ते तु
 वादरायण इति पञ्चमे दर्शित्वात् । तसञ्चात्र ह्येवावप-

न्ति इति वाक्येनैवकारश्रुतिबलात्पमानगतगायत्र्यादि-
 भ्योऽन्यत्र सर्वत्राप्यावापं परिसञ्चक्षणेन स्तोत्राणां पव-
 मानगतानां सट्टचानां च निवृत्तौ सत्यामर्थादावापः पव-
 तानगतगायत्र्यादिष्वेव व्यवतिष्ठते, स च गायत्र्याद्याधा-
 रत्वसामर्थ्यात् सामामेव नर्चामित्यपि व्यवतिष्ठते । न च
 गायत्र्यादिभ्योऽन्यत्राप्यपरिसंख्यानेऽपि गायत्र्यादिषु
 आवापाविधाने तास्वावापो न प्राप्नोति स्तोत्रान्तरेष्वि-
 वावश्यकेनाभ्यासेन संख्यापूरणसम्भवात् । ततश्च गाय-
 त्र्यादिष्ववापमिच्छता तद्विधानार्थमेवेदं वाक्यं न तु स्तो-
 त्रान्तरपरिसंख्यार्थमित्यङ्गीकरणीयम् । एकस्य वाक्यस्यो-
 भयच व्यापारायोगादितिवाच्यम् । एवकारोपहतविधि-
 शक्तिकस्याभ्य परिसंख्यापरत्वावश्यम्भावात् स्तोत्रान्तरा-
 यामगत्याभ्यासेनैव संख्यापूरणेऽपि पृथक्त्वनिवेशिन्याः
 संख्यायाः सम्भवत्सामञ्जस्यापरित्यागाय न्यायप्राप्तस्य
 क्वचित् क्वचित् द्वाविंशत्यवमानोऽभिषेचनीय इत्यादौ
 प्रत्यक्षविहितराजसामाद्यपेक्षितस्य चाथापस्यार्थाङ्गाय-
 त्र्यादिषु व्यवस्थासिद्धेः । ततश्चात्र परिसंख्यैव वा-
 क्यार्थः । इयाम्नु विशेषः । इमामगृभ्णन् इत्यादिपरिसं-
 ख्यायामञ्जुरगनागृहणे सन्त्वप्राप्तिः श्रौतौ । आर्षो ग-
 र्हभरगनागृहणपरिसंख्या । इह त्वेवकारश्रवणादावापे
 शाब्दौ । गायत्र्याद्यतिरिक्तपरिसंख्यार्थो तस्य गायत्र्यादिषु
 प्राप्तिः । तस्मामर्थ्याञ्च तस्य षट्त्रिंशदपरित्यज्य सा-
 मविषयप्राप्तिः । एव चात्र स्तोत्रान्तरपवमानगतान्यत्त-
 त्वेषु वरायर्त्तनीयेषु ग्राह्येषु गायत्र्यादिष्वेवं तद्वाक्यो-
 पलौघनमन्तरेणावापस्य प्राप्त्यभावात् । अत्रातिथया-

पतिरनिवाय्या । इयं चावराप्तिर्विध्युपात्तानुपात्तं रा-
शिद्वयमितिपक्षे तत्र चान्यत्र चेति पदद्वयस्वारस्थानुरो-
धन राशिद्वयकरणवामनं परित्यज्य द्वयोः समुच्चित्य प्रा-
प्तिमात्रं तत्र चान्यत्र प्राप्त इत्यनेन विवक्षितमिति
पक्षान्तरपरिग्रहे चाविशिष्टैव । तदेवमत्र क्षेपावपन्ती-
ति परिसंख्यायां लक्षणस्यावराप्तिः स्थिता । अथा-
न्यत्रापि अवराप्तिरित्यपरिहारार्थविवक्षाप्रसङ्गामतिवरा-
प्तिं च दर्शयति ।

प्राप्तिः शेषिद्वये चेदिह विव-
दिषिताशेषयुग्मेन सा स्यात्
अव्याप्तिस्त्वाश्रयादिद्वितयजु-
षि भवेच्छेषशेषित्वतश्चेत् य-
त्किञ्चिद्योगतश्चेत् बहुप्रउहग-
तोक्थाटिविध्या क्रमः स्यात् स-
र्वत्र ब्राह्मणीक्तिप्रमुखविधिषु
चातिप्रसक्तिः समाना ॥ २१ ॥

यदि तत्र चान्यत्र च प्राप्तइत्यनेन शेषिद्वये एकस्य
शेषस्य प्राप्तिर्विवक्षिता तदानौमेकस्मिन् शेषिणि शेष-
स्यप्राप्तौ या परिसंख्या शेषिद्वयोत्तराङ्गकलापादिविधया

तस्यां लक्षणं न स्यात् । यदि त्वेकस्मिन् शेषिणि शेष-
 द्वयप्राप्तिर्विवक्षिता तदा शेषिद्वये एकस्य शेषस्य प्राप्तौ
 या परिसंख्या गर्हभरशनाग्रहणादिविषया तस्या लक्षणं
 न स्यात् यद्युच्येत उभयसंग्रहाय शेषशेषिभावसंबन्धेन
 प्राप्तिर्विवक्षितेति तथापि तदुभयसंग्रहालाभस्तदवस्य
 एव यतस्तत्र चान्यत्र चेति सप्तस्योः प्राप्तइति सप्त-
 म्याश्च सामानाधिकरण्यविवक्षायां गर्हभरशनाग्रहणा-
 दिपरिसंख्यायामेव लक्षणं न स्याद्वैय्यधिकरण्येनान्वय-
 विवक्षायां शंखिडोत्तराङ्गकपालादिपरिसंख्यायामेव न
 स्यात्^१ । प्राप्तिर्हि शेषिणि शेषस्य व्यवह्रियते न तु शेषे
 शेषिणः । अत एव न्यायसुधायां तत्र चान्यत्र च प्राप्त
 इत्यस्य शेषान्तरपरिसंख्यायां सामानाधिकरण्येन शेष्य-
 न्तरपरिसंख्यायां वैय्यधिकरण्येन च योजना दर्शिता ।
 एवं योजनया द्विलक्षणस्य शेषशेषिपरिसंख्ययोरननुगम
 एव ख्यापितः । अथाननुगमपरिहाराय सामानाधिक-
 रण्यवैय्यधिकरण्ययोरिकपक्ष आश्रीयते न चैवं सति
 सामानाधिकरण्यपक्षे शेष्यन्तरपरिसंख्यायां वैय्यधिकर-
 ण्यपक्षे शेषान्तरपरिसंख्यायां चाव्याप्तिः । न हि प्राप्तिः
 शेषस्यैवेति नियमः । शेषस्य किञ्चिच्छेषिसंबन्धित्वेनावग-
 तेरिव शेषिणो ऽपि किञ्चिच्छेषसंबन्धित्वेनावगतेः प्राप्ति-
 रिति व्यपटेष्टुं शक्यत्वात् । तथा च सामानाधिकरण्य-
 पक्षे ऽप्रवर्गर्हभरशनाग्रहणयोः शेषशेषिभावेन मन्त्रसंब-
 न्धितया प्राप्तिरविकला वैय्यधिकरण्यपक्षे ऽपि गृह-

१ लघुवचन्यापत्त्यादिति २ पु० पा० ।

२ लघुवचन्यापत्त्यादिति २ पु० पा० ।

मेधीयस्य शेषशेषिभावेनाव्यभागतदितराङ्गकलापसंबन्धितया प्राप्तिरविकलेति पक्षद्वये ऽपि न क्त्वोथव्याप्तिरिति चेत् । अस्तु नामात्रैवमव्याप्तिपरिहारस्तथाप्याश्रयान्तरनिमित्तान्तरपरिसंख्ययोरव्याप्तिः स्यात् । आश्रयाश्रयिणोर्निमित्तनिमित्तिनोश्च शेषशेषिभावाभावात् । दर्शितं च नवमश्लोकावतारिकायां “वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवाया गृह्णा गृह्णन्ते” इतिविधेराश्रयान्तरपरिसंख्यार्थत्वं “सायं जुहोति” “प्रातर्जुहोती” ति विध्योर्निमित्तान्तरपरिसंख्यार्थत्वं च माभृत्तर्हि शेषशेषिभावेनेति विवक्षा, प्रयोजनाभावाद्वाप्यावहत्वाच्च शेषशेषिभावेनाश्रयाश्रयिभावेन निमित्तनिमित्तिभावेनान्येन वायेन केन चित्सम्यन्वेन तत्र चान्यत्र प्राप्तेद्वय्येतावदेव लक्षणमस्तु इति चेत् । एवं सति षडह्रा भवन्ति (चत्वारो भवन्ति) शतोपथं भवति शताग्निष्टोमं भवति सर्वस्त्रिदशवति सर्वः पञ्चदश इत्यादिविधिषु श्रुतिव्याप्तिः स्यात् । नन्वेकत्र समुच्चित्य प्राप्तिरिह विवक्षिता, न चोदाहृतस्यलेषु सास्ति षट्त्रिंशद्रात्रे क्षादितः षट्स्वहःसु षडह्रघर्मजातस्य चोदकात्प्राप्तिः । ततश्चतुर्षु छन्दोगधर्मजातस्य । नन्वेकत्र उभयोः समुच्चित्य प्राप्तिरस्ति तथा शतोक्थ्ये शताग्निष्टोमे चाद्ये ऽह्न्यग्निष्टोमसंख्याया द्वितीयतृतीययोः रूधमंस्याया इत्येवं प्रकारेण चोदकाद्भिन्नविषया प्राप्तिः । एवमेकगोमकक्रतुषु वहिष्वथमाने विहृत्स्तोमस्याज्येषु माध्यंदिनपथमाने पञ्चदशस्तोमस्येतेषु चोदकाद्भिन्नविषयैव प्राप्तिरतो न क्वाप्यति-

व्याप्तिरिति चेत् न । पडहधर्मोक्थ्यादिसंख्या त्रिष्टदा-
दिस्तोमशे पिणामहः स्तोत्राणां भेदसत्त्वे ऽप्येकैकस्मिन्पट्ट-
त्रिंशद्वात्रशतीक्थ्यशताग्निष्टोमैकस्तोमक'क्रतुप्रयोगा-
णामभिन्नत्वेनैकैकस्मिन् क्रतुप्रयोगे पडहकुन्दोगधर्मादी-
नां समुच्चित्य प्राप्तिस्तत्त्वात्तेषामहरादिशेषत्वे ऽपि प्रयो-
गेणापि सह तदन्तर्गतत्वलक्षणसंबन्धसत्त्वाच्छेषशे विभा-
वसंबन्धविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपि च शेषत्वादि-
विषयासु सर्वास्वपि विवक्षासु "सर्वं ब्रह्मणे परिहरति" स
ब्रह्मणे देयः स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इतिवि-
धिष्वतिव्याप्तिः समाना ब्रह्मणस्तदतिरिक्तत्विर्बर्गस्य
चैकस्मिन्हविःशेषे श्यावाश्वे सोमचमसे च प्राप्तिस्तत्त्वा-
त् । एवमग्निष्टुत्याग्नेया गृहा भवन्ति इति विधौ चा-
तिव्याप्तिः । तस्याग्निष्टुतीन्द्रवात्वाद्यनेकदेवताप्राप्तौ
चान्निविधानार्थत्वात् । तस्मादतिव्याप्तत्वाद्दपि नेदं
लक्षणं युक्तमिति भावः । अप्राप्तविषयेष्विव पक्षप्राप्त-
विषयेष्वपि विधिष्वतिव्याप्तिरस्तीत्याह ।

तत्रान्यत्रापि चाप्तिर्नियमवि-
धिषु चास्तीत्यतिव्याप्तिरेवं नि-
त्यप्राप्तिर्विवक्षा न खलु विर-
ह्यतः कूर्मकीशादिभक्ष्ये नि-
त्यानित्यापि चास्मिन्कथमपि

च समुच्चित्य चेतप्राप्तिरिष्टा प-
त्नीयागाङ्गतायां नियमकृति-
विधौ सा तथाप्यप्रणीढ्या ॥२२॥

अवहननादिविधयो ऽप्यवहननविदलनादिषु पक्षप्रा-
प्तेषु प्रवर्त्तन्तइति तेष्वतिव्याप्तिः स्पष्टैव । ननु तत्र
चान्यत्र च प्राप्तद्वयत्वं नित्यप्राप्तत्वं विवक्षितमिति
चेत् । नैवं विवक्षितं शक्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या
इति प्रसिद्धपरिसंख्यासंग्रहाभावप्रसङ्गात् । न हि कूर्मश-
शल्यकृशाविद्धोधानां वानरशृगालादीनां च भक्ष्यां
पुरुषे नित्यप्राप्तं तेषां भक्षणेनेव कदा चित्तद्वर्जनेनापि
पुरुषस्थेषितसंभवेन तद्वर्जनस्यापि क्व चिद्भागतः प्राप्तिर-
त्वात् । ननु तर्हि नित्यानित्यत्वानादरेण समुच्चित्य प्रा-
प्तिरत्र विवक्ष्यते । तथा च सति न नियमविधिष्वतिव्या-
प्तिरवहननविदलनादीनां परस्परप्रतिषेपकत्वेन समु-
च्चित्य प्राप्त्यसंभवात् । नाप्युदाहृतपरिसंख्यायामव्याप्तिः,
कूर्मादिवानरादिभक्षणयोः परस्परप्रतिषेपकत्वाभावेन
समुच्चित्य प्राप्तिसंभवात् । इति चेत् । एवमपि “पत्नीसं-
याजान्तान्यहानि सन्तिउन्त” इति नियमविधावतिव्या-
प्तिः । इदमिह वाक्यं शंखिहान्तवाक्यरीत्या द्वादशाह-
कानामङ्गां पत्नीसंयाजान्तत्वविधानेन तदुत्तराहकला-
पपरिसंख्यार्थं न भवति किं तु “द्वादशाहेन प्रजाकामं
याजयेद्” त्यहःशब्दोदितानां द्वादशानां यागानां प्रजा-
कामार्थेन चोदितानामेकफलत्वेन प्रयोगैक्ये सति त-

निर्वाहाय पूर्वपूर्वमहः क्व चित्पदार्थं ऽवस्थाप्य परम्पर-
 सुपक्रमितव्यमित्यनियमेन पत्नीसंयाजहूपे तत्राचीने त-
 दुपरितने वा क्व चिदङ्गे ऽवस्थाने प्राप्ते पत्नीसंयाजिष्व-
 वस्थापननियमार्थमित्युपपादितं नवमे पत्नीसंयाजा-
 न्तत्वं सर्वेषामविशिषादित्यधिकरणे । ततश्च पत्नीसंया-
 जान्तानां तदुपरितनानां चाङ्गानां कदा चित्समुच्चि-
 त्य प्राप्तिरप्यस्तौत्यतिव्याप्तिरनिवार्या । एवं “यज्जुर्हा
 गृह्णाति प्रयाजीभ्यस्तदि”ति नियमविधावेतिव्याप्तिर्द्रष्ट-
 व्या । उपपादितं च जौहवाज्ये प्रयाजानामन्येषां च क-
 दा चित्समुच्चित्य प्राप्तिस्तत्रमथापि नियमविधित्वं च न-
 यमश्लोकावतारिकायाम् । स्यादेतत्तत्र चान्यत्र च प्राप्तै-
 तदन्यतरनिवृत्तिफलकां विधिः परिसंख्येति फलमाय-
 धिकं लक्षणे योजयिष्यामः । तथा चोदाहृतेष्वप्राप्तवि-
 पयेषु चतुष्पडहादिविधिषु तत्तत्राप्तेरेव फलत्वेन प-
 क्षप्राप्तविषयेष्वशहननादिविधिषु तत्तन्नियमनस्यैव फ-
 लत्वेन निवृत्तेरानुपङ्गिकत्वाद्भातिव्याप्तिरित्याशङ्काह ॥

योज्यस्तत्रैव बाधः फलमपि य-
 दि तद्वार्थ एवावशिष्टः तस्याप्यु-
 क्ता निषेधात्मकविधिनियमा-
 तिप्रसक्तेररोधात् ॥ प्राप्तं सर्वत्र
 किं चित्खलु सुलभतरं वर्जनी-
 येन साकम् गृह्यन्ते ते ऽपि ल-

क्षया यदि तदपि विधौ सर्वथा- तिप्रसक्तिः ॥ २३ ॥

• यदि लक्षणे निवृत्तिफलकत्वमप्यधिकं निवेश्यते तर्ह्यवशिष्टः श्रुतांशो व्यर्थः, विधिनियमयोः प्राप्तिपुक्ति-फलकयोर्निवृत्तिफलकत्वाभावेन तावतैव सर्वातिव्या-प्तिवारणात् । स्यादेतत् निषेधात्मका अपि भन्ति वि-धयो नियमाश्च, यथा “द्वीक्षितो न जुहोति” “न तौ पशौ करोति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यादयो विधि-प्राप्तानां निषेधानां विधयः द्वीक्षामध्ये ऽग्निहोत्रहो-मानां पशावाज्यभागवोरतिरात्रे षोडशिश्रृङ्गस्य च वर्ज-नानामत्यक्ताप्राप्तत्वात् “न हिं स्यात्” “नानृतं वदेत्” इ-त्यादयो रागप्राप्तानां निषेधा नियमाः । हिंसादिनेषु क-दा चित्तवर्जनेनापि पुरुषस्येषितसंभवेन तस्यापि पक्षे प्रा-प्तत्वादिति चेत् मैवम् । तेष्वतिव्याप्तेः । तस्य विशेषण-त्वस्योक्त्यापि निरीधामन्मवात् । सर्वत्र हि किञ्चित्किञ्चि-द्वर्जनीयं वर्जनीयेन सह समुच्चित्य प्राप्तं सुलभमेव यथा द्वीक्षामध्ये ब्रह्मवर्जहोमाः पुरुषार्थहोमैरग्निहोत्रा-दिभिः सह प्राप्ताः पशावाज्यभागव्यतिरिक्ताङ्गान्याज्य-भागाभ्यां सह प्राप्तानि अतिरात्रे षोडशिश्रृङ्गव्यतिरि-क्ताङ्गानि षोडशिश्रृङ्गा सह प्राप्तानि पुरुषे भोजना-दीनि हिंसादिभिः सह प्राप्तानि । ननु तत्र चान्यत्र च प्राप्तदृश्यत्रैकरूपसंबन्धेन प्राप्तिविवक्षिता अस्ति च प्रा-गुदाहृतेषु सर्वेषु परिसंख्योदाहरणेषु शेषत्वेन शेषि-त्वेनाश्रयत्वेन निमित्तत्वेन वा येन केन चिदेकस्यैव

संबन्धेनोभयोः प्राप्तिः । तथा च “दौक्षितो न जुहोती”
 त्यत्रापूर्वविधौ नातिव्याप्तिः, दीक्षामध्ये क्रत्वर्थहोमानां
 क्रतुशेषत्वेन प्राप्तिः पुरुषार्थहोमानां कालैक्येनेति सं-
 बन्धमेदात् । “नतौ पशौ करोति” “नातिरात्र” इति नि-
 पेधयोरुक्तलक्षणानुसारेण परिसंख्यात्वमेवास्तु । न चैव-
 मपि न हिंस्यादिति नियमविधावतिव्याप्तिः पुरुषं प्र-
 तिशेषत्वेनैव भोजनादीनां हिंसादीनां च प्राप्तिस-
 च्चादिति वाच्यम् । अत्यन्ताप्राप्तनिवृत्तिफलकत्वस्य ल-
 क्षणे विवक्षितत्वादिति चेन्नैवम् । दृष्टार्थानां कण्डूयना-
 दीनामदृष्टार्थानां च हरिहरस्मरणादीनां पुरुषार्थहोमैः
 सह क्रतौ कालैक्यसंबन्धेन प्राप्तिस्त्वेन दौक्षितो न
 जुहोति इत्यपूर्वविधावुक्तविवक्षयाप्यतिव्याप्त्यनिरासात् ।
 निवृत्तावत्यन्ताप्राप्तत्वविशेषणविवक्षायां शशादिपञ्च-
 कव्यतिरिक्तपञ्चनखलक्षणनिवृत्तेरत्यन्ताप्राप्तत्वाभावेन
 पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति परिसंख्यायामव्याप्तिप्रस-
 क्त्या तस्य विशेषणस्याविवक्षणीयतया न हिंस्यादि-
 ति नियमविध्यतिव्याप्त्यनिरासाच्च । ननु “यदि दौ-
 क्षितो न जुहोती”त्यादिषु सर्वेषु निपेधेषु लक्षणमस्ति
 तदा मन्तु ते ऽपि परिसंख्या इति चेत् । तथा-
 प्यपूर्वविधावतिव्याप्तिः । यदि निवृत्तिफलको विधि-
 रित्येतावदेव लक्षणं क्रियते यदि वानेकस्य समु-
 च्छित्य प्राप्ताविति विशेष्यते सर्वथाप्यग्निहोत्रादिविधा-
 वस्त्येवेदं लक्षणम् । यमपरिहाराद्यर्थं लौकिककर्मणा-
 मग्निहोत्रादिकर्मणां चाकरणयोः समुच्चित्य प्राप्तौ “या-
 वज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिविधेरग्निहोत्राद्यकर-

अपूर्वनियमविध्युदाहरणाच्चेपपूर्वपक्षः । १२५

गानिष्टत्तिहृपतदनुष्ठानफलकत्वात् । न चात्र निष्टत्ति-
पटेन भावस्यैव निष्टत्तिर्विवक्षितेति शक्यं वक्तुम् । प्रागु-
दाहृतनिषेधपरिसंख्यास्वनुष्ठानफलास्वव्याप्तिपसङ्गात् ।
तस्मात्परिसंख्यालक्षणमपि न युक्तमिति भावः । इति
परिसंख्यालक्षणाच्चेपः समाप्तः ।

बिलक्षणान्यप्युद्दिष्टानि
लक्षणान्यपूर्वाविध्यादिविभागसिद्धये ।
भजन्ति भूमेऽत्र कृतां पदावलिं
परस्परामथपरस्परामिमाम् ॥

एवं संचिप्तमाच्चेपातिदेशम् एतत्प्रपञ्चनहेतूपन्यास-
व्याजेन सामान्यतः प्रदर्शयति ।

पूर्वाच्चेपप्रकारः प्रभवति परम-
प्यात्मवप्रयं विधातुम् प्रायः सू-
क्ष्मं विभागं त्रिधिषु गमयतां
लक्षणानाममीपाम् । शक्यं त-
द्व्यायसाध्यप्रणिहितमतिभि-
र्वोद्भुमित्यप्रदर्श्य चिष्वप्येतेषु
भिन्नस्थितिषु नवनवो वर्णित-
स्तत्प्रकारः ॥ २४ ॥

अपूर्वाविध्यादिविभाजकानामुदाहृतलक्षणानां मध्ये

पूर्वस्थापूर्वविधौ लक्षणस्य य आक्षेपप्रकारः स प्रायेण परं नियमविधिलक्षणमप्यास्कन्दितुं प्रभवति । तद्यथा पाक्षिके सतीत्यत्र विधिविषयस्य पाक्षिकत्वं विवक्षितं, यस्य कस्य चिद्वा । आद्ये सर्वत्र पाक्षिकत्वविवक्षायां विकृतिविशिष्यगतरथन्तरपृष्ठनियमविधावव्याप्तिः, विकृत्यन्तरे ऽपि तथैव नियमविधिसत्त्वेन तद्विध्यभावे रथन्तरपृष्ठस्य सार्वत्रिकपाक्षिकत्वाभावात् ; प्रकृतिविध्युद्देश्ये पाक्षिकत्वविवक्षायामपि पुराडाशे कर्तृनियमार्थे प्रथमविधावव्याप्तिः विधिविषयस्य प्रथमस्याद्देश्ये पुराडाशे नित्यप्राप्तत्वात् । द्वितीये सतिसप्तस्या यस्य पाक्षिकत्वमुपलक्षणत्वेन निर्दिष्टं तन्नियमफलकत्वपर्यन्तलक्षण विवक्षितं, न वा । अन्ते सायहिर्यां चोदकाद्ग्रीहादौ पक्षप्राप्ते सति तदङ्गानामामनहोमानामपूर्वविधावतिव्याप्तिः । आद्ये मन्वगतस्वरनियमार्थेषूपान्शु यजुषेत्यादिषु कर्मगतस्वरविधानेषु व्याप्तिः । यस्य स्वरस्य नियमो विधेः फलं तस्योद्देश्ये यजुर्वेदादिविहिते ज्योतिष्टोमादिकर्मण्यत्यन्ताप्राप्तत्वेन पाक्षिकत्वाभावात् । यस्य तत्र विकल्पितस्य दौष्ठापरिमाणादेः पाक्षिकत्वमस्ति तन्नियमनस्यैतद्विधिफलत्वाभावात् । यथेष्टवहनननियमार्थे ग्रीहिभिर्यजेतेति नियमविधौ चाव्याप्तिः । तत्र नियमस्य व्यावहनस्य प्रकृतविध्युद्देश्ये यागे पक्षप्राप्त्यभावात् । यद्युच्येत प्रकृतोद्देश्ये पाक्षिकत्वं न विवक्षित किं तु यत्र क्वचित् तथा चोद्देश्ये ऽन्यस्मिन्वा यस्मिन्कस्मिंश्चिद्विधिविषयस्यान्यस्य वा पाक्षिकत्वे सति तन्नियमफलको विधिरिति लक्षणमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति । एवमपि

अपूर्वनियमविध्युदाहरणाच्चेपपूर्वपक्षः । १२७

मन्तार्थवादसामर्थ्यादिलस्यद्रव्यगुणसंस्कारादिनियमफलकेषु नानाशाखादिगतेषु च नियमविधिष्वव्याप्तिः । भूशंभो ह्यजो ऽग्नीषोमीय इत्यादयो मन्तार्थवादसामर्थ्यादिलस्यत्रिपया नानाशाखागताश्च नियमविधयः मन्तार्थवादसामर्थ्यादिकल्पशाखान्तरगतविधीनामथप्रवृत्त्यपेक्षया तेषु पाक्षिकत्वममर्षने "दग्डी प्रैषानन्वाहे" त्यादिविधिषु नानेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया नियमपरिसंख्या लक्षणसाङ्ख्य्यापत्त्वानिष्टं प्रसज्येत्युक्तम् । अपि च पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति परिसंख्याशामतिव्याप्तिः । तत्फलभूतायाः शशाट्पञ्चकव्यतिरिक्तपञ्चनखलक्षणनिवृत्तेः पक्षे रागत एव प्राप्तिसम्भवात् । भावस्य पाक्षिकत्वविषक्षायां न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादिनियमविधावव्याप्तिः, क्व चिद्गतविशेषे कांसिन्द्रियमान्विधाय तद्विज्ञतौ प्रतागरे तन्नियमाभासमत्का पुनस्तद्वत्कक्ष्यत्वेन विहिते प्रतान्तरे विगिष्य किं चिन्नियमाभावो यत्रोपदिश्यते तत्र परिसंख्याविधया तदन्यनियमा. प्राप्यन्तइति तस्यां परिसंख्यायामतिव्याप्तिश्च । तत्र भावरूपनियम्यगतपाक्षिकत्वमप्यात् । किं च किं पाक्षिकत्वं विवक्षितम् । यदि सर्वोद्देश्याननुष्ठानप्राप्तिमप्य तदा सार्वकाम्यविधायतिव्याप्तिः । ज्योतिष्टोमप्राप्तेः स्वर्गान्यफलेषुनुष्ठप्यभायात् । असम्भवात् । अथ जननादीनामुद्देशेषु सर्वेषुपि प्रीष्टादिषु प्राप्तेः समर्थितत्वात् । उद्देश्याभ्यापकप्राप्तिमत्त्वं तदिति चेत् । तर्ह्युद्देश्येषुप्राप्तिकरस्वितप्राप्तिमप्यम् । तदुद्देश्यप्राप्तिरहितेषु "माम्ना स्तुवोते" त्यादिनियमविधिषुप्राप्तम् । उद्देश्येषुप्राप्तिविशेषाविषक्षायामपि पाह-

हिकवृहद्रयन्तरपृष्ठत्वादिविध्यतिव्याप्तम् । तत्राह भेदा-
दिहृपावच्छेदे भेदो ऽस्तीति चेत् । किं विनैवावच्छेदभेद-
मप्राप्तिकरस्वितप्राप्तिसत्त्वं विवक्षितम् । ॐ मिति चेत् ।
तर्ह्यसम्भवः, अवहननादिप्राप्तोरपि उपायान्तरतद्विरह-
हृपावच्छेदभेदनियतत्वात् । उपायान्तरतद्विरहभिन्नाव-
च्छेदभेदं विनैति विवक्षायां कार्यषोडशयुतुगमनर-
यन्तरादिनियमाव्याप्तिः । वैकल्पिकतद्विरहभिन्नावच्छे-
दभेदं विनैति विवक्षायां वैकल्पिकत्वस्य पाक्षिकत्वानुप्र-
वेशरहितस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादात्माश्रयः । आश्रयभेदं
विनैति विवक्षायांमपि श्यावाश्रयत्रह्णत्वोक्तिप्रमुखापुववि-
धिप्रतिव्याप्तिः । पूतीकाऽन्यलिङ्गमन्त्रउत्करपरिध्यादिनि-
यमाव्याप्तिश्च । कादाचित्कप्राप्तिसत्त्वं पाक्षिकत्वमिति
विवक्षायांमपि चोदकप्राप्तापोदितकृष्णलशपणादिवि-
ध्यतिव्याप्तिरिति । एवं नियमविधिलक्षणाक्षेपप्रकारः
प्रायेण परिमंस्थालक्षणाभ्यास्कान्दितुं प्रभवति । तद्यथा
प्रायणीयादिषूपायपरिसंख्या रशनादानादिषूपेयपरिसं-
ख्या हृदयस्याग्रे ऽवद्यतीत्यादिषूपेयपरिसंख्या । वि-
विधायामप्यस्यां परिसंख्यायां कस्य त्रिदुपेयस्य कस्य त्रिदु-
पायस्य तत्तत्प्रतियोगिनश्च विध्युपात्तत्वमस्ति । ननु हृ-
दयस्याग्रे ऽवद्यतीत्यादिषु हृदयादोकादशातिरिक्तपञ्चव-
यवर्गस्यावदानोपेयत्वपरिसंख्यायामेव प्रतियोगिनो
ऽवदानस्य विध्युपात्तत्वमस्ति न तु तस्य पशुयागोपाय-
त्वपरिसंख्यायां प्रतियोगिनः पशुयागस्येति चेत् । न ।
तत्राङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यैक्याक्यताकल्पने सति तस्य
विध्युपात्तत्वलाभात् । क्व चित्क्व चिदुपेयतत्प्रतियोगि-

त्रिविधविधिलक्षणाक्षेपपरस्परान्तिदेशः । १२६

नोरुपायत्प्रतियोगिनोश्च मध्ये एकस्य द्वयोर्वा विध्यनुपा-
त्तत्त्वमपि दृश्यते । यथा “यदि रथन्तरसामा सी-
मः स्याद्वैन्द्रवायवाग्रान्प्रहान् गृह्णीयादि”त्यत्र रथन्तर-
सामारथन्तरसामविकृतिरूपस्थोपेयस्यैकस्य विध्यनुपा-
त्तत्त्वम् । “कपालेषु श्रपयती”त्यत्र चित्रेष्टिग्रीहिनियमयो-
रुभयोरपि विध्यनुपात्तत्वं तदेवमुपात्तानुपात्तद्वये द्विविधे
ऽप्युदाहरणे ग्राह्याव्यवर्त्तनीययोर्नियतप्राप्तिरस्ति । क्वचि-
द्यावर्त्तनीयमात्रप्राप्तावपि परिसंख्या दृश्यते । यथा “ऽत्र
ह्येवावपन्ती”ति । क्वचित्तु परिसंख्यायां नियतप्राप्तमेव
न दृश्यते । यथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या”इति । एवं ना-
नाप्रकारः परिसंख्याविधिर्नियमविधिवदेव लक्षणैः सं-
गृहीतुं शक्यः । अयं तु प्रकारः । परिसंख्याविधिलक्ष-
णाक्षेपे प्रदर्शितप्राय इति नेह प्रपञ्च्यते । एवमपूर्ववि-
धिलक्षणाक्षेपप्रकारो ऽपि परिसंख्याविधिलक्षणमवस्क-
न्दितुं प्रभवति । तथा हि प्राप्तइति विषयसप्तमीति प-
क्षे तत्र चान्यत्र चेति सप्तम्योस्तया सामानाधिकरण्ये
लक्षणस्यासम्भव एव स्यात् । ग्राह्याव्यवर्त्तनीययोरुभ-
योरपि विधिविषयत्वाभावात् । वैध्यधिकरण्ये तु सार्व-
विकोभयप्राप्तिविवक्षायां गृहमेधीयगताज्यभागद्वयवि-
धावव्याप्तिः । अवसृष्टे ऽपि तथैवाज्यभागविधिसत्त्वेन त-
द्विध्यभावे सर्वविकृतिगताज्यभागतदितराङ्गकलापद्वयो-
भयप्राप्त्यभावात् । प्रकृतिविधावुद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन
वान्वयिन्नुभयप्राप्तिविवक्षायामपि कपालेषु श्रपयतीति
परिसंख्याविधावव्याप्तिः । सति सप्तमौपक्षे यस्य य-
योरुभयोः प्राप्तिरूपलक्षणत्वेन निर्दिष्टा तस्य तदन्य-

तरसंबन्धव्यावर्त्तनफलकत्वपर्यन्तं लक्षणं न विवक्षितं चे-
 त्वाग्रहिण्यां चोदकादनेकस्मिन्नङ्गकलापे प्राप्ते मत्स्याम-
 नहोमविधावतिव्याप्तिः । तथा विवक्षितं चेत्कपालश्र-
 पणविध्याद्यव्याप्तिः यद्युच्येत प्रकृतविधयुपात्तगतोभ-
 यप्राप्तिर्न विवक्षिता किं तु यस्य कस्य चिद्यत्किञ्चिद्दु-
 भयप्राप्तिः । तथा च तस्य तदन्यतरसंबन्धनिवृत्तिफ-
 लको विधिः परिसंख्येति विवक्षितत्वान्नोक्ताव्याप्तिर्ना-
 प्यतिव्याप्तिरिति चेत् । एवमपि मन्त्रार्थवाटसामर्थ्यल-
 ष्यप्रयोजनेषु नानाशाखागतेषु च परिसंख्याविधियु अ-
 व्याप्तिरित्यादिप्रागुक्तमेवानुवर्त्ततइति । एवं यद्यपि
 पूर्वाक्षेपप्रकारः परत्रापि प्रवर्तते तथापि स धौमहिः स-
 चारयितुं शक्य इति नियमपरिसंख्ययोर्भिन्नभिन्न आक्षे-
 पप्रकारो दर्शितः । तथा चैते त्रयो ऽपि विधयस्तुल्य-
 स्थितये इत्युत्तरोत्तरस्मिन्वर्णिताक्षेपप्रकारो ऽपि पूर्वपु-
 र्वस्मिन्संभवन्सञ्चारणीय इति भावः ॥

इति त्रिविधविधिलक्षणाक्षेपपरस्परान्तिदेशः समाप्तः ।



अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १३१ ।

एवमपूर्वनियमपरिसंख्यानामुदाहरणोपस्थाक्षेपसमा-
धानं क्रियते । तत्राक्षेपः ।

उत्पश्यामी न चीदाहरणमपि
पराप्राप्तरूपं विधीनाम् प्राप्तं ख-
ल्वग्निदीक्षाहवनमिव हविःप्रो-
क्षणं मन्त्रलिङ्गात् ॥ नैयत्यं
सोमपात्रग्रहण इव ततः प्राप्त-
मेवावहन्तौ प्राप्तं तद्दृष्टकार्या-
न्वयपरमुसलोखलास्नानतश्च२५

व्रीहोन्प्रोक्षतीतिविधिरित्युदाहृतं वार्त्तिके । तत्ता-
वदयुक्तम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणेन तदपूर्वार्धत्वेनावगत-
स्याग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नौषोमाभ्यामित्यादिमन्त्रस्य
देवतार्थद्वयप्रोक्षणलिङ्गवलाहविःप्रोक्षणहारेण तादर्थ्यं
स्यादिति तत एव हविःप्रोक्षणाकर्त्तव्यता प्राप्यते किमत्र
व्रीहोन्प्रोक्षतीति विधिना । अङ्गीकृता खलु दशमे प-
ङ्क्तिर्दीक्षयतीत्यग्निप्रकरणगतविधिना दीक्षार्थतयाऽवग-
तानामाकृतिमग्निं प्रयुज स्वाहेत्यादिमन्त्राणां स्वाहाका-
रलिङ्गवलाहोमहारेण तादर्थ्यसिद्धेस्तत एव होमकर्त्त-
व्यता प्राप्यतइति, तथा व्रीहोन्वहन्तीतिविधिर्नियम-
विधिरित्युदाहृतमप्ययुक्तम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणेन त-
दपूर्वार्धत्वेनावगतस्यावरक्षो दिवः सपत्रं वध्यासमितिम-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १३३

र्थप्राप्तावहननार्थं सम्पद्यते अवहननस्य चूर्णीकरण्णादि-
बद्ध दृषदुपलादिसाधनान्तरसाध्यत्वाभावेन नियमतस्तदु-
भयापेक्षत्वादिति नित्यवदास्नातोलूखलमुसलकार्यत्वे-
नान्वश्वलादप्यवहननस्य नियमो लभ्यते किमत्र व्रीही-
नवहन्तीतिविधिना । तस्मात् व्रीहीन् प्रीक्षति व्रीहीन-
वहन्तीति अपूर्वनियमविध्युदाहरणमयुक्तमितिभावः ।
नन्वन्यलभ्ययोरपि प्रोक्षणावहनननियमयोरभ्युदयार्था-
वेती विधी स्यातां गत्यन्तराभावात् स्वर्गकामसाप्तदश्या-
दिविधिवदित्याशङ्क्य परिसंख्यादृष्टत्वेन तयोच्चारिता-
र्थ्यमाह ॥

तस्मादलोभयस्मिन् यवपरिहृत-
ये पारिसंख्यो विधिः स्यात् नो
चेत्प्राप्त्यै नियत्यै कथमपि च
भवन्न प्रसिद्धो ऽपि सः स्यात्
यद्वापूर्वो विधिः स्यान्नियमपर
दूहाध्वर्यवत्वं नियच्छन् अन्य-
स्मिन्बद्धसंपादनविधिवशमे त-
त्प्रयच्छन्नपूर्वः ॥ २६ ॥

मन्त्रलिङ्गाव्याप्तवदाग्नेयाम्नीषोमौयपुरोडाशार्धद्रव्य-
विषयं प्रोक्षणं मन्त्रलिङ्गोलूखलमुसलाम्त्रानाभ्यां प्राप्नु-

वन्नवहनननियमश्च व्रीहीणांमिव यवानामपि प्राप्नुयात् ।
 तन्निवर्तकतया परिसंख्याविधित्वेन सम्भवत्यनयोद्या-
 रितार्थ्यनानन्यगतिकमभ्युदयार्थापूर्वनियमविधित्वं क-
 ल्पनीयम् । यदि तु नित्यप्राप्तवाधकपरिसंख्यापेक्षया
 नित्यप्राप्तमभ्युदयार्थं प्रापयन्नियच्छन्वा विधिः श्रेयानि-
 त्येवं प्रोक्षणावहननवाध्योरपूर्वनियमविध्यभ्युपगमो
 न त्वनन्यगतिकतयोत मन्यसे तदानीमशदाभिधानीमा-
 दत्त इत्यत्र प्रसिद्धो ऽपि परिसंख्याविधिर्न सिद्धोत् किं तु
 तत्र मन्त्रप्राप्तौ मन्त्रनियमे वाग्यलभ्ये ऽथ्यभ्युदयशिर-
 स्कतया मन्त्रस्य प्राप्तिं नियमं वा कुर्वन्नपूर्वविधिर्नियम-
 विधिर्वा स्यात्, शक्यते ह्येवं वक्तुम् अश्वरशनाग्रहणप्रका-
 शने मन्त्रं प्रापयन्नयमपूर्वविधिस्तत्र कल्पसूत्रोपद्रष्टव-
 चनात्मौयग्रहणकवाक्यरूपानियतानेकोपायप्राप्तौ म-
 न्त्रं नियच्छन्नियमविधिर्वेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । मन्त्रलि-
 ङ्गवलादेश तत्र मन्त्रस्य तावत्प्राप्तिर्लभ्यते सा च तस्य
 नित्यवदाम्नानवलान्नियतैव लभ्यते तथा च प्राप्तिनिय-
 मयोरन्यलभ्यत्वेनापूर्वनियमविध्योरसम्भवात्परिसंख्या-
 विधिरभ्युपगत इति । कथमेतदुपपद्यते । यद्यन्यलभ्य-
 योरपि प्राप्तिनियमयोरभ्युदयशिरस्कत्वेनानन्यलभ्यत्व-
 मुपपाद्य प्रोक्षणावहननविध्योरपूर्वनियमविधित्वमिति
 परिसंख्यार्थत्वं प्रतिक्षिप्येत तथा ह्यत्रापि तथैवापूर्ववि-
 धित्वं नियमविधित्वं वा सम्भवतीति परिसंख्यार्थत्वं न
 सिध्येत् । अथापि तत्र परिसंख्यार्थत्वाभ्युपगमे तथैव
 प्रोक्षणावहननविध्योरपि तादर्थ्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । अ-
 थोच्येत व्रीहीनवहन्तीत्यर्थं परिसंख्याविधिरित्यभ्युपगमे

ऽवहननपरिसंख्या तन्नियमपरिसंख्या वेति निर्धारणं न सम्भवति नियामकाभावात् अतस्तत्र यथा कथं चिन्नियमविधिरेवाश्रयणीय इति अत्रापि चोद्ये प्रमिहो ऽप्येवं सति परिसंख्याविधिर्न स्यात् । तत्रापि कथं चिदपूर्वविधिर्नियमविधिरेव वाश्रयणीयः स्यादित्येवोत्तरम् । तत्रापि मन्त्रपरिसंख्या तन्नियमपरिसंख्या वेति निश्चयो न सम्भवत्येव । यद्युच्येत मन्त्रस्य विधिबोधितेनाश्रवाभिधानीग्रहणसंबन्धमात्रेण तस्याग्निप्रकरणास्त्रानञ्चरितार्थमिति नैराकाङ्क्षेण तत्र गर्हभरशनाग्रहणसाधारणस्य लौङ्गिकविनियोगकल्पनस्याप्रवृत्तेर्मन्त्रो गर्हभरशनाग्रहणं न स्पृशत्येव । अतो मन्त्रपरिसंख्येयं न तन्नियमपरिसंख्या । अश्वरशनायां मन्त्रनियमे विधिना प्रतिपादिते चान्यत्र तन्नियमपरिसंख्या स्यान्त त्वत्राश्वरशनामन्त्रेणैवादद्यादिति मन्त्रनियमो विधिना प्रतिपादितः । स तु नियमः परिसंख्यावदधी-
 क्षभाते अश्वरशनाग्रहणे मन्त्ररूपोपायसंबन्धे विधिना बोधिते तावता नैराकाङ्क्षेण पाक्षिककल्पसूत्रादिसाधारणलौकिकोपायकल्पना ऽप्रवृत्तेः । किं तु प्रकरणसनायमन्त्रलिङ्गपर्यालोचनयापि लब्धुं शक्यत्वात्सामस्य विधेः फलत्वेन नाद्वीयते इति । सर्वमेतदवहननविधावपि समानम् । अथैवमुच्येत तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत इति परिसंख्यालक्षणं तत्र चान्यत्र च नित्यप्राप्त इत्येवं परमन्यथा नियमविधिरपि तत्र चान्यत्र च पक्षप्राप्ते प्रवर्त्ततइति तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । ततश्च रशनाग्रहणे मन्त्रविधेः परिसंख्यात्वम्

अश्वगर्हभरशनाग्रहणयोर्मन्त्रस्य नित्यप्राप्तिसपेक्ष्योप-
 पादनीयम् । नित्यप्राप्तिश्च तस्य तयोः प्रकरणानुगृहीत-
 मन्त्रलिङ्गकल्पविधिलभ्या न तु अनियतानेकोपायक-
 ल्पनालभ्या प्रकरणानुगृहीतमन्त्रलिङ्गकल्पश्च वि-
 धिरश्वगर्हभरशनाग्रहणयोर्मन्त्रकल्पसूत्राद्यनियतानेको-
 पायप्राप्तौ नियमविध्यात्मक इति नियमविधिलभ्याम-
 श्वगर्हभरशनाग्रहणयोर्मन्त्रनियमरूपां प्राप्तिसपेक्ष्य प्र-
 वर्तमाना परिसंख्या मन्त्रनियमपरिसंख्या पर्यवस्यतीति
 गर्हभरशनाग्रहणान्मन्त्रनियम एव व्यावर्त्तते न तु क-
 ल्पसूत्रादिवदनियमेन प्राप्नुवन्मन्त्रो ऽपि । अत एव वै-
 खानसं पूर्वेहन्साम भवति षोडश्युत्तर इत्यत्र परिसं-
 ख्येति वृत्तिकारपक्षे प्रकृत्यतिरावतद्योदकात्पाक्षिकी
 षोडशिग्रहस्य या प्राप्तिसामपेक्ष्य नेयं परिसंख्या परि-
 संख्यायां नित्यप्राप्त्यपेक्षत्वात् चोदकाधीनपाक्षिकप्राप्त्य-
 पेक्षत्वे नियमविधित्वप्रसङ्गात् । किं तूत्तरे ऽहन् हिरा-
 वस्य गृह्यत इति हिरावसामान्यस्योत्तरे ऽहनि यः षो-
 डशिग्रहनियमविधियोदकाधीनपाक्षिकषोडशिग्रहप्रा-
 त्यपेक्षस्तल्लभामङ्गिरसां हिरावस्य हिरावान्तराणां चो-
 त्तरे ऽहनि समुच्चित्य प्राप्तं षोडशिग्रहनियममपेक्ष्येयं
 परिसंख्येति हिरावान्तराणासुत्तरादङ्गो नियमविध्य-
 धीनः षोडशिग्रहनियम एव व्यावर्त्तते न तु चोदकल-
 भ्याः पाक्षिकः षोडशिग्रहो ऽपीत्युपपादितं तन्वरत्ने ।
 ननु सर्वहिरावविषयं प्रत्यक्षं सामान्यशास्त्रं प्रथमप्रवृत्त-
 मिति तेन सर्वहिरावेषु प्राप्ते षोडशिग्रहनियममपेक्ष्य
 हिरावान्तरेभ्यस्तपरिसंख्या युज्यते । इह मन्त्रलिङ्गव-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १३७

लादशुभगर्हभरशनागृहणयोर्मन्वनियमकल्पनं प्रथमं न
प्रवृत्तमिति कथं तल्लभ्यं तयोर्मन्वनियममपेक्ष्य गर्हभ-
रशनातो मन्वनियमपरिसंख्या घटते । न च वाच्यं त-
त्रापि हिरात्रसामान्यविषयतया सामान्यहारेणाद्भिरसां
हिरात्रतदितरहिरात्ररूपेषु विशेषेषु प्रवर्तमानादुत्तरे
ऽहन् हिरात्रस्य गृह्यतइति शास्त्राद्भिरसां हिरात्ररूपवि-
शेषविषयमेव शास्त्रं प्रथमं प्रवर्तते आहवनीयशास्त्रादिव
पदशास्त्रमिति । सामान्यशास्त्रे हिरात्रमात्रमपि वर्णोपा-
त्तमस्ति तदपि नास्ति षोडश्युत्तर इति शास्त्रे किं तु
प्रकरणपर्यालोचनया तस्याद्भिरसां हिरात्रसंबन्धो ऽव-
गन्तव्य इति तत्र सामान्यशास्त्रस्यैव प्रथमप्रवृत्तिमत्त्वा-
दिति चेत् । मैवम् । षोडश्युत्तरइति शाब्दनियमपरिसं-
ख्यायां परिसंख्येयनियमप्रापकप्रमाणस्य प्रथमप्रवृत्त्यपे-
क्षणे ऽप्यत्रार्थनियमपरिसंख्यायां तदपेक्षाभावात् । तर्कि-
तां नियम्यप्रापकप्रमाणप्रवृत्तिमपेक्ष्यार्थनियमशास्त्रप्रवृ-
त्तिवत्तर्कितां परिसंख्येयप्रापकप्रमाणप्रवृत्तिमपेक्ष्यार्थप-
रिसंख्याशास्त्रप्रवृत्तिसम्भवात् । कपालेषु थपयतीत्यत्रान्य
लभ्यपुरोडाशप्रमाणविषयतत्प्रवृत्त्यधीनप्रवृत्तिकवीहिनिय-
मशास्त्रप्रवृत्तिमपेक्ष्य त्रिवेष्टावर्णाद्गीहिनियमपरिसंख्या-
लाभस्य नवमश्लोकावतारिकायां प्रदर्शितत्वाच्च । न च
वाच्यं परिसंख्यामात्रस्य नियतप्राप्त्यपेक्षत्वात्सर्वापि परिसं-
ख्या नियमपरिसंख्यैव स्यादिति । यत्रानियतप्राप्तस्था-
नियामकतया प्रवृत्तं निवृत्तं वा प्रमाणमपेक्ष्य परिसंख्या ।
यत्र त्वनियतप्राप्तिरहितस्य नियतप्रापकतया प्रवृत्तं त-
र्कितं वा प्रमाणमपेक्ष्य परिसंख्या तत्राज्यभागौ यजती-

त्यादौ स्वरूपपरिसंख्यति व्यवस्योपपत्तेः । अतः स्वरूपपरि-
 संख्या नियमपरिसंख्यति परिसंख्याया द्वैविध्यं लभ्यत
 एव । नियमे ऽप्येवं द्वैविध्यं दृश्यते । स्वरूपनियम. परि-
 संख्यानियम इति। ब्रौहिभिर्यजेतेत्यादावनियतप्राप्तस्य ब्रौ-
 ह्यादिस्वरूपस्य नियमः । “पत्नोसथाजान्तान्यहानि सन्ति-
 षन्त” इत्यादावनियतप्राप्तायाः प्राकृताङ्गपरिसंख्याया
 नियम इति तस्मादिह नियमपरिसंख्यति निर्धारणमुप-
 पद्यत इति । इदमपि सर्वमवहननविधिसाधारणम् । एव-
 मेव हि तस्याप्यवहनननियमपरिसंख्यात्वमुपपद्यते । ननु
 ब्रौहीनवहन्तीत्यत्रावहननरूपपरिसंख्या तन्नियमपरिसं-
 ख्या वेत्युपन्यस्ते ऽस्मिन्पक्षद्वये ऽप्ययं विधिरनन्यलभ्यां प-
 रिसंख्यामिथान्यलभ्यमपि नियमं स्पृशत्येवं तत्रावहनन-
 स्वरूपपरिसंख्यापक्षे नियमपरिसंख्ययोरेकवृत्तगतफल-
 हयन्यायेन परस्परानपेक्षयोर्ब्रौहिष्ववहननसंबन्धकरणो-
 नार्थाज्जाभः । तन्नियमपरिसंख्यापक्षे ब्रौहिष्ववहननसंब-
 न्धो बोधयन्विधिस्तस्य लोकतः पाक्षिकीं प्राप्तिं परामृश्य
 तन्नियमे ऽवतरन्नियम्यस्यापि मन्त्रसामर्थ्यादिलभ्यत्वं प-
 रामृश्य नियमपरिसंख्यायां पर्यवस्यतीति नियमतत्प-
 रिसंख्ययोः पौर्वापर्येण लाभ इत्येवविशेषः । एवं पक्ष-
 द्वये ऽपि नियमस्पर्शावश्यभावे सति यवपरिसंख्या न
 सम्भवति ब्रौहिस्वरूपतद्गतवैतुष्यानुपयोगिनो नियमस्या-
 नर्थक्यपरिहाराय ब्रौहिगतापूर्वीयत्वरूपोपयोगितासिद्धये
 ब्रौहिपदे ऽपूर्वीयत्वरूपलक्षणावश्यभावेनावहनननियमे
 यवसाधारण्यस्यावर्जनीयत्वात् इति चेत् । इदमपि चो-
 द्यमेवं सति प्रसिद्धो ऽपि परिसंख्याविधिर्न स्यादित्यने-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १३६

नैव दत्तोत्तरं इत्यश्वामिधानीमादत्तइति प्रसिद्धपरि-
संख्याविधिर्मन्त्रलिङ्गप्राप्तं मन्वादानसंबन्धमनूय म-
न्वस्याश्वामिधानीसंबन्धं प्रापयन् गर्दभरशनातस्तं व्याव-
र्त्तयतीति हि भाष्यकारेणोक्तम् । अयमश्वामिधान्यां म-
न्वनियमसम्युक्तेन न्यायेन स्पृशेदेव । ततश्चाश्वामिधानी
तत्स्मरणाद्युपयोगिनो निश्चयस्थानार्थकपरिहारायाश्वामि-
धानीगतापूर्वीयत्वोपयोगित्वमिदये ऽश्वामिधानीपदे
ऽपूर्वीयत्वलक्षणावश्यमापतति अपूर्वीयत्वं च गर्दभाभि-
धानीसाधारणमिति कथं ततो मन्त्रो व्यावर्त्तताम् । न
हि बृहद्रथन्तरयोरिवाश्वगर्दभरशनयोर्भिन्नापूर्वीनुप्र-
वेशो ऽस्ति येन बृहद्भर्माणां रथन्तर इवापूर्वीयत्वलक्ष-
णाभ्युपगमे ऽप्यश्वामिधानीधर्माणां गर्दभाभिधान्या
र्चाकथं न स्यात् । यद्यप्यत्र ।

तस्मान्नादत्त इत्येतद्रूपाव्याप्तमनूयते ।

न वेत्यश्वामिधानीमित्येतदेवं विधीयते ॥

किं त्वश्वरशनामन्त्रधात्वर्थैर्युगपत्त्रिभिः ।

विशिष्टाभावनैवेका प्रत्ययेन विधीयते ॥

इति वार्त्तिकोक्तं विशिष्टविधिपक्षमवलम्ब्याश्वामि-
धान्यानुद्देशेन मन्वस्याविधानात् नाश्वामिधानी-
पदे ऽपूर्वीयत्वलक्षणाप्रसक्तिरिति परिहर्तुं शक्य त-
थाप्ययं परिहारो न सार्वत्रिकः । तथैव व्रीह्यवह-
ननविशिष्टभावनाविधिरिति प्रकृते ऽपि वक्तुं शक्य-
त्वात् । विशिष्टविधिपक्षे ऽपि फलतः परिसंख्याप्रयो-
जनं विधेः किं स्यादस्येति सुनिहृपणेन गर्दभाभिधानी-

तः फलमन्यन्निवर्त्तनादिति तत्र वार्त्तिकोक्त्या रीत्या-
 पि सुलभैव । तस्मात्प्रोक्षणावहननविध्योर्यवपरिसंख्यार्थ-
 त्वे न काचिदनुपपत्तिः । नन्वेव सति ग्रीहिभिर्यजेतेति-
 विधिर्वीहिसंस्काराणां यवसाधारण्यापादनार्थ इति त्वया
 व्यवस्थापितं न सिद्धोदिति चेत् । एवं तर्हि प्रोक्षणावह-
 ननविधी यवपरिसंख्यार्थो भाभूतां, प्रोक्षणविधिः प्रोक्ष-
 णस्याध्वर्युकर्तृकत्वं नियच्छन्नि्यमविधिरवहननविधिरव-
 हननस्य तदेव प्रयच्छन्पूर्वविधिरस्तु, प्रोक्षणस्य हि मन्त्र-
 लिङ्गकल्पश्रुतिविधेयत्वे कल्पश्रुतावाध्वर्यवादिस्मा-
 खानाभावात्तत्रानियमेन यः कश्चित् ऋत्विक् कर्त्ता प्रा-
 भुयात् प्रत्यक्षश्रुतिविधेयत्वे तु तत्राध्वर्यवसंज्ञककाण्डा-
 म्मानेनाध्वर्यवसमाख्यालाभादध्वर्युरेव कर्त्तेति नियमो
 लभ्यते । तथावहननस्य मन्त्रलिङ्गोदिकल्पश्रुतिमूल-
 त्वे ह्यसंपादनविधिवशात्तत्र यजमान एव कर्त्ता प्राप्नु-
 यात् । तथा हि यजमानकाण्डे वत्सं चोपावसृजत्यु-
 खास्त्राधिश्रयत्यवहन्ति विहृपदौ च समाहन्तीत्याद्यनु-
 कीर्त्य एतानि वै द्वादशहन्द्रानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
 सपाद्य यजेतेति श्रूयते । तत्र ह्यसंपादनं नाम क्रिया-
 विशेषेण द्वयोः प्रत्यासन्नत्वसंपादनम् । यथा वत्सोपाव-
 सृजनक्रियया घेनुवत्सयोर्यथा वावहननक्रियया सुसलो-
 लुखलयोः, ताश्च ह्यसंपादिभ्यो द्वादशापि क्रियाः स-
 माख्यावशाद्यजमानेन कर्त्तव्याः प्राप्ताः । आध्वर्यवकाण्डे
 ऽपि वत्ससुपावसृजत्युखामधिश्रयति ग्रीहीनवहन्तीत्या-
 दिश्रवणात् अध्वर्युणा कर्त्तव्याः प्राप्ताः । न चामां द्यामा-
 तानामपि वाजस्य मा प्रसवेनेत्यादिमन्त्रोच्चारणवद्भय-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १४१

कर्त्तृकत्वं सम्भवति एकेन कृतानामितरेण कर्त्तुमशक्यत्वात् । अत एकः कर्त्तेति स्थिते कः कर्त्तेति विशेषाकाङ्क्षायामाध्वर्यवकाण्डमध्ये याजमानकाण्डाम्नानेन विशेषसमाख्यानान्नाजमानः कर्त्तेति प्राप्ते तासां क्रियाणां स्वरूपेणाध्वर्यवकाण्डे विधानादध्वर्युरेव साक्षात्कर्त्ता । याजमानकाण्डे इन्द्रसंपादनात्मना यजमानः स्मारकतया प्रयोजको भविष्यतीत्यविरोध इति समर्थितं याजमाने समाखानात्कर्माणि याजमानानि स्युरिति तार्त्तीयधिकरणे । तत्र यथाध्वर्यवकाण्डे वत्समुपावसृजतीत्यादिवद्वीहीनवहन्तीति विधिरपि नाशोष्यत् तदा क्रियान्तरेषु विध्यन्तरानुसारेण यजमानस्य प्रयोजकत्वे ऽप्यवहनने याजमानविधिस्वारस्यभङ्गायोगात्तत्र तस्य साक्षात्कर्तृत्वमापत्स्यत् । अतो वीहीनवहन्तीति विधिना तत्राप्राप्तमध्वर्योः कर्तृत्वं लभ्यते । एवं च प्रोक्षणाविधिरन्यलभ्यं प्रोक्षणां हारीकृत्य कर्तृनियमे पर्यवसानान्त्रियमविधिरवहननविधिलभ्यमवहनननियमं हारीकृत्य कर्तृप्राप्ती पर्यवसानादपूर्वविधिरित्येव परिणमेत् । सर्वथापि प्रोक्षणाविधिरपूर्वविधिरवहननविधिरनियमविधिरित्युदाहरणमयुक्तमिति भावः । उक्तन्यायेन परिसंख्योदाहरणमपि कर्तृनियमार्थमेव स्यान्न तु परिसंख्यार्थमिति तदुदाहरणमप्ययुक्तमित्याह ।

एवं चाश्वाभिधानौग्रहविधिरपि तत्कर्तृनैयत्यमात्रप्राप्त्यर्थः पर्यवस्योत्प्रथमविधिरिव प्राप्त-

मन्त्रानुवादी ॥ मन्त्रे ऽप्यन्या-
 प्रसक्तौ विधिरिह सगुणप्राक्क-
 ताङ्गोक्तनीतिः न ज्ञास्येन्मन्त्र-
 मात्रे सति विधिविषये स्या-
 विशिष्टानुवादः ॥ २७ ॥

विध्यन्तरावकाशसत्त्वे जघन्यपरिसंख्यार्थत्वं न स्वौ-
 क्तव्यनिति प्रागुक्तम् । प्रौढणावहननविध्योश्च कर्तृनि-
 यमप्राप्त्यर्थतया चारितार्थ्यमुक्तं तेन न्यायेन परिसंख्यो-
 दाहरणे ऽपि कर्तृनियमार्थतैव स्यात् । अर्थप्राप्ते ग्रह-
 णे ऽध्वर्योः पाक्षिकत्वेन नियमविध्यवकाशसत्त्वात् । तत्र
 मन्त्रग्रहणं कर्तृनियमार्थं प्रथमविधाविषय लिङ्गप्राप्तस्य
 मन्त्रस्यानुवादकं स्यात् “उरु प्रथस्त्रेति पुरोडाशं प्रथय-
 तो”ति विधिर्न प्रथमविधिः प्रथमस्य पुरोडाशान्यथानु-
 पपत्तिलभ्यत्वात् । नापि तत्रोक्तं प्रथस्त्रेति मन्त्रविधिस्तस्य-
 मन्त्रलिङ्गादेशे प्रथमे प्राप्तिस्तत्त्वात्, किं त्वन्यलभ्यप्र-
 थमविधानद्वारा ऽध्वर्युर्कर्तृकत्वनियमार्थस्तव मन्त्रग्र-
 हणं लिङ्गप्राप्तानुवाद इति ह्युक्तं मन्त्राधिकरणे ।
 ननु प्रथमविधौ लिङ्गप्राप्तस्य मन्त्रस्य विधाने प्रयो-
 जनाभावादस्त्वनुवादः । इह तु लिङ्गात्प्राप्तवन्मन्त्रो
 गद्गर्द्भरगनायामपि प्रसज्येतेति तद्व्यावर्तनेन मन्त्रविधेः
 प्रयोजनवत्त्वादिह मन्त्रांशे ऽपि विधिः स्यात् । तल्लभ्य-
 परिसंख्यायाः समाख्यलभ्यकर्तृनियमाविरोधित्वेन

अपूर्वनिधमपरिसंख्योदाहरणात्तेपसमाधाने । १४३

तदर्थत्वे परिसंख्यार्थत्वं नाभ्युपगन्तव्यमिति निर्वन्धाभा-
वादिति चेत् । सत्यमिदम् परिसंख्यालाभार्थं मन्त्रस्यापि
विधानं विक्रतिषु सगुणप्राकृताङ्गपुनःश्रवणान्यधिकृत्य
विक्रतौ शब्दत्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिसन्नि-
धानादिति दाशमिकाधिकरणे प्रदर्शितन्यायो न सह-
ते । एकादशप्रयाजान्वजति हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे
इत्याधारयतीत्यादौ यत्र प्राकृतं प्रयाजाधारादिकम-
ङ्गं वैकृतसंख्यामन्त्रादिगुणयुक्तं श्रूयते तत्र गुणमा-
त्रविधाने प्राकृतगुणस्य स्थाने वैकृतगुणनिवेशमात्रं ल-
भ्यते । यथेहाशवाभिधानीगृहणमात्रविधाने तत्र कर्त्त-
नियममात्रप्रयाजादिप्राकृताङ्गस्यापि विधाने गृहमे-
धीयाज्यभागविधानन्यायेन तस्य चोदकलोपकतया प्रा-
कृताङ्गान्तरपरिसंख्यापि लभ्यते । यथेह मन्त्रस्यापि
विधाने गृहभरशनागृहणपरिसंख्यापि लभ्यते । अ-
थापि तस्मिन्नाधिकरणे विशिष्टविधिगौरवपरिजिहीर्षया
गुणमात्रविधिमङ्गौकृत्य परिसंख्या निवारिता । एव-
मिहापि विशिष्टविधिगौरवपरिहाराय कर्त्तनियमार्थ-
मश्रवाभिधानीगृहणमात्रविधानमङ्गौकर्त्तव्यं न तु
परिसंख्यार्थं मन्त्रविधानमपीति तेनैव न्यायेन प्राप्नोति ।
ननु तर्हि तत्र संख्यादिवदिह मन्त्र एव विधीयताम् ।
एवमपि विशिष्टविधिगौरवपरिहारलाभात् चोदकप्रा-
प्तप्रयाजादिवदर्थेप्राप्तस्य गृहणस्यानुवादसम्भवादिति
चेत् । किं तदा गृहणमात्रे मन्त्रविधिरश्रवाभिधानीगृहणे
वा । थाये मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तिसम्भवाद्विधिवैयर्थ्यम् ।
द्वितीये विशिष्टानुवादः स्यात्तथा च विशेषणांशविवक्षया

पुनरपि तदेव विधिवैयर्थ्यम् । अग्वाभिधानीमात्रमन्त्र-
 विधिरित्यभ्युपगमे ऽप्युक्त एव दोषः । विशिष्टानुवादप-
 रिहाराय तत्राप्यश्वविशेषणस्याविवक्षणीयत्वात् तन्मा-
 द्वाभ्यांभयं हविरार्तिमार्हेत्तरसमयाः सवनीयाः पुरोडा-
 शाः ऐन्द्रवायवाग्प्रथममहरित्यादिष्विव वाक्यभेदाप्र-
 सङ्गाय विशिष्टानुवादस्य परिहरणीयत्वादेकादश प्र-
 याजान्यजतीत्यादिष्विव सतिसम्भवे विशिष्टविधिगौर-
 वस्यापि परिहरणीयत्वादिह चार्थप्राप्तग्रहणविधानेन
 कर्तृनियमार्थतया विधिचारितार्थसम्भवाच्चात्र नियम-
 विधित्वमेव न्याय्यं न तु परिसंख्यविधित्वम् । नन्वेका-
 दशप्रयाजान्यजतीत्यादिषु प्रयाजानुवादस्यायितविधी-
 यमानगुणाश्रयसमर्पकतयोपयोगः । इह त्विमामगृह्य-
 नितिमन्वानुवादस्य न तथा ऽप्युपयोगः । न च परिसं-
 ख्यार्थत्वेनोपयोगसम्भवे प्रथममन्त्रवन्निष्फलानुवादत्व-
 कल्पनं युक्तमिति चेन्नैवम् । ब्रह्मसान्व्यालभत इत्यत्र
 द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिगौरवपरिहाराय तत्पर्यग्नि-
 कृतानुत्सृजतीति पृथगाख्यातदुक्तस्य वाक्यस्य तद्वाक्य-
 विधेयप्राज्ञापत्यपश्चालम्भनोत्कर्षार्थप्राप्ततद्विषयव्यापा-
 रोपरमानुवादत्वकल्पनायाः संप्रतिपन्नत्वेनात्र मन्त्रवि-
 शिष्टग्रहणविधिगौरवपरिहाराय परिसंख्यपरिहाराय
 च मन्त्रप्रतीकोपादानमात्रम्यानुवादकत्वकल्पनायाम-
 नुपपत्त्यभावात् । तन्माहिशिष्टविधिगौरवस्य विशिष्टा-
 नुवादस्य च परिहाराय रशनाग्रहणविधिरेव, तस्या-
 ध्वयुक्तकर्तृकत्वनियमफलको ऽभ्युपेय इति भावः । स्या-
 देतन्माभून्मन्त्राश्वाभिधानीविशिष्टग्रहणविधिरश्वामि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १४५

धानीगृहणोद्देशेन मन्त्रविधिरशवाभिधान्युद्देशेन मन्त्रविधिर्वा । अश्वमात्रोद्देशेन मन्त्रविधिस्तु स्यात् तत्र विशिष्टविधिगौरवस्य विशिष्टानुवादकृतवाक्यभेदस्य चाप्रसक्तः । रशनागृहणप्रकाशकस्य मन्त्रस्य साक्षाद्प्रवार्धत्वासम्भवात्तदीयरशनागृहणद्वारकत्वं पर्यवस्यतीत्यर्थः सिद्धार्थानुवादः परमभिधानीमादत्तइति फलं चास्य विधेर्गद्गंभरशनातो मन्त्रपरिसंख्येव । रशनागृहणप्रकाशनद्वारकमन्वाश्वसंबन्धस्य मन्त्रलिङ्गतः प्राप्तुं शक्यत्वेन विधिफलत्वायोगादित्याशङ्क्याह ।

उद्देश्योत्राश्व एवेत्यपि न फलवती स्पष्टलभ्ये विधेये भावार्थे को हि विद्वान्विधिमिह तमुपेक्ष्यान्यसंक्रान्तमिच्छेत् । कर्तुर्नैयत्यमेतत्फलमपि परिसख्यावसाय्यस्तु नामस्पृष्टा नैषा हि दोषैर्न च भवति विधेर्विध्यनर्होपयानम् ॥ २८ ॥

अथमपि पक्षो न समञ्जसः समानपदोपात्तघात्वर्थविधाने श्रुतिप्रमाणके सम्भवति वाक्यप्रमाणकभिन्नपदोपात्तमन्त्रविध्यङ्गीकारस्यान्याय्यत्वात् । मन्त्रवि-

धिफलात्परिसंख्यानाद्गृहणविधिफलस्य कर्तृनियमस्या-
 भ्यर्हितत्वाच्च । ननु च गृहणविधिलभ्यः कर्तृनियमो
 ऽपि परिसंख्यापर्यवसाय्येव । तथा हि अश्वगर्हभरणयो-
 र्गृहणमत्वागृहीताभ्यां ताभ्यामश्वगर्हभयोर्वन्धुमशक्य-
 त्वादर्थप्राप्तं न तु प्रत्यक्षच्युतिविहितम् । धर्मप्राप्तेषु च
 नाध्वर्यवादिस्माख्यास्तीति स्माख्यातः कर्तृनियमाला-
 भादध्वर्योरुभयत्रापि पाक्षिकाप्राप्तिरूपो नियमप्र.प्ता-
 वप्राप्तांशपरिपूरणरूपो नियमः क्व चिद्विद्यमानः स्व-
 यमेव तावत्परिसंख्यात्मना पर्यवस्येत्तदनुनिष्पादिनी
 पक्षप्राप्तकर्त्तृन्तरनिवृत्तिरपि परिसंख्यात्मना पर्यवस्येत् ।
 उभयत्र पक्षप्राप्तानां कर्त्तृन्तराणामेकत्र निवृत्तिरूपत्वा-
 दिति चेत्, अस्तु नामैवं, कर्तृनियमो ऽपि परिसंख्यापर्य-
 वसायी, तथापि सा परिसंख्या न दोषवयग्रस्ता, नापि
 विध्यनर्हविधिमूला, गर्हभरणनातो मन्त्रपरिसंख्या तु दो-
 षवयग्रस्तेति दर्शयिष्यते । विध्यनर्हविधिभृत्ते तु स्पष्टमेव
 क्रियामनन्तर्भाव्य मन्त्राश्वसंबन्धस्य विधातुमयोग्यत्वात् ।
 तस्माद्गृहणविधेः कर्तृनियमफलकत्वमेव युक्तम् । न
 तु मन्त्रपरिसंख्याफलकत्वमिति भावः । नन्विमामगृहण-
 न्त्रिति मन्त्रस्याध्वर्यवसमाख्यानेनैव तत्रकाश्र्यस्य गृहण-
 स्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमः सिद्ध्यति । अतस्तदर्थमर्थप्राप्तग्र-
 हणविधेरनपक्षितत्वादाश्रयस्यार्थत्वाय परिसंख्याविधि-
 रेवाङ्गीकरणीय इति चेन्नैवम् । अध्वर्युच्चारितमन्त्रेणान्य-
 स्यात्पुष्टेयार्थस्मरणसम्भवेन तावता गृहणस्याध्वर्युकर्तृ-
 कत्वासिद्धेः । अत एव प्रथममन्त्रस्याध्वर्यवत्वे ऽपि प्र-
 थमस्याध्वर्यवत्वसिद्ध्यर्थं प्रथमं विधिरङ्गीकृतो मन्त्रा

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाद्येपसमाधाने । १४७

धिकरणे । अत एव मन्त्रकल्पसूत्रादितौल्येनोपद्रष्टृवच-
नस्यानुष्ठेयार्थस्मरणोपायत्वेन पक्षप्राप्तिरपि दर्शिता ।
ननु माभून्मन्त्रयोः समाख्यया प्रथमरशनाग्रहणयोरध्वर्यु-
कर्तृकत्वमिद्विः प्रोक्षणावहननयोस्तु स्यादेव । प्रोक्षामि
वध्यासमित्युत्तमपुरुषेण प्रतीयमानस्य मन्त्रोच्चारयित्-
कर्तृकत्वस्य बाधकाभावेन त्यागायोगादिति चेत् । एवं
तर्हि प्रोक्षणावहननविधयोः प्रथममुपपादितं यवपरिसं-
ख्यार्थत्वमेवास्तु माभून्नियमापूर्वाविधित्वम् । न च तथा
सति त्रीहिशस्त्रं व्यर्थं स्यात् । प्रोक्षणावहननविध्योर्वी-
ह्यपदस्यापूर्वीयत्वलक्षणया यवसाधारण्यापादनेनैव त-
स्य फलवत्त्वादितिवाच्यम् । तस्याश्वशफपरिमाणपुरोडा-
शोत्पादनासमर्थाल्पत्रीहिलाभे प्रतिनिध्यनुपादानार्थं
तथा चारितार्थ्यमंभवेन यवसाधारण्यापादनफलकत्व-
स्यानभ्युपगन्तव्यत्वात् । अपि च त्रीहिशस्त्रेणापि प्रोक्ष-
णावहननयोर्व्यवसाधारण्यं कर्तुं न शक्यमिति तस्य त-
त्फलत्वाभ्युपगम एव न युक्त इत्यभिप्रेत्याह ॥

यद्वीहिप्रोक्षणादेर्यवमपि विषयं
तन्वते तच्च चिन्त्यं युक्तापूर्वेण
दध्यानयनविधिनयादर्थवत्ता-
विधीनाम् ॥ नो चेन्नैमित्तिको
ऽपि प्रतिनिधिवदियात्सोमध-
र्मोपदेशानृच्छेतसंमीलनादीन-

पि च पृथगपि स्तुत्यपूर्वाविभे-
दात् ॥ २६ ॥

ब्रीहौन् प्रोक्षति ब्रीहौनवहन्तीति अपूर्वनियमविध्यु-
दाहरणयोर्वीह्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणमवहननं च
यवसाधारणं, ब्रीहिपदस्यापूर्वीयपरत्वादिति सिद्धान्तम-
र्यादा ऽप्यनुपपन्ना । ब्रीहिपदस्य मुख्यार्थपरत्वं परित्यज्या-
पूर्वीयाकरलक्षकत्वं किमर्थं कल्पनीयम् । न तावत्तदर्थस्य
द्वितीयाश्रुत्यवगतप्रोक्षणावहननसाध्यत्वनिर्वाहार्थं ब्री-
हौन्प्रोक्षति ब्रीहौनवहन्तीति लौकिकप्रोक्षणावहननवि-
पयपौरुषेयवाक्यद्वय तस्य जलसंयोगतुष्विमोकरूपलौ-
किकफलविशिष्टतया तत्साध्यत्वोपपत्तेः । नापि तस्य
प्रोक्षणजन्यादृष्टसंस्कारावहनननियमसाध्यत्वनिर्वाहार्थं
तत्साध्यत्वस्याश्रुतत्वात् । क्रियामाध्यत्वरूपमात्रं हि
द्वितीयाश्रुत्यवगतं कर्मत्वम् । न तु क्रियाजन्यातिशयत-
त्रियमसाध्यत्वपर्यन्तम् । ननु तथापि प्रोक्षणजन्यसंस्कारा-
वहनननियमयोर्वैफल्यपरिहाराय तत्साध्यत्वं ब्रीहिशब्द-
समर्पितस्यैव वक्तव्यमिति तदर्थमपूर्वीयाकरलक्षणोति
चेन्न, यदर्था ब्रीहयस्तस्मिन्नपूर्वेषु तयोरप्युपयोगसम्भ-
वात् । “प्राङ्मुखो ऽन्तानि भुञ्जीते”त्यत्र हि प्राङ्मुख-
त्वनियमो भोजनस्वरूपानुपयोगी भोजनस्यापूर्वीयत्वाभा-
वेन तद्गतापूर्वीयत्वरूपोपयोगीत्यपि समर्थयितुमशक्यः
सन्नङ्गुणापूर्वीपयोगी कल्पयते । इह क्लृप्ते दार्शपूर्णमा-
सिके प्रकरणिन्यपूर्वे विपरिवर्त्तमाने तयोस्तदुपयोगित्वं
कथं न कल्पयेत् । ननु च प्रोक्षणावहननयोरपूर्वीयब्री-

अपूर्वनियमपरिसंग्योदाहरणाच्चेप्रसमाधाने । १४६

स्यर्घत्वाभावे तद्वाक्ययोर्वीहिपदं लौकिकापूर्वीयसा-
धारण्येन व्रीहिमात्रपरं वा स्यात्, लौकिकव्रीहिपरं
वा । आद्ये विधिवैह्वयापत्तिः, अपूर्वीयव्रीहिषु प्रोक्षणाव-
हननयोर्विनियुक्तसंस्कारतया गुणकर्मत्वस्य लौकिकव्री-
हिषु भूतभाविविनियोगरहितेष्वर्थकर्मत्वस्य च प्राप्तेः ।
द्वितीये द्वितीयाश्रुत्यवगतद्रव्यप्राधान्यभङ्गापत्तिः । त-
स्माद्विधिवैह्वयपरिहाराय श्रुतगुणप्रधानभावनिर्वाहाय
प्रोक्षणावहननयोः सामवायिकाङ्गत्वलाभाय च व्री-
हिपदस्यापूर्वीयव्रीहिपरत्वावश्यंभावे सति तत्र लौ-
किकव्रीहिव्यावर्त्तकस्यापूर्वीयत्वस्यावश्यं विवक्षणीय-
त्वाद्द्वीहित्वस्यापि विवक्षायां विशिष्टानुवाददोषापत्तेः
अपूर्वीयत्वस्य च यवसाधारणत्वात्प्रोक्षणावहननयो-
र्यवसाधारण्यमवर्जनीयमिति चेत् मैवम् । व्रीहिप-
दस्य व्रीहिमात्रपरत्वे ऽपि तत्र लौकिकव्रीहिव्या-
वर्त्तकस्यापूर्वीयत्वस्यार्थात्लाभसम्भवेन विशिष्टानुवाददो-
षाप्रसङ्गात् । तथा हि अधिकारवाक्यस्य प्रकारा-
फाङ्गायामवहननवाक्यस्य फलाकाङ्क्षायां चावहनवाक्य-
स्यापि समिदादिवाक्यवदधिकारवाक्येनैकवाक्यता क-
ल्पनीया । ततश्च तस्यैवमर्थे संपद्यते । अवहनेन व्रीहि-
हारेण स्वर्गार्थदृशंपूर्णानामयागापूर्वं प्रतिव्याप्रियेतेति ।
न चाऽतत्याधनभूतव्रीहिहारा तत्रप्रतिव्यापत्तुं शक्यते ।
तेनार्थाद्य एव यागार्थं निरुप्ता व्रीहय स्तोपामेवावहनन-
मिति व्यवस्था सिद्ध्यति । एतेन प्रोक्षणमपि व्याख्यातम् ।
एवमर्थाद्भव्ये प्रोक्षणावहननयोरपूर्वसाधनव्रीहिविषयत्वे
व्रीहिपदस्य श्रुतव्रीहित्वपरित्यागेनापूर्वमाधनत्वेन लक्ष-

णा कल्पयितुमुचिता । अथयं च लौकिकमाधारपथे-
नाकारेण शब्दसमर्पित एवापूर्वीयपदार्थे संस्कारकर्मा-
न्वयबोधने सति तदनन्तरं तस्यापूर्वीयत्वावगतावर्थात्सं-
स्कारस्यापूर्वीयविषयत्वपर्यवसानमित्ययं न्यायस्तस्मिन् प-
यसि दध्यानयतीत्यत्राङ्गीकरणीयः । तत्र हि पयः
संस्कारतया दध्यानयनं विधीयते नयतेद्विकर्मकत्वेन
पयसः कर्मत्वावश्यम्भावात् । पयोदध्यानयनेन व्याप्यं
प्रधानकर्मेति तद्गतस्य दध्यानयनाधारत्वस्य सप्तम्या नि-
र्देशः । तत्तु दध्यानयनसंस्कृतं पयः सा वैश्वदेव्यामिच्छे-
ति तदनन्तरवाक्ये प्रधानपरोमर्शिना तच्छब्देन परामृश्य
देवतासंयुक्तं क्रियते । तद्वाक्यसिद्धेन च द्रव्यदेवतासंयो-
गेन यागां ऽनुमीयते । तत्र संस्कारवाक्यप्रवृत्तिवैलायां
पयसो ऽनुमास्यमानयागापूर्वार्थत्वावगतेः । पयस्त्वेन श-
ब्दसमर्पित एव पयसि संस्कारदध्यानयनान्वयबोधः, त-
दनन्तरं संस्कृतस्य पयसो देवतासंयोजने सति द्रव्यदे-
वतासंयोगानुमितयागापूर्वार्थत्वे ऽवगते संस्कारस्यार्थाद-
पूर्वीयविषयत्वपर्यवसानम् । एवमिच्छामि प्रोक्षणावहन-
नवाक्यश्रवणदशायां केवलं व्रीहित्वेन शब्दसमर्पितेषु
व्रीहिषु प्रोक्षणावहननान्वयबोधः । तदनन्तरवाक्ययोर-
धिकारवाक्यैकवाक्यतादशायां प्रोक्षणावहननयोरपूर्वा-
र्थत्वे ऽवगते तयोरर्थादपूर्वीयविषयत्वपर्यवसानमिति यु-
ज्यतएव । अपि च तयोरप्यपूर्वार्थत्वावगत्यनर्पेक्षायामप्य-
पूर्वीयव्रीहिविषयत्वमर्थात्संभ्यते । यस्मात्तदनुगतावग्नौ
अभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाहा पुनराधयं तस्य प्रायश्चित्ति-
रित्यत्र हविरार्च्यधिकरणन्यायेन श्रुतस्याग्न्युभयत्वस्या-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५१

विवक्षयान्यतराग्नानुगमने ऽपि पुनराधानप्रसक्तौ शब्दान्वयबोधवेलायामुभयत्वप्रहाणेनान्यनुगममात्रस्य निमित्तत्वावगतावपि निमित्ते विधीयमानमाधानं मृद्वितयो-
रेवाग्न्योस्तत्पादनक्षमम् । न त्वेकैकस्याग्नेरिति विधेयसामर्थ्याद्यथोभयाग्न्यनुगमस्य निमित्तत्वलाभः एवमि-
हापि द्वितीयाश्रुतिनिर्दिष्टत्रौहिण्युक्तया विधीयमानं प्राञ्जणमवहननं च भूतभाश्रुपथो गरहितलौकिकत्रौहि-
विषयं भवितुं न योग्यमिति विधेयसामर्थ्याच्छा-
ब्दान्वयबोधानन्तरमपूर्वीयव्रीहौणां विषयत्वलाभः सं-
भवतीति किमनुपपन्नम् । अवश्यं चात्राप्येवमेवोपपा-
दनीयम् । अन्यथा शाब्दान्वयबोधवेलायामपूर्वीयत्व-
विवक्षायां तस्य लुह्लादिमाधारणशब्जुह्लादिष्ववहन-
नस्य कृपालश्रपणवददृष्टार्थताया वक्तव्यत्वाच्च । विधि-
वेह्यथापत्तिं तरडुलप्रणाडिकापूर्वीयत्वविवक्षायां विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तिं वा को वारयिता । अपि
च यदा व्रीहिषु विहितमवहननादिकमपूर्वीयत्व-
लक्षणया यवेष्वपि स्यात् तदा सोमे विहितं क्रथादि-
संस्कारजातं फलचमसे ऽश्रुपदेशत एव स्यात् । इवि-
प्रकृतित्वेन सामयागापूर्वसाधनत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।
ननु नित्यस्य क्रथादिसंस्कारजातस्याधिकारान्वये नैमि-
त्तिकत्वादनित्यः फलचमसोद्धारं भवितुं नार्हति अर्थ-
च विशिष्यतया तेनान्वेतुं नार्हति । न खल्वभिपवेन नित्यं
ज्योतिष्टोमस्योपकुर्थादनित्यफलचमसहारिति युज्यते । ना-
पि नित्याभिपवविशिष्टेन फलचमसेन निमित्तवान्यजेतेति
युज्यते । तस्मान्नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न फलचमसस्य

सोमसामानविध्यमिति चेत्स्यादेतदेवम् । यदि फलचमस-
 त्वाकारेण स वाक्कार्यान्वयी स्यात्सोमं क्रीणातौत्यादि-
 संस्कारवाक्येषु सोमपदलक्षितापूर्वसाधनत्वाकारेण स
 वाक्कार्यान्वयी चेत्कः प्रसङ्गो नित्यानित्यसंयोगविरोध-
 स्य सर्वत्रापि हि ज्योतिष्टोमप्रयोगे हविःप्रकृतित्वेन त-
 दपूर्वसाधनीभूतः फलचमसः सोमो वास्त्येव । यद्येव-
 मपि फलचमसस्यासाधारणरूपेण नित्यत्वमालोच्य नि-
 त्यानित्यसंयोगविरोधः शङ्कित तदा व्रीहिसोमादिप्रति-
 निधिनीवारपूतीकादोनामपि तत्तत्संस्कारोपदेशेषु सा-
 मानविध्यं न मिह्येत् । ननु व्रीहिसोमादिमुख्यालाभे
 नीवारपूतीकाद्याः स्वयमेव तत्तत्स्थानेनोपादीयन्ते येन
 तदुपादानस्य मुख्यालाभनिमित्तकत्वेनानित्यत्वान्नित्य-
 संस्कारान्वये नित्यानित्यसंयोगविरोधो भवेत् किं तु व्री-
 छादिसदृशेषु नीवारादिषु ये व्रीक्षाद्यवयवास्तत्र वोपा-
 दीयन्ते ते च व्रीक्षाद्यनुप्रविष्टतत्तदवयवव्रीक्षादिशास्त्रमु-
 ख्यार्था एवेति । न नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसक्तिरिति
 चेत् । एव तर्हि मुख्यप्रतिनिध्युभयलाभे कदा चिदिच्छ-
 या प्रीतिनिध्युपादानमपि प्रसज्येत व्रीक्षादिशास्त्रमु-
 ख्यार्थत्वाविशेषात् । ननु मुख्यप्रतिनिध्योर्व्रीक्षाद्यवयव-
 भूयस्त्वात्त्वाभ्यामस्ति विशेषः । तथा च व्रीक्षादिगत-
 समग्रावयवोपादानसम्भवे नीवारादिगतविकलावयवो-
 पादानं न प्रसज्येत इति चेत्, तर्हि व्रीक्षादिगतसमग्रा-
 वयवालाभनिमित्तमेव नीवारादिगतविकलावयवोपा-
 दानमिति कथं नित्यानित्यसंयोगविरोधो न भवेत् ।
 किं च सोमाभावे प्रतिकानभिपुण्युयादिति विधिना स्प-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५३

एमेव पूतीकानां सोमाभावनिमित्तकत्वमसौयते ।
नन्वत्र सोमाभावे निमित्ते पूतीका न विधीयन्ते
किं तु सोमाभावे तत्सुसदृशानामन्येषामेव बह्ववयव-
लिप्पयोपादाने प्राप्ते तेन मन्दसदृशाः पूतीका नियम्य-
न्तद्वति तृतीयषष्ठयोक्तमिति चेत् किं ततस्तेनापि नै-
मित्तिकत्वमेवायाति सप्तमीश्रुतिप्राप्तं सोमाभावस्य नि-
मित्तत्वं पूतीकानां तद्गतसोमावयवानां वा साधनत्वे
किं चिदपि न भिद्यते । तस्मात्तत्रैवं नित्यानित्यसंयोग-
विरोधः परिहरणीयः । यद्यपि नीवारपूतीकादिगतब्री-
हिसोमाद्यवयवास्तदसाधारणरूपेण मुख्यान्नाभनिमित्त-
कत्वादनित्यास्तथापि प्रोक्षणादिशास्त्रगतब्रीह्यादिपद-
तात्पर्यविषयेण साधारणरूपेण नित्या एवेति । अयं प-
रिहारो नैमित्तिके फलचमसादावपि समानः । एवमेव
हि “यदाहवनीये जुहोती” त्यादिष्वपि नित्यानित्यसंयोग-
विरोधः परिहरणीयः । अन्यथा तत्राप्याहवनीयस्यैष्टिक-
सौमिकाद्यपूर्वार्थत्वं नित्यवदास्मात् नारिष्टहोमादिहारैव
स्यादिति भेदनादिनिमित्तहोमानामाहवनीयाधारत्वं
न सिद्धोत् । वा तर्हि नित्यानित्यसंयोगविरोधः । यत्रानि-
त्यमेकमेव द्वारं भवति तत्रैव यथा “भिन्ने जुहोती”ति ।
अत्र हि होमो भिन्नाधिकरणकस्तत्संस्कार इति पूर्वपक्षे
भिन्न इत्यस्य संस्कार्यपरतया निमित्तपरत्वाभावेन होमो
नित्यः स्यात्तद्वारं तु भिन्नमनित्यमेवेति नित्यानित्यसंयो-
गविरोधः । तस्मात्प्रतिनिधीनां मुख्यसामानविध्यं नैमि-
त्तिकाणां नित्यसामानविध्याभावं च व्यवस्थयाभ्युपगच्छ-
द्भिर्मौंसांसकैः संस्कारवाक्यगतब्रीहिसोमादिपदानामपु-

वीर्यत्वलक्षणां परित्यज्य सुख्यार्थपरत्वमेवाभ्युपेत्य प्रतिनिधिगतसुखावयवानां वीक्षादिगततदवयवानामिव वीक्षादिपदमुख्यत्वान्मुख्यसामानविध्यं, फलचमसस्य सोमपदविषयत्वाभावान्न सोमसामानविध्यमित्येव सा व्यवस्योपपादनीया । प्रतीयते च तत्तदधिकरणपर्यालोचनया तथैवाभ्युपेत्य सा व्यवस्योपपादितेति कथमिति चेत् । उच्यते । नैमित्तिकमत्तुल्यत्वादसमानविधानं स्यादिति तार्तीयाधिकरणे "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिषेन्न्यगोधस्तिभिनोराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमश्चै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममि"ति वाक्यमुदाहृत्यात्र राज्यन्यवैश्यनिमित्तेन सोमस्थाने विधीयमानः फलचमसः संस्कारवाक्येषु सोमेन समानविधानः स्यादुतासमानविधान इति संशय्यापूर्वीयत्वाविशेषात्ममानविधान इति पूर्वपक्षं कृत्वा नित्यमभिपवे सा ज्योतिष्टोमस्योपकुर्यान्नैमित्तिकफलचमसद्वारेत्येवमन्वये नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न समानविधान इति सिद्धान्तितम् । अनेनापूर्वीयत्वमर्थाङ्गभ्यं न सोमपदविषयः इति पूर्वपक्षबीजमाभासं भत्वा फलचमसस्य फलचसत्वाकारेण संस्कारवाक्येषु सोमपदविषयत्वं न सम्भवतीति दूषणं च स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तस्य तथा तद्विषयत्वसम्भवे ऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादुपदेशतः संस्कारान्वयो न युज्यतइति प्रतिपादितमित्यवसीयते । अन्यथा ऽपूर्वीयत्वाकारेण फलचमसस्य संस्कारवाक्यानुप्रवेशव्याशङ्कितवन्तं प्रति फलचमसत्वाकारेण नित्यानित्यसंयोगविरोधोद्भावनायोगात् । तथा प्रतिनिधिश्च त-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाद्येपसमाधाने । १५५

इदिति तदनन्तराधिकरणे व्रीह्यादिप्रतिनिधयो नीवा-
रादयो ऽपि व्रीह्यादिभिर्न समानविधाना व्रीह्याद्यभावे
निमित्ते उपादीयमानत्वेन नैमित्तिकतया फलचमसतु-
ल्यत्वादिति पूर्वपक्ष कृत्वा मुख्याभावे नीवाराद्या न याग-
साधनत्वेनोपादीयन्ते तद्गता व्रीह्यावयवा एव तु सक-
लासम्भवाद्दिकला उपादीयन्ते^१ नीवागवयवोपादानं त्व-
नुपङ्गादयत्ननीयतया व्रीह्यावयवाश्च व्रीहिगता इव नी-
वारगता अपि व्रीहिशब्दविषयतया संस्कारविध्यन्विता
एव । अतः समानविधाना इति तद्व्ययोजनैकत्वा-
दिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । अनेनापि संस्कारवाक्येषु
व्रीह्यादिशब्दानां सुर्यार्थविवक्षा स्पष्टमेवावसीयते अपू-
र्वीयत्वाविवक्षायां नीवारादिकस्याप्यपूर्वीयत्वेन संस्का-
रविध्यन्वयस्य सूत्रोपादनया तेषां साधनत्वनिराकरणे-
नानुपयोगप्रसङ्गात् । स्यादेतन्नैमित्तिकप्रतिनिधोर्नि-
त्यसंयोगविरोधप्रसङ्गतदप्रसङ्गो न मूलयुक्तित्वेनासामा-
नविध्यसामानविध्यव्यवस्थापकौ किं तु द्विरुक्तिप्रसङ्गत-
दप्रसङ्गौ । तथा हि नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधेयं
किं तु नित्यं सोमादिद्रव्यं सामान्येन विधाय सर्वत्र त-
स्यैव प्राप्तौ राजन्यादिनिमित्ते सति धिशीपरूपेण नैमि-
त्तिकं फलचममादिविधेयम् । तदस्यां वेलायां स्वाभावि-
कनित्याङ्गविधेयं तस्यामेव संस्कारविधयस्तन्मात्रविधिष-
णत्वेन स्वार्थं विधाय निवृत्तव्यापारा न भूयः शक्नुवन्ति
नैमित्तिकविधिषणत्वेनापि स्वार्थं विधातुमावृत्तिप्रसङ्गा-
दित्येवं द्विरुक्तिप्रसङ्गो नैमित्तिकस्यासामानविध्यव्यव-
स्थापकः । तदप्रसङ्गः प्रतिनिधेः सामानविध्यव्यवस्था-

पकः । न हि सामान्यविशेषरूपेण भिन्नविधिविधेययो-
 नित्यनैमित्तिकयोरिव मुख्यप्रतिनिधयोर्वीक्षादिपदविष-
 यत्वाविशेषाद्ब्रीहिभिर्यजेतेत्याद्येकविधिविधेययोर्विधाना-
 यौगपद्यमस्ति येन द्विरुक्तिराशङ्कोतेति । एवं द्विरुक्त्या-
 पादकं विध्ययौगपद्यमेवातुल्यत्वादिति नैमित्तिकाधिक-
 रणसिद्धान्तहेतुपरशब्देन विवक्षितम् । द्विरुक्तिशङ्कापला-
 पकं विधानैक्यमेव च प्रयोजनैकत्वादिति प्रतिनिध्यधि-
 करणसिद्धान्तहेतुपरशब्देन विवक्षितम् । विधानं हि वा-
 क्यस्य प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । एवमपूर्वोयत्वविष-
 चाविरोधो नापैत्येव । यस्यां वेलायां ब्रीहिभिर्यजे-
 तेत्यादिशास्त्रं प्रवर्तते तस्यामेव वेलायां व्रीक्षादिवि-
 शेषणत्वेन संस्कारवाक्यैरवहननादीनि समर्थमाणा-
 नि ब्रीहित्वादिनैव तदन्वयं लभेरन्नापूर्वोयत्वेन ।
 तस्य ब्रीहिशास्त्रादिप्रवृत्तेः पूर्वमनवगमात् । ननु
 तर्हि ब्रीहिशास्त्रादिप्रवृत्त्यनन्तरमेवावहननादीनां तद-
 न्वयो ऽस्तु । तथा च ब्रीहिशास्त्रादावगतापूर्वोयत्वा-
 कारेण तेषां व्रीक्षाद्यन्वय उपपद्यते । यवशास्त्रस्या-
 प्यनैमित्तिकत्वेन ब्रीहिशास्त्रसमकालप्रवृत्तिकतया य-
 वानामप्यपूर्वोयत्वेन क्रोडौकाराद्यवसाधारण्यमपि तेषा-
 ममुपपद्यते । नैमित्तिकशास्त्राणां तु नित्यशास्त्रप्रवृ-
 त्त्यनन्तरभाषित्वेन संस्काराणां नित्यान्वयवेलायां नैमि-
 त्तिकगतापूर्वोयत्वानवगत्या तत्साधारण्यभाषणोपप-
 द्यते इति सर्वं समञ्जसमिति चेत् । एवं च नैमित्तिक-
 त्वेन यवशास्त्रवदेव ब्रीहिशास्त्रसमकालं प्रवृत्तियोग्याना-
 मवहननादिशास्त्राणां यवसाधारण्यमेव यवशास्त्रस्या-

पि प्रवृत्त्यनन्तरं प्रवृत्तिरभ्युपगम्यतइत्यायातम् । तथा
नित्यधर्माणां नैमित्तिकसाधारण्यार्थं नैमित्तिकशास्त्र-
स्यापि प्रवृत्त्यनन्तरं संस्कारवाक्यानां प्रवृत्तिरित्यपि कुतो
नाभ्युपगम्यते । वस्तुतस्तु व्रीहिसिद्धिर्जतेत्यादिशास्त्रैर्मु-
ख्यानां व्रीह्यादीनामिव नौवारादिगतव्रीह्याद्यवयवानां
नापूर्वीयत्वं सिद्धति । व्रीहित्वादिजातिवाचिनां व्रीह्या-
दिशब्दानां तदवच्छिन्नव्रीह्यादिलक्षकत्वस्यैव तदनव-
च्छिन्ननौवारादिगतव्रीह्यादिभावयोग्यावयववृत्तकत्व-
स्यासम्भवात् । किं तु व्रीहिशास्त्राद्यनुसारेण मुख्येष्वेव
व्रीह्यादिष्ववश्यमुपादातत्र्यपु नित्यमारब्धकार्म्यं च कदा
चिद्व्रीह्याद्यलामे ऽध्यवश्यमनुष्ठेयमिति प्रधानानुसारेण
यत्किञ्चिद्द्रव्याक्षेपे च प्रसक्ते व्रीहित्वादिजात्यवच्छिन्नत्वे
ऽपि तदवच्छेद्यत्वयोग्यतया मुख्यसन्निकृष्टानां नौवारा-
दिगतव्रीह्यादिभावयोग्यावयवानां सम्भवे विप्रकृष्टद्रव्या-
न्तरोपादानायोगात्तएवोपादेया इत्येवंह्युपादाक्षेपाक्षे-
पामपूर्वीयत्वं सिद्धति । सोमाभावे तु भूयो ऽवयवलि-
प्तया सुसदृशाक्षेपे प्रसक्ते पूतीकोपादानमाक्षेपस्याप्यप-
वादकेन धवनान्तरेण सिद्धति । ततश्च यदि मुख्यशा-
स्त्रप्रवृत्त्यनन्तरमेव संस्कारशास्त्राणि प्रवर्त्तंस्तदामुख्या-
भावे निमित्ते सत्याक्षेपवचनान्तरावगम्यापूर्वीयभावानां
प्रतिनिधीनामुपदेशतः संस्कारान्त्रयो न सिद्धेदिति त-
त्सिद्धार्थं मुख्यशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरभाविनामाक्षेपवचनान्त-
राणामपि प्रवृत्तिमपेक्ष्यैव संस्कारशास्त्रप्रवृत्तिरेष्टव्या ।
तथा सति नैमित्तिकानामपि नित्यसामानविध्यमपि
निधारयितुं न शक्यते । नन्वेवं सत्यपूर्वीयत्वलक्षणापक्षे

नैमित्तिकानां नित्यसामानविध्यं स्यादिति दूषणमिव
 मुख्यार्थविवक्षापक्षे प्रतिनिधीनां मुखसामानविध्यं न
 स्यादिति दूषणमापतेत् व्रीहिसामादिविधायकशास्त्र-
 स्थितानामिव तत्संस्कारविधायकशास्त्रस्थितानामपि व्री-
 हिसोमादिशब्दानां मुखमात्रपरत्वेन प्रतिनिधिसाधा-
 रण्याभावादिति चेत् । उच्यते । व्रीहिसोमादिसंस्काराणां
 द्वितीयाश्रुत्यादिभिर्व्रीह्याद्यर्थत्वेनावगम्यमानानां प्रकर-
 णलभ्यतत्तदधिकारापर्वार्थत्वस्य व्रीह्यादिद्वारैव निर्वह-
 णीयत्वादपूर्वसाधनेतरव्रीह्यादीनां च तत्र द्वारत्वायो-
 गात् । अपूर्वसाधनव्रीह्यादिगवेपण्यायां व्रीहिभिर्यजेत सो-
 मेन यजेतेत्यादिशास्त्रैर्व्रीह्यादय इव न्यायेन वचनान्त-
 रेण च नीवारापुतिकादिगतव्रीहिसोमादिभावयोग्याव-
 यवा अपि तत्साधनत्वेनावगम्यन्तइति तेषामपि सं-
 स्कारान्त्रयितया द्वारत्वनिर्वाहाय संस्कारवाक्यगतव्री-
 ह्यादिशब्दानां व्रीहित्वादिजातिवाचिनां साक्षात्तद-
 वच्छिन्नव्यक्तिमात्रलक्षणामपहाय साक्षात्परम्परया त-
 दवच्छेद्यत्वयोग्यभावे लक्षणा कल्प्यते नीवारादिगतव्री-
 हिभावादियोग्यावयवाश्च व्रीह्यादिगतावयवा इव व्रीह्या-
 दिव्यक्तिद्वारा तदवयवत्वयोभ्या एवेति प्रतिनिधीनां
 मुखसामानविध्ये न का चिदनुपपत्तिः । यद्यपि प्रथ-
 मोपस्थितव्रीह्यादिव्यक्तिद्वारैव संस्काराणामधिकारापू-
 र्वार्थत्वं निर्वहति तथापि पश्वादपि न्यायादिनापूर्वसाध-
 नत्वेनावगम्यमानानां नीवारादिगतव्रीहिभावादियो-
 ग्यावयवानामवहननादिनियमे सम्भवत्यनियमस्यान्या-
 यत्वादवहननादिनियमाकाङ्क्षायां तत्साधारणलक्षण-

अपूर्वनिगमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५६

या तेषामपि संस्कारान्वयः कल्प्यते । तथा प्रथमप्रवृत्तोपदेशलब्धप्रकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षाणां प्रयाजादीनां सौर्यचर्वाद्याकाङ्क्षानुसारात्प्राप्तयेनातिदेशेन तदन्वयोऽपि कल्प्यते । नचैवं यवफलचमसाद्याकाङ्क्षानुसारात्साधारणलक्षणा व्रीहिसोमादिसंस्काराणां तदन्वयोऽपि कल्प्यते । स्यादिति वाच्यम् । व्रीहिसोमादिशब्दानां नोवारपूतीकादिगतव्रीहिसोमाद्यवयवेष्विव या फलचमसादिलक्षणा हेतोः प्रसिद्धसंबन्धस्याभावात् यथा कथञ्चिदप्रसिद्धेन संबन्धेन लक्षणाकल्पनादनियतैर्लोकसिद्धावहनननखविदलनादिभिस्तदाकाङ्क्षापूरणस्यैव युक्तत्वात् । अत एव "तस्मिन् सौदान्ते प्रतिष्ठितव्रीहौणां मेघः सुमनस्यमान" इति पुरोडाशप्रतिष्ठापनमन्त्रगतव्रीहपदस्य व्रीहिप्रतिनिधिकृतपुरोडाशेषु लक्षणा हेतोः प्रसिद्धसंबन्धस्य सत्त्वात्तस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिर्न तु यवमयपुरोडाश इति तस्मिन्ननुष्ठेयार्थप्रकाशनमनियतेन लौकिकोपायेनेत्यङ्गीकृतम् । "धान्यमसि धिनुहि देवानिति" मन्त्रेण च सतृषद्व्यवाचिनो धान्यशब्दस्य वितृषावस्थायां प्रसिद्धसंबन्धसत्त्वेन लक्षणाया प्रवृत्तिमङ्गौक्य शाक्त्यानामयने तरसमयपुरोडाशेषु प्रसिद्धसंबन्धाभावाल्लक्षणा न सम्भवतीति मासमसौत्यूह एवोक्तः । प्रयाजादीनामपि प्रसिद्धदर्शपूर्णमाससंबन्धवत्सु सौर्यचर्वादिष्वेवान्वयः कल्प्यते न तु तद्ग्रहितेषु दर्विहोमादिष्वपि यथा कथञ्चिदप्रसिद्धसाहचर्यान्वेषणेन दर्विहोमादीनामिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा त्वर्थलब्धस्वरूपनिष्पादनादिनैव पूर्यते । तस्मादवहननादिवाक्यगतव्रीह्यादिशब्दानां व्रीह्यादि-

स्वरूपपरत्वपक्षे प्रतिनिधिर्नैमित्तिकयोः समानविध्या-
सामानविध्यव्यवस्थापनं कथं चिन्मौर्मासकरीत्यापप-
द्यते । तेषामपूर्वीयत्वलक्षणापक्षे तु कथमपि सा नोपपद्यत
इतिविशेषो विद्वद्भिः परिभाषनीयः । अपि च यदि व्री-
ह्विषु विहितप्रोक्षणावहननमपूर्वीयत्वलक्षणाया यवेष्वपि
स्यात्तदा पृष्ठस्त्यपूर्वीयसाधने रथन्तरे विहितं मील-
नादिकं तदपूर्वमाधने बृहत्त्यपि प्रसज्येत । ननु रथन्तरे
प्रस्तुयमाने संमीलयेत् बृहत्ति प्रस्तुयमाने समुद्रं मनसा
ध्यायेदिति संमीलनादिषु समुद्रध्यानादिषु रथन्तरबृह-
न्निर्देशभेदान्मीलनादयो रथन्तरस्यैव धर्माः समुद्रध्या-
नादयो धर्मा बृहत् एवेति धर्मव्यवस्था भवति । उक्तं च
नवमे सूत्रकृता निर्देशाद्यवतिष्ठेरन्निति न तथेह व्रीही-
णां यवानां च व्यवस्थया धर्मविधानमस्ति येन व्रीहधर्मा
यवेषु न स्युरित्येति चेत् । मैवम् । निर्देशभेदे सत्यपि
तवापूर्वीयत्वलक्षणावश्यंभावेन मीलनसमुद्रध्यानादि-
धर्मसांकर्यस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात्, तत्र निर्देशभेदस्वा-
रस्यनिर्वाहार्थमपूर्वीयत्वलक्षणां विनापि धर्मविधानो-
पपादने तथैव प्रोक्षणादिविधानस्याप्युपपादनसम्भवेन
व्रीह्विषदानां मुखगार्थव्यागायोगात् । न चापूर्वीयत्वल-
क्षणायां सत्यामपि निर्देशभेदनिर्वाहार्थं रथन्तरत्वादि-
कमपि विवक्षितुं शक्याम् । वाकरभेदावहस्य विशिष्टा-
नुवाददोषस्यावश्यपरिहरणीयत्वात् । स्यादेतदग्नये
च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये
च प्रातर्जुहोतीति निर्देशभेदादेव सायंप्रातर्होमयोरग्नि-
सूर्यव्यवस्था दृष्टा न हि तत्र होमयोः सायंप्रातर्विशिष्यो

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १६१

विषदितुं शक्यं विशिष्टानुवाददोषापत्तेः । न च सायं-
प्रातःशब्दाभ्यां लक्षितयोर्हीमयोस्तत्राग्निसूर्यविधानं जु-
होतीति तल्लक्षितहोमानुवादमात्रं नोद्देश्यसमर्पकम् ।
तथा च सायंप्रातःशब्दौ स्नानार्थसंबन्धिनोरेव हीमयोर्ल-
क्षकौ भवतीं न तु होमान्तरयोरिति नाग्निसूर्ययोर-
व्यवस्थाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सायंप्रातःकालयोरैकस्यैव
होमस्याभ्यस्यमानतया होमभेदाभावेन सायंप्रातःका-
लोपलक्षितस्याग्निहोत्रहीमस्य प्रातःसायंकालयोरप्य-
नपायितया ऽनपेक्षो हि कालस्य लक्षणं हि पुरोडा-
शावितिग्याथादापततो ऽग्निसूर्यसांकर्यस्यानिवार्यत्वा-
त् । सायंप्रातःकालविशिष्टहोमलक्षणायासपूर्वीययो-
श्चिलक्षणायामिव विशिष्टानुवाददोषापत्तेः । तस्मान्नि-
र्द्देशभेदमात्रमेवावलम्ब्य तत्र व्यवस्थोपपादनीया एवमि-
हापि भविष्यतीति चेन्मैवम् । न ह्यग्निःसूर्यवाक्ययोरग्नि-
सूर्यविधानं तत्र प्रजापतेरेव विधेयत्वात् । “अग्निर्ज्यो-
तिर्ज्योतिरग्निःस्वाहे”ति सायं जुहोति “सूर्यो ज्योतिर्ज्यो-
तिः सूर्यः स्वाहे”ति प्रातरिति वचनविनियुक्तमन्ववर्गप्रा-
ज्ञाग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिमात्रविधाने सम्भवति तयो-
रप्यत्रैव विधानस्वीकारे गौरवात् । तथा च प्रजापतेः
कालद्वये ऽपि सत्त्वेनाग्निसूर्ययत्कालव्यवस्थानपेक्षणान्नि-
र्द्देशभेदेन व्यवस्थायां नेदसुदाहरणम् । न च वाच्यं हो-
ममात्रानुवादेन प्रजापतेरेकस्यैवात्र विधेयत्वे वाक्यद्वये
व्यर्थमिति । अग्निवाक्येन प्रजापतिविधाने तत्रत्याग्नि-
सायंपदयोरग्निसायंकालसंबन्धेन प्रजातिस्तुत्यर्थताव-
त्सूर्यवाक्यस्यापि सूर्यप्रातःकालसंबन्धेन तत्स्तुत्यर्थतोप-

पत्तेः । एवमपि सूर्यवाक्यमर्थवादरूपमनर्थकप्रायं स्या-
दिति चेत् । न । अग्निसूर्यवाक्याभ्यां सायंप्रातर्होमयो-
र्व्यवस्थया ऽग्निसूर्यविधाने ऽग्निसूर्यमन्त्रौ लिङ्गादेव सायं-
प्रातःकालयोर्व्यवतिष्ठेते इति तद्व्यस्यपक्वचनयोरन-
पेक्षणात्तयोश्चभयोरप्यर्थवादो वेति मन्त्राधिकरणसूत्रो-
क्तरीत्यार्थवादताया वक्तव्यत्वेन तदपेक्षयाग्निसूर्यवाक्य-
योरन्यतरस्यार्थवादताभ्युपगमस्यैव युक्ततरत्वात् । न च
वाच्यमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्येव साद्यं होतव्यं
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातरिति मिथलि-
ङ्गविधिपर्युदस्तयोः शुद्धलिङ्गमन्त्रयोः प्रतिप्रसवार्थं तद्वि-
धायकवचनद्वयमिति अग्निवाक्त्रेनाग्नेः सायं होमे सूर्यस्य
प्रातर्होमे च व्यवस्थया विधाने सति शुद्धलिङ्गवचनद्व-
यमेव सायंप्रातर्होमयोर्लिङ्गाद्यवस्थया प्राप्नोति न तु
मिथलिङ्गवचनद्वयं लिङ्गाविशेषादित्यपेक्षिततद्व्यस्यार्थ-
त्वेन सप्रयोजनस्य मिथलिङ्गविधिद्वयस्यानपेक्षिते
ऽग्निहोत्रप्रकरणाम्नायावगततदङ्गभाषस्य शुद्धलिङ्गम-
न्त्रद्वयस्य पर्युदासे व्यापाराभावे तत्प्रतिप्रसवानपेक्षणात् ।
एवं तर्हि मिथलिङ्गमन्त्रविधिद्वयं शुद्धलिङ्गमन्त्रविधि-
द्वयं च तदोदाहरणं स्यादिति चेत् सैवम् । तेषां मन्त्राणां
स्वाहाकारलिङ्गेन होमाद्गतयावगतानाम् आज्यभाग-
क्रमात्प्रातानां याव्यानुवाक्यानामिव केवलं कालयोरेष
व्यवस्थापनस्यापेक्षितत्वेन तस्माद्दार्ढ्ये पौरुषमास्यामनू-
च्येते वृधन्वती अमायास्यायामिति वत् मिथलिङ्गशुद्ध-
लिङ्गमन्त्रविधीनां तत्तत्कालसंबन्धमात्रपरतया तत
एष मन्त्रलिङ्गव्यवस्थासिद्धेः । तस्माद्विशिष्टानुवादान-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणात्तपसमाधाने । १६३

पेक्षाया व्यवस्थाया निर्देशभेदमावात्सिद्धौ नेदमप्युदा-
हरणम् । ननु निर्देशभेदमावाद्यवस्था सिद्धासम्भवे ऽपि
अपूर्वभेदात् बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्था सिध्येत् अपू-
र्वभेदश्च बृहत्पृष्ठं भवती रथन्तरं पृष्ठं भवतीत्युत्पत्तिवा-
क्यभेदेन श्रुत्वचित्वादिस्तुतिप्रकारभेदेन च बृहद्रथन्त-
रसाधनकपृष्ठस्तोत्रभेदमत्वात् अपूर्वसाधनकर्मभेदे सत्य-
पूर्वभेदावश्यम्भावात् । नचैवं सत्यदृष्टार्थयोर्बृहद्रथन्तरपृ-
ष्ठयोः प्रयाजादिवत्समुच्चयापत्तिः । वचनवशाद्विकल्पोप-
पत्तेरिति चेत् मैवम् । पृष्ठैः स्तुवतइत्येतदेव माहेन्द्रादी-
नां चतुर्णां स्तोत्राणामुत्पत्तिवाक्यं बृहद्रथन्तरवाक्यद्वयं तु
माहेन्द्रस्तोत्रे साधनमात्रविधायकमित्युपपत्तौ विशिष्ट-
विविधगौरवस्य माहेन्द्रस्तोत्रतदपूर्वभेदकल्पनागौरवस्य
चाभ्युपगन्तुमयुक्तत्वात् । ननु पृष्ठैः स्तुवतइत्येतदुत्पत्ति-
वाक्यमङ्गीकृत्य माहेन्द्रादीनां चतुर्णां स्तोत्राणां षष्ठ-
शब्दाद्यत्वमुच्यतेइति चित्रकृतौ षष्ठमहत्वं नास्तीति
साप्तमिकसूत्रभाष्यविरोधः प्रसज्येत । अतो बृहद्रथ-
न्तरवाक्यद्वयमेवोत्पत्तिवाक्यं तदुत्पन्नं वचनवशाद्विक-
ल्पितं स्तोत्रद्वयमेव पृष्ठशब्दाच्चमित्यङ्गीकर्तव्यम् । पृ-
ष्ठैः स्तुवतइति मैवावरुणस्तोत्रादिसाधारण्येन प्रयोगा-
च्छिवदत्तहस्तत्रयथानुवादरूप इति शोपपादनीयमि-
ति चेत् मैवम् । यथा खल्वाज्यैः पञ्चदशान्याज्यानि प-
ञ्चदशं हीतराज्यं सप्तदशं मैवावरुणस्यैकविंशं वाङ्मणा-
च्छंसिनः पञ्चदशमच्छावाकस्येत्वादिप्रयोगादृष्टिः पवमा-
न्नामन्तरभावीनि चत्वार्यपि स्तोत्राख्याज्यशब्दाद्यानि
एवं षष्ठैः स्तुवते सप्तदशानि पृष्ठानि एकविंशं शोतः पृष्ठ

त्रिष्वसं मैत्रावरुणस्य सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः पञ्चदश-
 मच्छावाकस्येत्यादिप्रयोगान्माध्यंदिनपवमानानान्तरभा-
 वीनि चत्वार्यपि स्तोत्राणि पृष्ठशब्दवाच्यानि । क्व चित्क्व
 चित्क्वखरयन्तरं पृष्ठं सदोविंशायं ब्रह्मसामेत्यादौ होतुः
 पृष्ठे विशिष्टपृष्ठशब्दप्रयोगस्तु धने द्रव्यशब्दप्रयोगवत् अ-
 र्जुने पार्थशब्दप्रयोगवदापो वा क्रत्वियमार्च्छन्तासां वायुः
 पृष्ठे व्यवर्त्ततेत्यादिश्रुतौ पृष्ठशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन
 विवक्षितामपां पृष्ठादुत्पत्तिमव्यवहृतां वामदेवो वा-
 मदेव्यादुत्पन्नत्वेन व्यवहृतां रघन्तरादिषु प्रदर्श्यापि त-
 दनन्तरं पिता वै वामदेव्यं पुत्राः पृष्ठानीति रघन्तरादि-
 प्वेव पृष्ठशब्दप्रयोगवच्च निरूढिवशादितिकल्पनौचित्येन
 पृष्ठैः स्तुवतइतिश्रुतेरनुवादत्वलाक्षणिकत्वकल्पवत्स्य वृ-
 हद्द्रघन्तरवाक्ययोर्विशिष्टविध्यादिकल्पनस्य चायुक्तत्वा-
 त् । प्रकृतौ पृष्ठवहुत्वं नास्तीति साम्निकव्यवहार-
 स्य विश्वजिति विधानयोग्यं चोदकाप्राप्तं पृष्ठवहुत्वं ना-
 स्तीत्येवमर्थतोपपत्तेः । अत एव तत्र ज्योतिष्टोमिकपृ-
 ष्ठचतुष्टयस्य चोदकप्राप्तस्यानुवादे वैयर्थ्यमपि ग्रन्थकारै-
 र्दर्शितं वैयर्थ्यमप्यविगणयन्तं प्रतिरघन्तरं पवमाने कुर्या-
 त् आभवे वृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं
 ब्रह्मसाम शाक्तरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसामेति
 पाण्डितिकपृष्ठविधित्वज्ञापकलिङ्गविरोधो ऽपि सूत्रकारे-
 ण दर्शितः । ननु पृष्ठस्तोत्रमेदाभावे विकल्पवचनवैयर्थ्यं
 स्यात् । वृहद्द्रघन्तरवाक्ययोरेकस्मिन्पृष्ठे वृहद्द्रघन्तरमा-
 चविधायकतायां तयोरक्षराभिव्यक्तिरूपदृष्टप्रयोजननि-
 र्वर्त्तने परस्परनिरपेक्षयोर्न्यायत एव विकल्पप्राप्तेः, वि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाद्येपसमाधाने । १६५

कल्पवचनं च बृहद्रथन्तरं वा पृष्ठं कार्यमित्येवह्यपमस्ति
इति ग्रन्थकारा व्यवहरन्ति । अतस्तत्कार्यकत्वाय बृहद्रथ-
यन्तरवाक्यविधेयं पृष्ठद्वयमङ्गीकर्तव्यमिति । तदपूर्व-
भेदो ऽवश्यम्भावीति चेत् । मैवम् । पृष्ठैः स्तुवत इति वि-
हितेषु स्तोत्रेषु रथन्तरबृहद्दामदेव्यनौधसकालियानां प-
ञ्चानां साम्नासुपदेशात्पृष्ठैः स्तुवत इत्यत्र पञ्चस्तोत्राणि
विहितानीति शङ्कावारणार्थमेकस्मिन्नेव प्राथमिके पृष्ठ-
स्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोर्विकल्प इति वचनस्यापेक्षितत्वात्
द्वादशस्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणि तस्य नवतिशतं स्तोत्री-
या इत्यादिलिङ्गाद्दधिकस्तोत्रसद्भावशङ्कानिराकरण-
सम्भवे ऽप्यधिकसामानानादवश्यं यत्र क्वचित्कल्पनीयस्य
विकल्पस्य बृहद्रथन्तरयोरेव नियमार्थतया वचनस्यार्थ-
वत्त्वोपपत्तेः । अन्यथा बृहद्रथन्तरवाक्यविधेयपृष्ठद्वया-
भ्युपगमे ऽपि लुक्लिङ्गादेव तत्समुच्चयनिराकरणसम्भ-
वेन विकल्पवचनवैयर्थ्योपपत्तेरपरिहार्यत्वात् । तस्माद्ग्र-
माणको बृहद्रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रापूर्वभेदः । ननु तथापि
बृहद्रथन्तरगतस्तोत्रापूर्वभेदो ऽस्त्येव स्तोत्रात्पृष्ठगक्षराभि-
व्यक्तिरूपदृष्टफलाभावाददृष्टार्थाः । ततश्च स्तोत्रापूर्वभे-
दादेव धर्माणां व्यवस्था सिध्येदिति चेन्मैवम् । धर्माणां
बृहद्रथन्तरशब्दवाच्यपृष्ठगक्षराभिव्यञ्जकगीत्यर्थत्वेन तेषां
सुक्तद्वयगौत्वङ्गस्तोत्रानां च गुणानां च परार्थत्वादस-
म्भवं समत्वाख्यादिति न्यायिनाङ्गाङ्गिभावाभावात् ।
तेषां साक्षाद्बृहद्रथन्तरान्वयसम्भवेनास्यैकहायनौन्याय-
क्षभ्यपार्ष्णिकस्तोत्रान्वयकल्पनस्याप्यनपेक्षणात् । न च
स्तोत्रानासपूर्वार्थकल्पनमपि युक्तम् । तेषां गीतिकालप-

रिच्छेदहृत्प्रत्ययानुसम्भवात् । ननु मामूदपूर्वभेदाह-
 मीणां व्यवस्था स्तुतिप्रकारभेदात्, भविष्यति चित्रत्वा-
 दिप्रकारिका हि बृहत्साध्या स्तुतिः रथन्तरसाध्या तु
 शूरत्वादिप्रकारिका । सर्वं नञ्चित्रवच्चहस्तधृष्णुया अभि-
 त्वा शूर नोनुम इत्याद्युगनुरोधादिति चेन्मैयम् । स्तुतिप्र-
 कारभेदसत्त्वे ऽपि धर्मविधिषु बृहद्रथन्तरपदयोरपूर्वसा-
 धनत्वलक्षणाभ्युपगमे बृहत्साध्यं पृष्ठस्तोत्रापूर्वं प्रतिसा-
 धनत्वस्य रथन्तरे रथन्तरसाध्यन्तदेवं प्रतिसाधनत्वस्य
 बृहति चाविशिष्टत्वेन धर्मसांकर्यस्यानिवार्यत्वात् । तत्त-
 द्धर्मविधौ चित्रत्वशूरत्वादिप्रकारकस्तुतिजन्यापूर्वसाधन-
 त्वविषयायां विशिष्टानुवाददीपापत्तेः । चित्रत्वशूरत्वादि-
 प्रकारकस्तुत्योः पुनानः सोम धारयेदित्यादिरथन्तराह-
 ढकखरथन्तरादिष्यभावेन तेषु बृहद्रथन्तरधर्मातिदेशा-
 भावहृत्प्रदोषप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः । अप्राकृते तद्विका-
 रविरोधाद्वावतिष्ठेरन्निति नावमिष्ठाधिकरणे भाष्यकृता
 कखरथन्तरे समुच्चितबृहद्रथन्तरधर्मप्राप्तेर्वाचित्ककृता
 च विकल्पिततदधर्मप्राप्तेर्व्यवस्थापितत्वात् । ननु तत्र ना-
 वमिके कखरथन्तराधिकरणे भाष्यकारसिद्धान्तितां स-
 मुच्चितधर्मप्राप्तिसुच्चैर्गोयमिति बृहद्धर्मस्य नोच्चैर्गोयमिति र-
 न्तरधर्मस्य च विरोधात्ससुच्चयो न सम्भवतीति हि प्र-
 तिचिप्य वाचिककारो विकल्पितधर्मप्राप्तिं सिद्धान्त-
 यामास, तथैव प्रकृतावपि बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्था
 भविष्यति प्रकृतावपि उच्चैस्त्वतद्भावयोर्मेलनासम्भवस्य
 तुल्यत्वादिति चेत् । न । अपूर्वीयत्वलक्षणया धर्मोणां
 साधारण्ये सत्यतिरात्रपोडशिग्रहतद्भावयोरिवाधाने

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २६७

सामानतदभावयोरिव च बृहति रथन्तरे चोच्चैस्त्वत-
दभावयोर्वैकल्पिकत्वाद् गौकारेण समाधातुसुचितत्वा-
त् करवरयन्तराधिकरणे तु वार्त्तिककृता विरोधो मू-
लयुक्तित्वेन नोक्तः किं तु तद्विकारादिति हेतुरेव । तस्य
चायमर्थः ज्योतिष्टोमविकारो हि वैश्वस्तोमः तत्र प्रकृ-
तिवदेव बृहद्रथन्तरसोमद्वयस्य विकल्पेन प्राप्तौ तदुभ-
यकार्ये विधीयमानतया तदुभयस्थानापन्नं करवरयन्तरं
एकस्मिन्नेव प्रयोगे तदुभयस्थानापन्नं न भवति । तस्य
प्रयोगभेदेनैव प्राप्तेः, किं त्वेकस्मिन्प्रयोगे बृहत्स्थानाप-
न्नं, प्रयोगान्तरे रथन्तरस्थानापन्नं च भवति, अतः प्र-
योगभेदेनैव तस्य तदुभयधर्मग्राहित्वमिति । विरोधस्त्व-
भ्युच्चयत्वेन सूत्रवार्त्तिकयोक्तः । तस्माद्बृहद्रथन्तरपृठ-
स्तीत्वापूर्वभेदाभ्युपगमस्य गौरवपराहत्तत्वात्स्तोभापूर्वा-
णामपूर्वीयत्वलक्षणायासप्रवेशात्स्तुतिप्रकारभेदस्योच्चै-
र्गेयत्वादिधर्मविरोधस्य चापूर्वीयत्वलक्षणापतितमील-
नसमुद्रध्यानादिसङ्करनिवारणाच्चमत्वाच्चापूर्वीयत्वलक्ष-
णां परित्यज्यैव धर्मव्यवस्थोपपादनीया । तद्वदिहायपूर्-
वीयत्वलक्षणा परित्यक्तव्येति भावः । एवमपूर्वनियम-
विध्युदाहरणयोरपूर्वीयत्वलक्षणाया यवसाधारण्योभ्यु-
पगमः प्रतिक्षिप्त इदानीं परिसंख्योदाहरणं वैदोष्याभा-
वसमर्थनमाक्षिपति ।

मन्त्रेणाश्वस्य रज्जीर्ग्रहणविधि-

फलं मन्त्रवाधोऽन्यरज्जौ वैदो-

ष्यं प्राप्तवाधे प्रसरणमयते न
 त्विहेत्यप्ययुक्तम् । आग्नेयी-
 न्यायतस्तामपि पुनरुपयत्केन
 मन्तो निवार्यः त्रैदोष्यं चा-
 ज्यकार्यान्तरमुखपरिसंख्यासु
 कैनोपपाद्यम् ॥ ३० ॥

स्वार्थत्यागः परार्थग्रहण प्राप्तवाधे इति परिसंख्यासु
 प्रसिद्धं दोषत्रयं अप्राप्तपरिसंख्यासु न भवति, किं तु प्रा-
 प्तपरिसंख्यास्विति मीमांसकप्रवाद, यथेयमासगृभ्यान् रश-
 नास्यतस्येत्यश्वामिधानीमादत्त इति तावदप्राप्तपरिसंख्या
 अनया प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रस्याश्वरशनायां भटिति
 विनियोगे कृते सति तावता मन्त्रान्मानस्य चरितार्थत-
 था अश्वगर्दभरशनासाधारणविनियोजकश्रुतिकल्पकस्य
 लिङ्गस्याप्रवृत्त्या फलतो मन्त्रस्य गर्दभरशनातो व्यावृ-
 त्तिलाभात् । ततश्चानेन विधिना मन्त्रस्याश्वरशनायां
 विनियोगरूपः स्वार्थो न त्यक्तव्य, तद्विधानाव्यागप्रवृत्ते ।
 तस्य गर्दभरशनातो व्यावृत्तिरूपः परार्थस्य न ग्राह्यः । अ-
 र्थास्तभ्ये तत्र शब्दव्यापारानपेक्षणात् । प्राप्तं च किं
 चिन्न वाधितव्यं प्रत्यक्षश्रुतेः प्राग्गर्दभरशनासाधारणवि-
 नियोजकलिङ्गाप्रवृत्तेः । एतादृशेषूदाहरणेषु निर्दो-
 षा परिसंख्या प्रवर्तते । प्रवृत्तचित्तचैतद्वर्तित्ति ककारैः ।

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६६

सामान्यप्रापणाशङ्का वाक्याद्यवानुमानिकोत् ।
श्रुत्या प्राप्तविशेषे च परिसंख्या तदाशया ॥
निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ।
रूपप्रकरणाद्वारा श्रुतिर्यावत्तु कल्प्यते ॥
तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विधिः शीघ्रं समाप्यते ।
अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्वस्य निश्चितः ॥
परिसंख्याफलनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः ।
अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वान्मन्तो प्राग्विहिते सति ॥
निराकाङ्क्षीकृतास्त्राये तथा प्रकरणिन्वपि ।
लिङ्गप्रकरणाद्वारा श्रुतिर्नैवाभिधीयते ॥
तस्यामप्रमितायाश्च मन्वप्राप्तिर्न गर्दभे ।
सो ऽयमाभाणको लोके यदश्वेन हृतं पुरा ॥
तत्पश्चात् गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयात् ।
प्रयोजनं विधेः किं स्यात् अस्येति तु निरूपणे ॥
न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यन्निवर्त्तनात् ।
यदाश्वरशनाप्राप्तिं केवलामानुमानिकीम् ॥
प्रत्यक्षश्रुतिवत्कुर्यात्ततः सा स्यादनर्थिका ।
लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्राप्नुयाद्रशनाद्वये ॥
समाप्रापत्तयेत्येवं प्रत्यक्षा त्वरते श्रुतिः ।

इति प्राप्तपरिसंख्यायां विदोषत्वनियमश्च वार्त्तिक-
कारैरत्रैवोदाहरणे स्थित्वा व्यतिरेकमुखेन प्रदर्शितः ।

यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्पुनः श्रुतिः ।
ततश्च परिसंख्यानात्प्रसव्येत विदोषता ॥
यदि तु प्रतिवक्षत्वात्सामान्यविनियोगकत् ।
नैवास्ति श्रुतिरत्रेति न प्राप्नोति विदोषता ॥

दूतिषोडश्युत्तर इत्येतत्प्राप्तपरिसंख्योदाहरणम् । अत्र
 हि स्वार्थबोधनं नापेक्षितम् अद्विरसां हिरावस्योत्तरे ऽह-
 नि षोडशग्रहनियमरूपस्य तदर्थस्योत्तरे ऽहन् हिरावस्य
 गृह्यतइति हिरावमात्रस्योत्तरे ऽहनि तन्नियमं बोधयता
 प्रत्यक्षशास्त्रेण प्राप्तत्वात्तस्य हिरावान्तरेभ्यो निवृत्तेर्बोधनं
 त्वपेक्षितं सामान्यशास्त्रेण हिरावमात्रे प्राप्तस्य तस्य नि-
 वर्त्तकशास्त्रं विना विशिष्य क्व चिद् हिरात्रे संबन्धबोध-
 नमात्रेण हिरावान्तरेभ्यो निवृत्त्यलाभात्, अतः षोडश्यु-
 त्तर इत्यनेनाद्विरसां हिरात्रे षोडशग्रहनियमरूप. स्वार्-
 थः परित्यक्तव्यः । हिरावान्तरेभ्यस्तन्निवृत्तिरूपः परार्थश्च
 परिगृहीतव्यः । हिरावान्तरेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्तश्च
 षोडशग्रहनियमो वाधितव्य इति दीपत्रयमनियार्थम् ।
 अत एव परिसंख्यासूत्रे रथनादानमन्त्रपरिसंख्यामङ्गी-
 कृतवता ऽपि भाष्यकारेण षोडश्युत्तरइत्यत्र वृत्तिकारा-
 भिन्नता परिसंख्या दीपत्रयापत्या दशमे प्रतिक्षिप्ता
 इत्यं सिद्धान्तसंप्रतिपन्ना प्राप्ताप्राप्तपरिसंख्ययोस्त्वैदो-
 ष्यतद्भावव्यवस्थेहाक्षिप्यते । अप्राप्तपरिसंख्योदाहरणे
 वैदोष्यं न प्रसज्यतइति तावदनुपपन्नम्, अश्वुरशनायां
 विनियोगेन मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वे ऽपि गर्दभरशनाया
 मन्त्राकाङ्क्षया तत्रापि मन्त्रसंबन्धस्य निवर्त्तकं शास्त्रं
 विना वारयितुमशक्यत्वात् दृष्टं क्षुम् आयाहि वीतय इ-
 त्यादीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातानामान्नेदीनामृचां
 स्तोत्रादिषु विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वे ऽपि आग्नेय्याग्नी-
 ध्रमुपतिष्ठत इति विहितस्याग्नीधोपस्थानस्याग्नेय्याका-
 ङ्क्षया तत्संबन्धः । न च गर्दभरशनाग्रहणानुष्ठानं ध्यानो-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसनाधाने । १७१

पद्रष्टृवचनादिनापि सम्भवन्न मन्त्राकाङ्क्षमिति वाच्यम् ।
आग्नीध्रोपस्थानमध्यप्रकरणाम्नातयत्किञ्चिदाग्नेयौसंबन्धेन सम्भवन्न प्रकृताग्नेय्याकाङ्क्षमिति वक्तुं शक्यत्वात् ।
अथोच्येताग्नेय्याग्नीधमित्यत्राग्नेयौशब्दस्याप्रकृताग्नेयोपरत्वे तस्याः कृत्वपूर्वसंबन्धे तद्धारभूताग्नीध्रोपस्थानसंबन्धे च विधिव्यापारः कल्पनीय इति गौरवम् । प्रकृताग्नेयीपरत्वे तु तस्याः कृत्वपूर्वसंबन्धस्य क्लृप्तत्वादाग्नीध्रोपस्थानसंबन्धमात्रे विधिव्यापारः कल्पनीय इति लाघवमस्ति । अतो लाघवानुसारादाग्नेयीशब्दो निराकाङ्क्षमपि प्राकृतामेवाग्नेयीं गृह्णातीति कथ्यत इति । एवं तर्हि गर्द्भरशनाग्रहणे तत्तत्पुरुषबुद्ध्याचितध्यानाद्यनियतानेकीप्रायग्रहणे गौरवात्लाघवानुसारेण निराकाङ्क्षमपि मन्त्रद्वयम् एकमेवोपायं लिङ्गसमर्पितं गर्द्भरशनापि गृह्णातीति तुल्यम् । अत एव वैदतः सौर्यादिविधिः प्रकृतिद्रव्यतद्वधातादिजन्योपकाराकाङ्क्षः सन्ननियतयत्किञ्चित्प्रकृतिद्रव्ययत्किञ्चित्तुपविमोकादिसाधनजन्योपकारग्रहणेन निराकाङ्क्षौ कर्तुं शक्यो ऽपि नियमे सम्भवत्यनियमगौरवमयुक्तमिति दर्शपूर्णमासिकमितिकर्तव्यताकलापं दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धेन निराकाङ्क्षमपि अप्रकरणाम्नानेन क्लृप्तस्वापूर्वसंबन्धसपि गृह्णातीत्यङ्गीक्रियते । तस्माद्दर्श्याभिधान्यादानवाक्यं स्वार्थपरत्वे तस्यान्यतः प्राप्तिसम्भवं गर्द्भरशनातो मन्त्रनिवृत्तिमेव अप्रवृत्तिफलं घालोष्य स्वार्थविधानपरत्वे तत्फलं लम्बयितुं न शक्यतएवेत्येतदध्यालोष्य विलम्बितप्रवृत्तिफेनापि लिङ्गेन कर्तव्यं सा-

मान्यविनियोगं परीच्य ततो विधिहृत्पमर्थं परित्यज्य
 प्राप्तनिषेधरूपमर्थं गृह्णातीत्येव वक्तव्यम् । अतः कथ-
 मिहापि त्रैदोष्यं नापद्यते यद्युच्येतान्यतः सम्भवत्प्राप्ति-
 कस्याश्वरशनायां मन्त्रविनियोगस्य विधिरनर्थकः सन्
 गर्दभरशनातस्तस्य निवृत्तिं ज्ञापयेदिति । एवं तर्हि
 षोडशयुत्तर इत्यत्रापि तथैव द्विरात्रान्तरेभ्यः षोडशि-
 ग्रहनियमनिवृत्तिज्ञापनं भविष्यतीति तत्रापि त्रैदोष्यं
 नापद्यतइति स्यात् । तस्माद्वाक्यस्य स्वार्थपरतायामा-
 नर्थक्ये सति तस्मात्त्रेणाभिमतार्थान्तरालाभात्तत्र वा-
 क्यस्यैव स्वार्थं विहायाभिमते ऽर्थान्तरे प्रवृत्तिरेष्टव्येति
 नियममाहृत्यैव षोडशयुत्तर इत्यत्र त्रैदोष्यमापादनौयं,
 तथा सति तथैवात्रापि तदापत्तिनिवारयितुं न शक्यते ।
 नचैवं सत्यन्यलभ्यप्राप्तनियमपरिसंख्याद्वारा तत्तदर्थ-
 प्राप्तिनियमपरिसंख्यानां लाभं प्राग्दर्शितान्युदाहर-
 णानि प्रत्युद्धृतानि स्युः । तदुदाहरणेष्वप्यन्यलभ्यं स्वार्थं
 विहायाभिमतार्थान्तरेषु शब्दवृत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
 येषु वाक्येष्वन्यलभ्यस्यापि स्वार्थस्य प्रतिपादनएवाभि-
 मतार्थप्राप्त्यादिकं लभ्यते न त्वन्यथा तथाभूतवाक्याना-
 मेव तदुदाहरणत्वात् । तथाभूतानामेव सांग्रहण्यादि-
 वाक्यानां प्रागुदाहृतत्वात् । तस्मात्प्राप्तपरिसंख्योदाह-
 रणे त्रैदोष्यं नापद्यतइति तावदनुपपन्नम् । तदुदाह-
 रणे अप्राप्तपरिसंख्यात्वस्यैवानुचितत्वात् । तथा प्राप्त-
 परिसंख्यायां त्रैदोष्यं नियतमित्येतदप्यनुपपन्नम् । य-
 ज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजीभ्यस्तद्यदुपभृति प्रयाजानुयाजीभ्य-
 स्तदित्यविशेषप्रवृत्तेन प्रत्यक्षशास्त्रेण सर्वेषां प्रयाजानां

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १०३

जौहवौपमृताज्यकार्यत्वप्राप्तावतिहायेडइत्याद्यौपमृता-
ज्यसमानयनकालविध्यधीनायां जौहवौपमृताजराभ्या-
सुपरितनप्रयाजइयप्राचीनप्रयाजवयपरिसंख्यायां प्राप-
णीयातिथ्ययोश्चोदकादविशेषैष्टिकाङ्गकलापप्राप्तौ-
शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते इडान्तातिष्ठ्या मन्ति-
ष्ठते इति शंखिडान्तोपरमविध्यधीनायां शंखिडोपरित-
नाङ्गपरिसंख्यायाम् अन्यस्यामप्येवंविधायाम् अन्यवि-
ध्यर्थलभ्यप्राप्तपरिसंख्यायां वैदोप्यासंस्पर्शात् एवं सर्व-
विधीनां लक्षणान्वुदाहरणानि वा समञ्जसानीव प्र-
तिभानि ।

इति अपूर्वनियमविध्युदाहरणाक्षेपपूर्वपत्रः समाप्तः ।

एषमपूर्वविध्यादिलक्षणोदाहरणगणमाक्षिप्य प्रदर्शितेषुपि केचिदाक्षेपाः शास्त्रमर्यादामात्रमाश्रित्य प्रदर्शिताः । न तु न्यायमाश्रित्य न्यायान्वेषणे तु ते ऽपि शिथिला इत्याक्षेपाक्षेपव्याजेन तत्तदाक्षेपोपजीव्यशास्त्रमर्यादाक्षेपं कृत्स्नस्यापि शास्त्रस्य परस्परविरुद्धार्थत्वशङ्कावहं स्थालीपुलाकन्यायेन प्रदर्शयिष्यामीति प्रतिजानीते ।

अत्राप्याक्षेपवर्गकतिचन शिथिलाः शास्त्रमर्यादया ते दोषाः स्युर्लक्षणोदाहरणगण इति प्रत्ययाद्यन्तपूर्वम् । तत्र स्थालीपुलाकप्रथितनयदिशा केषु चिद्दर्शयामः । शैथिल्यं तद्विरुद्धं सकलमिव भवेद्येन हृष्येत तन्त्रम् ॥

तत्र तावदपूर्वविधिलक्षणस्य वैकृताग्निविध्यव्याप्तिरूपं प्रथमाक्षेपमाक्षिपति ।

पञ्चवादर्थो हि नैव प्रकृतिषु विकृतिष्वध्वरेष्वग्निरङ्गं का त्वामूलभग्नात्कथय विकृतिषु

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १०५

प्राप्तिवार्तातिदेशात् । अग्निष्टो-
मादिवाक्यानि तु फलजनना-
पाश्रयार्थानि लिङ्गात् तत्प्रा-
प्तिर्न प्रकृत्या न च विकृतिषु सा
तद्विधौ तत्र वृत्तेः ॥

प्रकृतायङ्गस्याग्नेर्विष्वतिदेशतः प्राप्तिस्मवाप्तास्व-
ग्निविधयो न तत्प्राप्त्यर्था किं तु तदाश्रितश्येनाकृत्या-
दिफलार्थगुणप्राप्त्यर्था इति दशमाध्याये अग्न्यतिद्याद्यस्य
विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः गृहणे समानविधानं स्यादिति
पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां व्यवस्थापितमर्थमुपलब्धौ तेष्वपूर्ववि-
धिलक्षणस्याव्याप्तिरिति यत्तावदुक्तं तदयुक्तम् । फलार्थ-
गुणप्राप्त्यर्थानां वैकृताग्निविधोनामेव शशशृङ्गायमा-
यत्वात्, तथा हि पशुकामसिन्धौतेत्यादिवाक्यैरग्निः फ-
लार्थ इत्यर्थवादाधिकरणे अभागिप्रतिषेधसूत्रे वार्त्तिकन्या-
यमुधयोक्तं, तथा च फलार्थस्याग्नेः प्रकृतिरूपेषु विकृ-
तिरूपेषु च क्रतुष्वङ्गत्वमेव नास्तीत्यतिदेशमूलाङ्गत्वा-
भावेनातिदेशमुन्नेपादतिदेशता विकृतिषुग्निप्राप्तिस-
म्भव एव सिद्धः तस्मादतिदेशतः सम्भवंतप्राप्तिकाग्निवि-
धयः फलार्थगुणप्राप्त्यर्था इति दशमाध्याये व्यवस्था-
पितमयुक्तम् । ननु य एव विद्वानग्निं चिनुतइतिवाक्यो-
त्पन्नस्याग्नेः पशुकामादिवाक्यैः फलार्थैश्च ऽपि अग्नि-
ष्टोमादिवाक्यैः क्रतुष्वङ्गत्वमपि स्यात् ऐन्द्रवायवं गृह्णाति

मैत्रावरुणं गच्छातीत्यादिवाक्योत्पन्नानामैन्द्रवायवादिग्र-
 हाणामैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत । यथापूर्वं प्र-
 जाः कल्पेरन्नितियाक्येन फलार्थत्वे ऽपि वाग्वा एषा य-
 दैन्द्रवायवाग्रा गृह्यन्ते वाचसेवानुप्रयन्तीतिवाक्येन क्रत्व-
 र्धत्वमिवेति चेत् । न । सिद्धरूपस्थानारभ्याधीतस्याग्नेः
 स्वतः फलार्थत्वासम्भवेनाग्निष्टोमादिवाक्यानां तदपेक्षि-
 ताश्रयक्रियासमर्पकतयानपेक्षितक्रत्वङ्गतापरत्वायो-
 गात् ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां तु व्योतिष्टोमादिप्रकरणा-
 देवाश्रयो लभ्यत इति युक्तं वाग्वा एषेत्यस्य क्रत्वङ्ग
 तापरत्वं स्यादेतदग्नेः प्रकरणाभावे ऽपि दीक्षणीयादि-
 सोमप्रयोगसङ्कीर्णसाबित्रहंसोखासम्भरणदीक्षणीयावै-
 शेषिकगुणरूक्मप्रतिमोचनादिकाङ्गकलापहृपास्त्रिहा-
 दाश्रयो लभ्यत इत्यत्राग्निष्टोमादिवाक्यानामपि क्रत्व-
 ङ्गतापरत्वं युक्तमिति क्रमः कथं लिङ्गात्प्राप्नुवन्नना-
 रभ्याधीताग्निः साप्तदशग्रन्थायेन विकृतिप्रवे प्राप्नुया-
 न्न प्रकृतौ । उत्तरवेद्यवरोधात् अतो ऽत्राग्निष्टोमोवध्या-
 तिरान्नवाक्यानि तावदग्नेः प्रकृत्याश्रयत्वप्राप्त्यर्थान्येव
 भवन्ति अग्निष्टोमादिशब्दानां प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वे
 ऽपि विधेरप्राप्तपक्षपातित्वेनात्र प्रकृतिपरत्वौचित्यात् ।
 एव च शोधप्रष्टत्तचनसमर्पितप्रकृतिरूपाश्रयेण तदाका-
 ङ्क्षाशान्तेदीक्षणीयासंबन्धलिङ्गादिकृत्याश्रयत्वकल्प-
 ना न प्रवर्त्ततइति हिरान्नादिवाक्यान्यपि तत्तदाश्रय-
 त्वप्राप्त्यर्थान्येव पर्यवश्यन्ति । आश्रयप्रापकविधिप्रायपा-
 ठादिति कुतो ऽत्र क्रत्वर्थतापरत्वकल्पनाशङ्कावकाश
 इति भावः । यद्यप्यग्निष्टोमादिवाक्यानां फलार्थान्या-

• अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १७७

अथसमर्पणार्थत्वे सति द्विरावादिवाक्यानां तदीयकत्व-
र्थतापरत्वे ऽपि प्रकृतावग्नेरङ्गत्वाभावेन तेषामति-
देशसम्भवत्प्राप्तिकाग्निविधित्वाभावादव्याख्याक्षेपो भ-
वेदेव तथापि प्रायपाठानुरोधेनौचित्यमनुसृत्य तेषामाश्र-
यविधिपरत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्याद्देतल्लिङ्गादेवाग्नेः
प्रकृत्याश्रयत्वमपि प्राप्नोति पुरुषार्थसमासत्तेः कास्यं
नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन फलार्थतया बलवत्स्तस्यो-
त्तरवेदिबाधकत्वात्, पुरुषार्थप्रयुक्ता हि सर्वस्य प्रवृत्ति-
रतः कास्यो ऽग्निः फलस्य प्रत्यासन्नः शीघ्रं प्रयुज्यते
उत्तरवेदिस्तु क्रत्वर्थाविलम्बेन अक्षयोत्करप्रवृत्तिविषयः
स तस्या बाधकः । न च चमसगोदोहनवदेकप्रकरणग-
तयोरेव नित्यकास्ययोः कास्यबलवत्त्वन्यायः प्रकरणा-
न्नातानारभ्याधौतयोस्तु तयोर्नित्यमपि प्रकरणान्नातमेव
बलवत् अनारभाधौतस्य विकृतिपूपि सावकाशत्वेन
दुर्बलत्वादिति वाच्यम् । सामान्यत इपुधिकृतमात्रवि-
षये चमसः विशिष्य पशुकामविषये गोदोहनमिति सा-
मान्यविशेषन्यायेन पशुकामातिरिक्तविषये चमसः साव-
काशो गोदोहनं निरवकाशमिति सावकाशनिरवकाश-
न्यायेन च बलवतो गोदोहनस्यासङ्कीर्णकास्यबलवत्त्व-
न्यायानुदाहरणतया सामान्यविशेषभावादिन्यायाविष-
यस्यारन्त्यादेरेव सकलसमीसांभक्तप्रसिद्धकास्यबलवत्त्वन्या-
योदाहरणतौचित्यात् । अपि च कास्येनाग्निना उत्तरवेद्या
बाधे ऽपि नात्यन्तबाधः, उत्तरवेद्यां त्वग्निश्चीयतइतिशु-
तिबलादुत्तरवेद्यैष्टिकस्यग्निहृत्तयोरग्निनिधाने "वेद्यां ह-
र्षीष्यासादयति" "वर्षीषि हर्षीष्यासादयती" ति श्रुतयो-

वैदिवर्हिपोर्हविरासादन इव समुच्चयावगमात् । तस्मात्
 त्फलार्थस्यानेराशयाकाङ्क्षायां लिङ्गादेव विकृतिवत्-
 कृतावेव प्राप्तिसम्भवाद्ग्नितोमादिवाक्यानि हर्षाण्यपि
 क्रत्वङ्गत्वपरापयेव वाच्यानि तेषु वैकृताग्निविधीनाम-
 तिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकविषयाणां श्येनाकृत्यादिफला-
 र्थगुणप्रापणार्थन्वस्यावश्यवाच्यतया युक्तेषु प्रागुद्भावित-
 व्याप्तिः । ननु तथाप्येतान्यग्निटोमादिवाक्यानि परिसं-
 स्थार्थानौतियुक्तमनारभ्याधीतेषु काम्यगुणेषु पर्णतादि-
 प्विव प्रकृतौ वा द्विकृत्वादिति न्यायानवतरणान्तेः
 समुच्चित्य प्रकृतिविकृतिरूपेषु सर्वेषु सोमेषु प्राप्तिमत्त्वा-
 दिति चेन्मैत्रम् । तेषां प्राप्तापोदितक्रत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवा-
 र्थत्वस्यैव लाघवेन युक्तात्वात् । तथा हि "य एव विद्वानग्निं
 चिनुत" इत्यनारभ्याधीतवाक्येनाग्नेश्चयनसंस्कार्यत्वं श्रुतं
 तच्च चयनप्रकरणोक्तचयननिर्वर्त्यस्य गिडलोपरिदेशस्या-
 पनहारकं पर्यवस्यति । स्यगिडलनिर्वर्त्तकेन चयनेन मा-
 द्घादग्नेः संस्कार्यत्वायोगात् । तेन संस्कार्यत्वं चायतन-
 विज्ञेपनिहितेषु मन्मारेषु निधानरूपेणाधानेन संस्कार्य-
 त्ववदग्नेराहवनीयात्कनोत्पादात्वरूप न भवति । आ-
 धाने पत्रमानेष्टिभ्यामेव तदुत्पत्तेः । अन्यथा चयननिर्व-
 र्त्तिते स्यगिडले ऽग्निस्त्रापनाप्राचीनेषु अग्निहोत्रदर्श-
 पूर्णामासादित्वग्निमति क्रतौ स्यगिडलनिर्वृत्तेः प्राचीनेषु
 दीक्षणीयादिषु चाहवनीयाभाप्रसङ्गात् । एव चाह-
 वनीयस्य मतश्चयनसंस्कारस्य कैमर्द्याकाङ्क्षाशामाहव-
 नीयः सामान्येन कृत्यर्थतया यत्राहवनीये जुहोतीति-
 याक्येन मिद्धा विगिद्य यस्य क्रत्वपूर्वस्योपयांगौ स्यगिड-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १७६

ले निधीयते तादर्थ्यमेकतद्वारा पर्यवस्यति । किं च सो-
मप्रयोगसकोर्णपयोगस्य चयनस्य सोमप्रयोगाद्द्विरनु-
ष्ठातुमशक्यतया तन्मध्यत एवानुष्ठातव्यत्वे पाशुकध-
र्मजातस्याग्नीषोमीयपशुवृत्त्वमिवानुष्ठानसादेश्यरूपग
स्थानप्रमाणेनापि क्रत्वर्थत्व प्राप्नोति । एव प्राप्नुवतस्य
क्रत्वर्थस्य पशुकामादिवाक्यैश्चयनसंस्कृतस्याग्ने. फलसं-
योजनं कुर्वद्द्विरपवादः प्राप्नोति वाचनिकफलेन फला-
काङ्क्षाशान्त्या क्रतूपकारस्य फलस्याकल्पनौयत्वात् ।
एवं क्रत्वर्थत्वापवादे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थान्यग्निष्टोमा-
दिवाक्यानौति युक्तम् । प्रतिप्रसवे ऽपि विधिलाघवस्य
प्रागुपपादितत्वात् । तस्माद्यथा“य एवं विद्वान् षोडशिनं
गृह्णातौ”ति ज्योतिष्टोमप्रकरणास्मात्तवास्तीत्यन्वस्य“षो-
डशिना वीर्यकामः स्तुवीते”ति फलविनियोगवचनायो-
दितप्रकरणस्यज्योतिष्टोमाद्भावस्य षोडशियागान्या-
सस्याप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युवध्ये ग्राह्योऽति-
रात्रेण ब्राह्मणस्य उत्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्णाते मध्यमे
द्विरात्रस्य चतुर्थे चतुर्थे ऽहन्यहोनस्य गृह्णातद्वतिवाक्यैः
क्रत्वर्थतासिद्धिरवमग्नेरप्यग्निष्टोमादिवाक्यैः. क्रत्वर्थता-
सिद्धिः स्यादेवेत्याशङ्काह ।

नित्यात्काम्यस्य शैघ्रात्प्रकृति-
मपि समापद्यतां लिङ्गतो
ऽग्निः सो ऽङ्गं सचाद्यवाक्यैः प्रकृ-
तिविकृतिषु स्याद् द्विरात्रादि-

गो ऽपि ॥ तद्वाक्यान्न्याद्यवा-
 क्यैस्त्रिभिरपि निखिलाहर्गणा-
 न्प्रापिते ऽग्नौ किं वा कुर्वन्त्व-
 वंगत्या प्रकृतिमिह विधिब्रात-
 मग्नेः स्तुवन्तु ॥ ३३ ॥

एवमग्निष्टोमादिवाक्यानां क्रत्वर्थत्वविधिरूपतामुप-
 पादयता कस्मिन्विधावव्याप्तिरिष्यते । न तावदग्निष्टोमे-
 नानुयजन्तीति विधौ, तस्य प्रकृत्यग्निष्टोमे ऽग्निप्राप्त्यर्थ-
 त्वात् । न च वाच्यमग्निष्टोमशब्दो विकृत्यग्निष्टोमस्यापि
 साधारणः । अतस्तवातिदेशतो ऽग्निप्राप्तिः सम्भवतीति-
 तदौयाग्निविध्यंशे ऽव्याप्तिरिति । प्रकृतिविकृत्यग्निष्टो-
 मयोर्विधेरेकत्वेन तद्विध्यप्रवृत्तावग्ने. प्रकृत्यग्निष्टोमाङ्ग-
 त्वामिद्धा ऽन्यत्र तदतिदेशे ऽस्यामम्भवात् । नापि तसु-
 बध्येन तमतिरात्रेणेति विध्योरव्याप्तिः तयोरप्यग्निष्टोम-
 साध्यवत्प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वात् । ननु प्रकृतिभूत-
 योरप्युबध्यातिरात्रसंस्थावतोः क्रत्वोः अग्निष्टोमविका-
 रत्वात्ततश्चोदकात्मभवत्प्राप्तिकस्याग्नेः तयोः पुनर्यिधानं
 गुणकामप्राप्त्यर्थमिति तद्विध्योरव्याप्तिः स्यादेवेति चेदु-
 च्यते, न तावदग्निष्टोमविकारे, तयोरप्यग्निष्टोमवत्प्रकृ-
 तिभूतज्योतिष्टोमात्मकत्वात् ज्योतिष्टोमस्यैव खल्वग्नि-
 ष्टोमोषध्यपोडग्यतिरात्रसंज्ञकाद्यतस्रः संस्थाः । तत्राग्नि-
 ष्टोमसंस्था चममवक्रत्वर्था उबध्य गृह्णीयात्पोडशिना वो-

यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति ज्यो-
तिष्टोममाश्रित्य फलार्थतया विहिता गोदोहनवत्पुरुपा-
र्या इति विशेषः । अग्निष्टोमादिसंख्या इति चाग्निष्टो-
मादिसंज्ञकैः स्तोत्रैः क्रतोः समाप्तय उच्यन्ते संपूर्वस्य
तिष्ठतेर्धामोः समाप्तिवाचित्वात् । ततश्च यथा फलाय
गोदोहनग्रहणे ऽपि तदाश्रयैदर्शपूर्णमासौ प्रकृतिभूतौ
एवं फलार्थमुबध्यादिसंख्यानुष्ठाने ऽपि तदाश्रयो ज्योति-
ष्टोमः प्रकृतिभूत एव भवति । प्रकृतौ च तत्र नातिदेशा-
दग्नेः प्राप्तिर्नाप्यग्निष्टोमवाक्यरूपाद्गुपदेशात् । तेनाग्नि-
ष्टोमसंख्यावत्येव हि तस्मिन्नाग्निः प्राप्यते न तु संस्थान्त-
रवत्यपि । यथाश्रवती वृष्टत्पृष्ठस्येति वाक्येनाश्रवती वृ-
त्त्याभ्येव तस्मिन्प्राप्यते न तु रथन्तरसाभ्यपि तत-
स्योक्त्यसंस्थस्यातिरात्रसंस्थस्य च ज्योतिष्टोमस्याङ्ग-
त्वेनाप्राप्तौ ऽग्निरुक्त्यातिरात्रवाक्याभ्यां विधीयते । उ-
बध्यातिरात्रशब्दयोरुबध्यातिरात्रसंस्थविकृतिसाधारण्ये
ऽप्यग्निष्टोमवाक्योक्त्यायेन विकृतिध्वान्नेरप्राप्तस्य
विधी भवत इति न तयोरव्याप्तिगङ्गावकाशः नापि
द्विरात्रादिवाक्येष्वव्याप्तिः । द्विरात्रादिष्वग्निष्टोमोबध्या-
तिरात्रसंस्थानाम् अङ्गां सश्रवेन तेषु प्रकृतिविकृतिसा-
धारणाग्निष्टोमादिवाक्यैरेवाग्नेरौपदेशिकत्वस्य तदधीन-
गुणकामप्राप्तेश्च सम्पन्नतया तेषां गुणकामप्राप्त्यर्थाग्नि-
विधिहूपत्यस्य षष्ठुमशक्यात् । न च तेषु षोडशिसं-
स्थस्याप्यङ्गः सम्भवेन तस्मिन्नाग्नि षोडशिसंस्थे प्रकृति-
भूतज्योतिष्टोम इवाग्नौरौपदेशिकत्वं तेभ्यो न लभ्यत
इति तदर्थं द्विरात्रादिवाक्यां स्यादिति पाठ्यम् । तेष्वग्नि-

ष्टोमादिसंस्थानामध्यङ्गां मन्वेनाग्निस्तेषामध्यगङ्गं स्या-
 दिति तदङ्गसूताग्न्याश्रितगुणकामप्रवृत्त्युपपत्त्वा षोड-
 शिसंस्थे ह्यग्नौ रौपदेशिकत्वसंपादनस्य निष्फलत्वात् ।
 औपदेशिकाङ्गानुष्ठानमेव हि तदाश्रितगुणकामप्रवृत्ति-
 प्रयोजकं न तु यत्र तस्याङ्गस्योपदेशेन न प्रवृत्तिरुदुपका-
 रकत्वाभावो ऽपि गौरवात् । किं तर्हि हिरावादिवाक्या-
 नि कुर्वन्तु । अग्निष्टोमादिवाक्यैः सर्वेष्वहर्गणेषु प्रा-
 प्तस्याग्नौ हिरावाद्यतिरिक्तेभ्यः प्रतिक्षेपरूपां परिसंख्यां
 कुर्वन्तु । षोडशिशुहविषयहिरावादिवाक्यानीवाहरन्तरे-
 ष्वयः प्रतिक्षेपरूपां परिसंख्याम् अत एव षोडशिनो वै-
 कृतत्वं तत्र कृतस्त्रविधानादित्यधिकरणे षोडशिशुहस्या-
 ग्निष्टोमादिष्वहत्वेन विधानादतिदेशतः सम्भवत्प्राप्ति-
 कस्य हिरावादीनां तत्र तत्राहनि पुनर्विधानं परिसंख्या-
 र्थमित्युक्तम् । आम्लानं परिसंख्यार्थमिति भूवेण । ननु
 षोडशिशुहणवाक्येष्वग्निष्टोमादिशब्दानां प्रकृतिमात्र-
 परत्वात् हिरावादिष्वतिदेशतः प्राप्तिः तर्कणमात्रमिति
 भवत्त्वप्राप्ति परिसंख्या इह त्वग्निवायवेषु तेषां प्रकृ-
 तिविकृतिपरत्वाभ्युपगमादुपदेशत एव हिरावादीना-
 महरन्तरेषुपि प्राप्तिरस्तीति प्राप्तपरिसंख्यायां वैदो-
 ष्यं स्यादिति चेत् तर्ह्येव हिरावादिवाक्यानि समन्त-
 रविधीनां स्मृतिः कुर्वन्तु । एवमेते ऽग्निष्टोमादिपुग्निविधयः
 प्रशस्ता यत्तपुग्निविधानमात्रेण हिरावाद्यहर्गणेषुप्यग्नि-
 र्त्तभ्यत इति इत्यमेव स्रङ्गिरसां हिरावे षोडश्युत्तर-
 इति वचनमुत्तरे ऽहन् हिरावस्य गृह्यत इति हिरावसा-
 मान्धवचनप्राप्तस्य षोडशिनो हिरावान्तरेभ्यः प-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १८३

रिसंख्यार्थमिति दृत्तिकारमते प्राप्तपरिसंख्यार्थत्वेन वै-
दोष्यं स्यादित्यपरितुष्यता भाष्यकृता तस्य वैखान-
सपूर्वे ऽहन् साम भवतीति समनन्तरविधिस्तावक-
त्वमुक्तं पूर्वस्याहो वैखानमाख्यवैशेषिकगुणविधिर्यु-
क्तः । यदुत्तरस्याप्यङ्गः षोडश्याख्यो वैशेषिको गुणो
वर्त्ततइत्यौचित्येन स्तौतीति । तस्मात् द्विरात्रादि-
वाक्येष्वपि नाव्याप्तिशङ्कावकाशद्वितीभावः । नन्वत्रा-
ग्निष्टोमादयः षोडशिश्रहाग्निष्टोमादिववाक्येष्विव प्र-
कृतय एव गृह्यन्तां न विकृतयो ऽपि, ततश्च द्विरात्रा-
दिगतेषुग्निष्टोमोव्याप्तिरावसंस्लेष्वहःसु प्रकृतिभूतेभ्यो
ऽग्निष्टोमादिभाष्योदकात्मन्भवत्प्राप्तिकस्याग्नेर्विधानं
गुणकामप्राप्त्यर्थमेव भवेन्न तु स्तुत्यर्थं परिसंख्यार्थं वा
स्तुतेर्व्यर्थप्रायत्वात् । आतिदेशिकपरिसंख्यायाच्चाप्राप्त-
विषयत्वेन वैदोष्याभावे ऽप्यग्निप्रकरणसंनिहितगुण-
कामप्राप्त्यर्थत्वसंभवे ऽसंनिहितद्विरात्रादितदतिरिक्त्वा-
नेकाहर्गणप्रकरणगततत्तत्रोदकवाक्यानुसन्धानलभा-
ग्निव्यावर्त्तकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । तर्हि षोडशिय-
हविषयद्विरात्रादिवाक्यान्वपि पूर्ववाक्यसंनिहितराज-
न्धादिनिमित्तव्यावृत्त्यर्थान्येव स्युः न तु द्विरात्राद्यहरन्त-
रचोदकपर्यालोचनालभाषोडशिश्रहपरिसंख्यार्थानीति
चेत्तथैव सन्तु यत एव शास्त्रदीपिकायां षोडशिश्रहवि-
षये द्विरात्रादिबचननैमित्तिकत्वार्थमित्युक्तम् । तस्मा-
द्युक्तमिह द्विरात्रादिवाक्येषु व्याप्तिकथनमित्याशङ्काह ।

अग्निष्टोमादयश्चेत्प्रकृतय इह

न स्यात्समानं विधानम् सङ्गी-
 चश्च श्रुतीनां क्व च न नयविदां
 निर्निमित्तो न युक्तः । तस्माद्-
 व्याप्तिरग्नेर्विधिषु न घटते व-
 र्णिता वैकृतेष्वित्याक्षेपे ऽस्मिन्
 प्रवक्तुं नयसरणिचरैः शक्यमे-
 तावदेव ॥ ३४ ॥

यद्यवाग्निष्टोमादिष्वाः प्रकृतिमात्रपराः स्युः तदा गृ-
 ह्येण समानविधानं स्यादिति सूक्तोक्तं प्रकृतिविकृति-
 युग्मैः सामानविध्यं न सिध्येत् । एकविधिविधेयत्वं हि
 सामानविध्यम् । नन्वत्रोपदेशरूपतयैकरूपैर्विधिभिः विधे-
 यत्वमात्रं तद्विचक्षितं तावत्तैव विकृतिपु गुणकामप्राप्ति-
 फलस्य लाभात् । न त्वेकविधिविधेयत्वपर्यन्तं विचक्षि-
 तं तावत्पर्यन्तविवक्षायां फलाभावात् । अपि चाहर्गणो-
 पवर्गिनयत्समानविधानं स्यादिति दृग्माध्यायसूत्रेण त-
 दैव तत्तात्पर्यस्य स्पष्टीकरणाच्च । तत्र हि द्वादशाहं अ-
 नौकायां रथन्तरहृत्साम्नीराद्ययीरङ्गोश्चोदकादिन्द्रवा-
 यवयुक्तागुत्वप्राप्तिसम्भवे किमर्थं तयोः पुनर्विधानमि-
 त्यागङ्गायां सामानविध्यर्थमिति तत्फलमुपेक्षागिवदि-
 ति दृष्टान्त उपन्यस्तः तत्र दार्ष्टान्तिके प्रकृतिविकृ-
 त्योर्न विध्यैक्यमस्ति प्रकृतौ यदि रथन्तरसामा सोमः

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १८५

इत्यादिविधिविकृतावेन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्यादिवि-
धिरिति तद्भेदात्, किं तूपदेशरूपतया प्राकृतवैकृत-
विध्योरैकरूप्यमात्रं तथैव तद्दृष्टान्ते ऽग्रावपि सामानवि-
ध्यं भवितुमर्हतीति चेत् । भवत्येवमग्न्यातिगाह्याधिक-
रणसूत्रसङ्गतिस्तदीयतन्त्ररत्नसङ्गतिस्तु न स्यात् ।
तत्र हि वैकृताग्निविधीनां परिसंख्यात्वमाशङ्क्य सामा,
नविध्यंन निराकृतम् । तदस्माभिः प्रथमश्लोकव्या-
ख्याने स्पष्टीकृतम् । तत्तु तदा सङ्गच्छते यदि प्रकृति-
विकृतिपूर्वगोरैकविधिविधेयत्वं स्यात् । भिन्नविधिवि-
धवत्वे हि प्राकृतविधिना क्लृप्तोपकारस्याग्नौ विकृतिवि-
शेषेषु पुनर्विधानं गृहमेधीयाज्यभागविधानवत्परिसं-
ख्यार्थमस्त्विति शङ्का सामानविध्येन निराकर्तुमशक्यैव
स्यात् । अत एवास्माभिः पूर्वं श्लोके प्राकृताग्निविधि-
भ्यो भिन्नानां द्विरात्रादिपूर्वग्निविधीनां परिसंख्यात्वप-
क्षो ऽपि दर्शितः । नन्वस्तु वैकृताग्निविधीनां परिसंख्या-
त्वनिराकरणे हेतुविशेषनिर्देशकतन्त्ररत्नमावस्थासङ्गति-
स्तथापि सूत्रादिसामञ्जस्यावैकल्यादग्निष्टोमादिशब्दानां
प्रकृतिमात्रपरत्वाभ्युपगमे को दोष इति चेत्तेषामविशे-
षमष्टत्तश्रुतिरूपाणां निर्निमित्तः प्रकृतिषु सङ्कोच एव
दोषः, तं हि न्यायविदो नानुमन्यन्ते । न हि षोडशित्य-
हवाक्यगताग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोममहाप्रकरण-
मिवाभिक्रामं जुहोतीत्यत्र जुहोतिरिति कर्तव्यता-
काङ्क्षप्रयाजावानारप्रकरणमित्र चेहानारव्याधीताग्निष्टो-
मादिशब्दानां किं चित्सङ्कीर्णकमस्ति सङ्कोचकामा-
ये च यदाहवनीये जुहोतीत्यनारभ्यवादगतजुहोतेः ।

प्राकृतवैकृतसकलहोमपरत्वमिवेहाग्निष्टोमादिशब्दानां
 प्रकृतिविकृतिरूपसकलाग्निष्टोमादिपरत्वमेव न्याय्यम् ।
 तस्मात्प्रकृतिमाधारणैरग्निष्टोमादिवाक्यैरेव हिरावादि-
 प्वग्निप्रात्या प्रकृतिवत्तेष्वपि तदाश्रितगुणकामलाभाद्
 हिरावादिवाक्यानां पूर्वश्लोकोक्तरीत्या परिसंख्यार्थत्वं
 स्तुत्यर्थत्वं वानन्यगत्या स्त्रीकरणायमिति तेष्वपि ना-
 स्यव्याप्तिः । अतो विषयसप्तमीपक्षे वैकृताग्निविधिष्व-
 व्याप्तिरित्युक्तनिर्गलम्बनेति स्थितमेवमाक्षेपे मीमांसा-
 न्यायविकिरेतावदेवोत्तरं वक्तुं शक्यं किं तदिति चेत्तत्राह ।

अग्निष्टोमादिशब्दाः प्रकृतिवि-
 कृतिसंस्पर्शिनस्सन्तु नाम प्रा-
 प्यत्वाम्नातसंस्थान्प्रथममधनते
 यान्त्यनाम्नातसंस्थान् । तत्त-
 र्यक्तं हिरात्रप्रभृतिषु विधयश्चो-
 दकप्राप्तमग्निं श्येनाकृत्यादि-
 लब्धै विदधतइति ते त्वच्च-
 ताव्याप्तते ति ॥ ३५ ॥

पूर्वश्लोकोक्तरीत्या सङ्कोचे कारणाभावादिमे ऽग्निष्टो-
 मादिशब्दाः प्रकृतिविकृतिगामिनः सन्तु नाम अत एव
 प्रकृतिसामानविध्यात्परिसंख्यात्वमनुपपन्नमिति तन्वर-
 वचनमप्यग्निष्टोमादिवाक्यत्रयाभिप्रायेण युज्यते, तथा-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १८७

पि विकृतिरूपान् सर्वानग्निष्टोमादीन् स्पृशन्ति किं
त्वग्निष्टोमादिसंस्वावतः क्रतुविशेषानन्विच्छन्ती येषु
क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुत्यास्मात्तत्तत्संस्थाः सन्ति तेषु शीघ्रं
बुद्ध्युपाहृष्टेषु प्रथममवतरन्ति । तावता नैराकाङ्क्षात्
शब्दानां विरम्य श्रापाराभावाच्च तदनन्तरं विलम्बितो-
पस्थितिकेषु चोदकप्राप्त्यसंस्थेषु क्रतुषु नावतरन्ति पर्या-
मय्यादिवाक्यस्थितजुह्वादिशब्दव चोदकप्राप्तासु वैकृ-
तजुह्वादिषु "उपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति"ति वाक्याभावे
दर्शपूर्णमासाधिकारवाक्यस्य पर्यामासपदमिवान्तराल-
विधिसामर्थ्यलभ्यपौर्णमासौकाले उपांशुयाजे आहवनी-
यवाक्यगतजुहोतेरप्यगुयश्च स्वकालत्वादित्यधिकरणे स-
र्वहोमविधिसाधारण्यं नाङ्गीकृतं किं तु ये विकृतिष्वा-
मनहोमादय उपदिष्टा न त्वतिदिष्टास्तत्साधारण्यसैवा-
ङ्गीकृतम् । तन्मात्रसाधारण्ये ह्यतिदिष्टसाधारण्य इव
न विरम्य व्यापारप्रसक्तिरस्ति । अत एवातिदेशप्राध्येषु
होमेषु आहवनीयस्यापतिदेशेनैव प्राप्तिस्तदधिकरणवा-
र्त्तिके दर्शिता । ततश्चाहवनीयेन सहैवास्यातिदेशनात् ।
प्रकृतौ वा हिरुक्तत्वादित्यं निश्चयो भवेदिति । एवं च
प्रकृतानामग्निष्टोमादिशब्दानां प्रत्यक्षास्मात्तत्तत्संस्था-
वन्मात्रविषयतया तेष्वेवाग्नैरुपदेशतः प्रवृत्तिः येषु तु
हिरावादिषु प्रत्यक्षास्मात्संस्थाविशिषरहितेषु चोदकात्
हाद्शाहिकसभ्यमदशरात्रिगततत्तत्संस्थाविशिषलाभः तै-
ष्वग्निष्टोमादिवाक्यरूपोपदेशपरित्यक्तेष्वतिदेशत एवा-
ग्नेः प्राप्तिरिति तेषु गुणकामा न प्राप्नुयुः, अतस्तेषु सा-
मानविषयेन गुणकामप्राप्त्यर्थमग्निविधिपराणि हिरावा-

दिवाग्यानीति तेष्वव्याप्तिकथनं युक्तमित्येतावदिह
वक्तुं शक्यम् । नन्वेवमेव समाधानमुच्यतां को दोष इति
चेत्तत्राह ।

तत्रैतद्दूषणं स्यान्न गुणफलवि-
धिष्वत्र वान्यत्र व्याप्तिः प्राक्कि-
ञ्चित्क्रत्वपूर्वान्वयमुपगतवाना-
श्रयो ऽत्रानुवादः ॥ किन्त्वग्नि-
ष्टोममुख्यक्रतुसमधिगमात्प्राग-
नारभ्यवादे शुद्धो ऽग्निस्तस्य
नैव क्वचिदपि विकृतावाश्रयत्वे
ऽस्ति भेदः ॥ ३६ ॥

स्यादिदमुत्तरं यदाग्न्याश्रितफलविधिषु अन्यत्रैवा-
ग्निप्रकरणे ऽन्येषु वा क्रतुप्रकरणेषु किं चिक्रत्वपूर्वान्व-
यित्वेन सिद्धो ऽग्निराश्रयत्वेनानुवादः स्यात् । तथा हि
यदि प्रागेवाग्न्याश्रितगुणफलविधिप्रहस्तेः केषु चित्क्रत्व-
प्रकरणेषु उपदेशेन केषु चिदतिदेशेन च तत्तत्क्रत्वपू-
र्वान्वयो ऽग्नेः सिद्धः स्यात्तद्यतिरेकेण चात्र गुणफलवि-
धिष्वानुवादादर्थं शुद्धाग्निसमर्पकपुरोनुवादो न स्यात्
तदानौसौपदेशिकबुद्ध्यन्यायेन प्रथमबुद्धिमथतरत्यौपदे-
शिके ऽग्नावाश्रयत्वेनान्विते चरममातिदेशिकस्याग्नेर-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणात्तेपसमाधाने । १८६

न्वथो न भवेदिति तस्यापि तदाश्रयत्वेनान्वयार्थसुपदेशः
सफलः स्यात् । यदि वा तत्रैव प्रकरणे किं चित्कत्वपूर्वान्व-
यित्वेन सिद्ध एवाग्निररप्रणयनवद्गुणफलविध्यन्वयी स्या-
त् तदा गोदोहनवदग्न्याश्रितगुणफलविधिस्तत्रैव क्रतौ
व्यवतिष्ठेतेति क्रत्वन्तरगताग्नेरपि तदाश्रयत्वसिद्ध्यर्थं य-
त्नान्तरं कर्त्तव्यं स्यात् । नन्वेवमनारभ्यवादरूपे ऽग्निप्रक-
रणे ऽग्निष्टोमादिवाक्यैः क्रत्वन्वयकरणात् प्रागेव य एवं
विद्वानग्निं चिन्तुतइत्युत्पन्नः शुद्धो ऽग्निः श्रयेनाकृत्या-
दिगुणफलविधिष्याश्रयत्वेनान्वेति सोमप्रयोगाद्बुद्धिः के-
वलस्याग्नेरनुष्ठातुमशक्यत्वादग्निष्टोमादिवाक्यैस्तस्य क्र-
तुषु संयोजनाच्च यत्वाग्निरुचैव तदाश्रिता गुणफलवि-
धय इत्यर्थादेव तेषामपूर्वीयाग्निसंबन्धः सिध्यति अर्था-
त्सिध्यच्चापूर्वीयस्याश्रयत्वं येषुग्नेरौपदेशिकमपूर्वीयत्वं
येषु चातिदेशाधीनं तेषु सर्वेष्वप्यविशेषेण सिध्यति ।
न ह्यत्र अतिदिष्टस्याग्नेराश्रयणे दार्शपौर्णमासिकाध्र-
णयनाश्रितत्वेनावगतस्य गोदोहनस्येष्ट्यन्तरातिदिष्टप्र-
णयनाश्रयणे वैगुण्यवदिह किं चिद्वैगुण्यमस्ति एतादृश्वि-
पयाभिप्रायेणैवातिदिष्टाश्रयणेनापि गुणकामप्रवृत्तिर-
ङ्गीकृता । अवेगुण्ये तु भवतु कामस्यापि प्रवृत्तिरिति
तदभिप्रायेणैव भाष्यकारो ऽप्याह तस्मिन्प्रवर्त्तमाने का-
मो ऽपि प्रवर्त्तत इति तस्मादतिदिष्टाग्न्याश्रयणेनापि गु-
णकामप्राप्तिसम्भवान्न तदर्थं हिरावादिवाक्यापेक्षेति भा-
वः । का तर्हि हिरावादिवाक्यानां गतिः स्थावकतैवेत्यु-
क्तमिति चेन्न । अग्निष्टोमोवधातिराववाक्यसद्वपतया त-
दिधायकतया प्रतीयमानानां व्यर्थप्रायस्तातिपरन्वक-

स्वनायोगात् । तस्मात्तद्विधित्वनिवौहान्यथानुपपत्त्यैवा-
तिदिष्टाशयणेन गुणकामा न प्रवर्त्तन्तइति कल्पयिष्या-
मः । तथा मति हि गुणप्राप्त्यर्थता तेषां भवेदित्यनुश-
यानं प्रत्याह ॥

वाचस्त्वग्नेर्द्विरात्रप्रभृतिषु प-
रिसंचक्षतामन्यतो ऽग्निम् ते-
ष्वन्याङ्गानि यद्वा नियमनमथ
वा तेषु कुर्वन्तु तस्याः ॥ येष्वे-
ताः क्लिष्टगत्या गुणफलभवन-
प्रापणार्था भवेयुः षोडशयर्थे-
ष्विव स्यात्तदपि विधिफलं ते-
ष्ववश्यं तथापि ॥ ३७ ॥

यदि हिरावादिवाक्यानां केन चित्प्रकारेण विधा-
यकत्वं वाच्यमिति निर्वन्वस्तदा तान्यहर्गणान्तरेभ्यो
ऽग्नेः परिसंख्यां कुर्वन्तु । यदि प्राप्तपरिसंख्या त्रिदोषा
तदपेक्षया व्यर्थप्रापि स्तुतिरेव धरमिति उक्तमिति त-
त्वापरितोषस्तर्हि हिरावादिष्वेव गृहमेधीयाज्यभाग-
विधिन्यायेन चोदकप्राप्ताङ्गान्तरपरिसंख्यां कुर्वन्तु । यदि
च हिरावादिष्वतिदेशप्राप्ताङ्गसङ्गावेति लिङ्गानि स-
न्तीति तद्विरोधात्तवाच्यपरितोषस्तर्हि हिरावादिषूक्त-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणात्तेषामाधाने । १६१

रवेद्याः पक्षप्राप्तावग्नेर्नियमनं कुर्वन्तु हिरावादिचोद-
कपर्थालोचनालभ्योत्तरवेदिप्राप्त्यपेक्षाग्निनियमापेक्षया-
ऽग्निप्रकरणास्नाततदाश्रितगुणकामप्राप्तिर्वृद्धिसंनिहिते-
ति तादर्थ्यमेव हिरावादिवाक्यानां कल्पयितुमुचितमिति
प्रथमश्लोकव्याख्यानि प्रतिपादितमिति चेदिदमपि तत्र
षोडशहिरावादिवचनमुदाहृत्य प्रतिपादितमेव संनि-
हितफलालाभे प्रकरणान्तरस्य चोदकाधीनप्राप्तिसा-
पेक्षो नियमो ऽपि फलं भवितुमर्हतीति इह चान्यतः
सम्भवन्ती गुणकामप्राप्तिः फलं न भवतीत्युक्तमेव यद्यपि
क्लिष्टगत्या हिरावादिवाक्यानां गुणकामप्राप्त्यर्थत्वं मम-
र्थ्यते तथाप्यग्नेर्नियमनमपि फलं सम्भवन्न निवारयितुं
शक्यम् । न ह्येकस्य वाक्यस्य प्राप्तिनियमपरिसंख्या-
स्वेकमेव फलमिति नियमः अनेकफलसङ्करस्य तत्र तत्र
वाक्ये बहुशः प्रागुदाहृतत्वात् । किं च हिरावादिवा-
कीप्वेव षोडशग्रहविषयेष्वनेकफलसङ्करः सिद्धान्ता-
भिमतो दृश्यते । तथा हि उत्तरे ऽहन्द्रिरावस्य गृह्यते
इत्यादिवाक्यानि तत्प्राचीनवाक्यासङ्कीर्तितं ब्राह्मणत्व-
राज्यत्वरूपनिमित्ताभावे ऽपि षोडशिनः प्रापणार्था-
नीति तावत् शास्त्रदीपिकाकृतोक्तम् । तेनैवोत्तरे ऽहन्दि-
तिवाक्यां प्रकृत्यतिरात्रे विकल्पितस्य षोडशिनः तथैव
हिरावस्योत्तरे ऽहनि प्राप्तौ तन्नियमार्थमिति । तन्त-
रत्वे प्रतिपादितम् । सूत्रकृता तु षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र
कस्मैविधानादित्यधिकारयो उत्तरे ऽहन्दित्यादिवाक्यानि
परिसंख्यार्थानीति प्रतिपादितं तत्र हि षोडशी प्रकृतौ
ष्यं तिष्टीसे न ग्राह्यस्तस्य मध्यमे ऽहन्दित्यादिवाक्यैः का-

तस्यैव विकृतिसंस्वन्निन्वावगमात्तदनुसारेणाग्निष्टोमो-
 वध्यातिरात्रशब्दानां विकृत्यग्निष्टोमादिपरत्वौचित्यात्
 अन्यथा प्रकृत्यग्निष्टोमादिषु सतस्तस्यातिदेशादिकृति-
 षु प्राप्तिमन्भवेन मध्यमादिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति
 प्राप्य ज्योतिष्टोमप्रकरणगतानां षोडशविषयाग्नि-
 ष्टोमादिवाक्यानां द्वादशोपसत्तादिवाक्यवत्तदन्वयि-
 पदरहितानां प्रकरणादुत्कर्षायोगात् प्रकृतावपि षो-
 डशी ग्राह्य इति सिद्धान्तिते किमर्थानि तर्हि मध्यमादि-
 वाक्यानीत्याकाङ्क्षायाभावनानं परिसंख्यार्थमिति सूत्रेणा-
 तिरात्रोक्तश्याग्निष्टोमसंस्लेष्वहर्गणानामहरन्तरेष्व-
 पि ब्राह्मणराजन्वयोः षोडशिनः प्राप्ती तत्परिसंख्या-
 र्थानीत्युक्तं किमत्रफलं प्रत्याख्यातव्यं तस्मात् षोडशि-
 विषयद्विरात्रादिवाक्येष्वग्निविषयद्विरात्रादिवाक्ये-
 ष्वप्यनिवार्यः फलान्तरसङ्करः । अत फलान्तरेण तेषां
 विधित्वनिर्वाहादतिदिष्टाश्रयणेन गुणकामा न प्रवर्तन्त
 इति परिभाषानाश्रयणीयेति कथमपि द्विरात्रादिवाक्ये-
 ष्वव्याप्तिरवकाशं न लभतइति भावः । एवं द्विरात्रा-
 दिवाक्येष्वव्याप्तेरनवकाशत्वं सप्रपञ्चमुपपादितम् ।
 “पशुकाम उक्थं गृह्णीयात्” “षोडशिना वीर्यकामः
 स्तुवीत” “अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेद्” इति वा-
 क्यानि पश्वादिफलार्थं ज्योतिष्टोमाश्रितोक्थ्यादिसं-
 ख्याहपगुणविधायकानीति मतमाश्रित्योक्त्यातिरात्र-
 वाक्ययोरप्यव्याप्तेरनवकाशत्वं प्रागुपपादितम् ये तु म-
 न्यन्ते पशुकामादिवाक्यानि पश्वाद्यर्थमुव्याद्यधिका-
 दृत्तियुक्तप्रकृतसोमयागविधायकानि न तु तदाश्रि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १६३

तोक्थ्यादिसंख्यामात्रविधायकानि यत्र हि लोकातः
क्रतोर्गुणान्वयो लभ्यते तत्रैव फलाय गुणमात्रस्य
विधिर्युज्यते यथा गोदोहनादेः यत्र तु शास्त्राद्दृते
न तत्सिद्धिस्तत्र न स युज्यते गुणाश्रयसंबन्धे गुण-
फलसंबन्धे च शास्त्रव्यापारायोगात्, किं तु तत्र गुण-
विशिष्टक्रतोरेव फलाय विधानं वाच्यम् अत एव “दा-
द्यायण्यज्ञेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादिष्वप्यावृत्तिगुणवि-
शिष्टस्य क्रतोरेव फलाय विधानमभ्युपगम्यते एवं च
फलकामनानिमित्तकतदधिकावृत्तियुक्तोक्थ्यादिसंख्यः
सोमयागो नित्यवदान्नाततदनावृत्तियुक्तस्याग्निष्टोमसं-
स्थस्य “वसन्ते वसन्ते च्योतिषा यजेत” “च्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेते”ति विधिव्यप्राप्तनित्यकाम्योभयावस्थ-
स्य सोमयागस्य विकार इति तत्र दौर्लभ्यादेरङ्गकलाप-
स्यातिदेशेनैव प्राप्तिनं तूपदेशेन नित्यवदान्नातदौर्लभ्या-
द्याद्युपदेशस्य शौब्रोपस्थितिकनित्यवदान्नाताग्निष्टोमनि-
त्यकाम्यक्रतुप्रयोगान्वयेन चरितार्थस्य विलम्बितोपस्थि-
तिकनैमित्तिकोक्थ्यादिग्रहात्तेऽप्याधिकावृत्तियुक्तप्रयोगा-
न्तरान्वयकाल्यने द्विरुक्तिप्रसङ्गादिति तन्मताश्रयणेनो-
क्थ्यातिराधाग्निषाक्षयोरतिदेशतः सम्भवव्याप्तिकाग्नि-
विधिहूपयोरव्याप्तिर्वक्तुं शक्यते इत्यत आह ।

उक्थ्यादिस्पृक्फलानां क्रतुस-
मधिगतिं सन्वतां केऽपि तेषा-
म् । तेनाग्निष्टोमसंस्थक्रुतविक्र-

तितयोक्थ्यादिसंस्था न सिध्ये-
त् । किं तु स्यात्सर्वकाम्योक्त्यु-
दितफलभिदा साधिकायां प्रकृ-
त्यासुकथ्यादीनां व्यवस्था प्रक-
रणपठनात्सर्वतस्तत्प्रसक्तौ ॥३८॥

पशुकाम उक्थं गृह्णीयादित्यादिवाक्येषुकथ्यादिश-
ब्दाच्यसुकथ्यादिस्तोत्रैः क्रतुसमाप्तिरूपसुकथ्यादिसं-
स्थामतिलङ्गयोक्थ्यादिपदलक्ष्यस्योक्थ्यादिसंस्थाविशिष्ट-
स्य क्रतोः पश्वादिफलसङ्गतिरङ्गीक्रियते चित्यशुका-
मादिवाक्यानि क्रतुफलविधयो न भवेयुः सर्वेभ्यः
कामेभ्य इतिवाग्यान्तरेणैव क्रतोः पश्वादिसकलफ-
लान्वयसिद्धेः । ततस्योक्थ्यादिसत्ये क्रतौ फला-
र्थस्य विध्यन्तरस्याभावात्तद्विधिविधेय उवथ्याद्यधिका-
वृत्तियुक्तः क्रतुरग्निष्टोमसस्यस्य क्रतोर्विकृतिरित्येवं
न सिध्येदेव किं तर्हि पशुकामादिवाक्यैः सिध्येदि-
ति चेदुच्यते वसन्तादिवाक्येन जीवदधिकारतया स-
र्वकामवाक्येन तत्तत्फलकामाधिकारतया चावगते प्र-
कृतिभूते ज्योतिष्टोमे तत्प्रकरणोत्पन्नानामुकथ्यादीनाम-
विशेषेण संबन्धे प्राप्ते पशुकामादिवाक्यैरुच्यस्य पशुफ-
लार्थे तस्मिन्संबन्धः षोडशिनो वीर्यफलार्थे इत्यादिरूपा
व्यवस्था परं तैर्वाक्यैः सिध्यति यथा दृष्ट्यादिफलत्वयार्थ-
विहितसौभरपठितानां त्रयाणामपि ह्यौपीत्येवमादीनां

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६५

निधनानामविशेषण तत्संबन्धे प्राप्ते हीपिति दृष्टिका-
माय निधनं कुर्यादुर्गित्यन्तात्कामाय उद्भूति स्वर्गका-
मायेत्यादिवाकैर्वृष्टार्थं हीपिति निधनमित्यादिव्यवस्था
सिध्यत्येवं दाक्षायण्यज्ञसाकंप्रस्थायीयादावपि दार्श-
पौर्णमासिकसार्वकाम्यवाक्यलब्धस्वर्गपशुादिफलविशेषि
क्रतावाट्टितिसहप्रस्थानादिगुणव्ययस्यैव सिध्येन्न तु गुण-
विशिष्टस्य क्रतोः सार्वकाम्यवाक्योदितफलात्फलान्तरे-
णान्वयः तस्मादुक्त्यादिवाक्योदितफलानां क्रतुसङ्ग-
तिस्त्रीकारे ऽप्युक्त्यादीनामग्निष्टोमविकारत्वासिद्धेस्त-
न्मताश्रयणे ऽप्युक्त्यातिराचाग्निवाक्ययोरव्याप्तेर्नावका-
श इति भावः । वस्तुतस्तु तेषां क्रतुसङ्गतिस्त्रीकार एवा-
युक्तः संख्याविशेषविशिष्टेषु क्रतुषूक्त्यादिशब्दप्रयोगस्य
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणइतिन्यायेन
लाक्षणिकत्वात्, उक्त्यादिफलवाक्येषु च लक्षणाक-
ल्पने प्रमाणाभावात् । न च तेषां गुणाश्रयसंबन्धे गुण-
फलसंबन्धे च व्यापारायोगाल्लक्षणाकल्पनं प्रकरणादेव
गुणानामाश्रयसंबन्धलाभात् तस्मादुक्त्यादिफलवाक्येषु
स्तोत्रविशेषैः क्रतुममाप्तय एवोक्त्यादिशब्दवाच्याः फ-
लाय विधीयन्ते गृह्णीयात्स्तुबौत याजयेदिति तु सौ-
र्यादिषु निर्वपत्यादिवदनुवादमात्रं तदेतत्सर्वं शास्त्रदी-
पिकादिष्वेव स्पष्टम् । एवमवास्वरसो मन्वते के ऽपीत्यु-
क्त्यासूचितः संख्यास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषा-
दितिसंस्थाधिकरणे किं सर्वसंख्यं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य
दीक्षणीयादयो धर्मा उताग्निष्टोमं प्रकृत्येत्यादिभाष्य-
वचनं तु ज्योतिष्टोमस्यैवाग्निष्टोमसंख्योक्त्यादिसंस्थस्य च

सामानविध्यासामानविध्यविचारपरं न ग्राह्यं किं तु
ज्योतिष्टोमेन तदाश्रितानामुक्त्याटिसंस्थानां पृथक् फल-
वत्त्वेनेतिकर्तव्यतापेक्षिणीनां सामानविध्यासामान-
विध्यविचारपरं नेतव्यम् । अत एव यत्र यत्र गुणकामा
भवन्ति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथा त-
त्रैतिकर्तव्यतायामन्तिकमुपनिपतेत्सा साधनस्य वा
साध्यस्य वेति सन्दिह्यमाना साध्यस्य भवितुमर्हति
नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यतइति सिद्धान्त-
भाष्यवचनं सङ्गच्छते । इदं हि क्रतोः क्रत्वाश्रितगुणका-
मानां च फलार्थत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणाप्रकरणा-
विशेषाद्दीक्षणीयादिषु सामानविध्यमितिपूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्तयुक्तिप्रदर्शनपरम् । अस्य चेदं तात्पर्यं गुणः फलाय
चोद्यमानः पूर्वप्राप्तां परप्रयुक्तक्रियामाश्रित्य पश्चाच्चोद्यते
ध्यंगयुक्ता च क्रिया प्रयुज्यते ततश्च प्राप्तनस्ततः क-
र्तव्यरूपक्रियाविधिसमयएवाद्द्विविधीनां व्यापारो न प-
श्चात् गुणफलविधाने ऽपि विरम्य व्यापारयोगादिति त-
स्माद्युक्तं वैकृताग्निविधिष्वपूर्वविधिलक्षणास्याव्याप्ति-
कथनमित्येवं प्रथमाक्षेपः प्रपञ्चेनाक्षिप्तः । अथाक्षेपा-
न्तराण्यपि यथा सम्भवमाक्षिप्यन्ते । यदुक्तं साप्तदश्य-
वाक्यवदभ्युदयार्थत्वाद्दीकारेण स्वर्गकामादिवाक्येष्वपूर्-
वविधिलक्षणाव्याप्त्युद्दारे तस्य नियमपरिसंख्याविध्यो-
रतिव्याप्तिः स्यादिति तत्र साप्तदश्यवाक्यदृष्टान्तक-
थनमयुक्तमित्याक्षिपति ।

तासु स्यात्साप्तदश्यं प्रकरणार-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६७

हितं यासु न श्रूयते तत्तास्व-
स्य स्याद्विकल्पो विकृतिषु कथि-
ते चोदकात्पाञ्चदश्ये । सत्येवं
मित्रविन्दादिषु नियमविधि-
स्तस्य भूयो विधिः स्यात् सार्ध-
क्ये सम्भवत्यभ्युदयफलकता
केवलं नैव कल्प्या ॥ ३७ ॥

अनारभ्याधौतसाप्तदश्यवाक्यस्यापि प्राकरणिकसाप्त-
दश्यवाक्यवन्मित्रविन्दादिमात्रशरणात्वे स्यादेवमगत्या-
भ्युदयार्थत्वकल्पनं तदेवासिद्धान्तुरस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्व-
पर्यवसायी गत्यन्तरसम्भवात् । तथा हि । यासु सौर्या-
दिविकृतिषु साप्तदश्यं न श्रूयते तास्वनारभ्यवादप्राप्त-
साप्तदश्यस्यातिदेशप्राप्तेन पाञ्चदश्येन विकल्पं प्राप्नोत
मित्रविन्दादिषु पुनः साप्तदश्यविधानं विकल्पापवाद-
रूपं साप्तदश्यनियमार्थमस्तु । एवं सर्वस्यापि साप्तद-
श्यवाक्यस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्वसम्भवे किमित्यन्यतः सि-
द्धान्त्यर्थे केवलादध्यर्थविधित्वमभ्युपगम्यते । नन्वनारभ्या-
धौतसाप्तदश्यस्य सौर्यादिगामित्वे सौर्यादिष्वतिदेशा-
न्याञ्चदश्यं न प्राप्नुयात् उपदेशेनातिदेशवाधात् इति
चेत्सत्यमन्यत्र तथैव इह तु सौर्यादिषु साप्तदश्यं पाञ्चद-
श्यातिदेशवाधनेन स्वयं नियतत्वं प्राप्नोति चेन्मित्रवि-

न्दादिषु पुनः साप्तदश्याविधानं व्यर्थं स्यात्तथैव मित्ववि-
 न्दादिष्वपि साप्तदश्यनियमलाभोपपत्तेः । अतो ऽनार-
 व्याधीतं साप्तदश्यवाक्यं स्वस्य मित्वविन्दादिगतौ स्व-
 वैयर्थ्यं सौर्यादिगतौ पाञ्चदश्यातिदेशवाधेन प्राकरणी-
 कसाप्तदश्यवाक्यवैयर्थ्यं चालोच्य सौर्यादिकं गत्वा तत्र
 पाञ्चदश्यातिदेशं च सोढ्वा तेन सह विकल्पमनुमन्वते
 यथा न तौ पशौ करोतीति पशावाज्यभागप्रतिषेधस्तत्र
 चोदकादाज्यभागयोरप्राप्तावप्रसक्तप्रतिषेधतथा स्ववै-
 र्थ्यं चोदकात्तयोः प्राप्तौ सर्वथा तयोः प्रतिषेधे च
 तत्प्रापकस्य चोदकस्याप्रामाण्याप्रति चालोच्याज्यभा-
 गातिदेशं सोढ्वा तदनुष्ठानेन सह विकल्पमङ्गीकरोति ।
 एवं हि तत्र चोदकनिषेधशास्त्रयोरिवात्रापि प्राकरणि-
 काप्राकरणिकसाप्तदश्यवाक्ययोः प्रवृत्तिविशेषकरतया
 साफल्यं भवति तस्मात् केवलादृष्टार्थत्वे साप्तदश्यवाक्यो-
 दाहरणमयुक्तमिति भावः । यदुक्तमपूर्वविधिलक्षणे स-
 र्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्राप्तेरात्यन्तिकत्वमिति पक्षे त्रेधा त-
 गडुलान्विभजेदिति विधावव्याप्तिस्तत्र दार्शिकहविषां पू-
 र्वदेवताभ्यो ऽपनयस्य वक्ष्यमाणादेवताभ्यो विभागस्य वा
 विधौ तेषां मध्ये तगडुलदधिशृतेषु देवतापनयविभाग-
 योरर्थसिद्धत्वेनोपांशुयाजाज्यमात्रे विधेस्त्वारितार्थस्य
 वक्तव्यादिति तदाक्षिपति ।

नास्त्येवोपांशुयाजोदधिशृतस-
 हितः पौर्णमास्यां विधानात्

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणात्तेषामाधाने । १६६

तद्वश्यं दर्शतन्त्रे पठितमपि
ऋगास्नातयाज्यानुवाक्यम् । क्व-
त्वा चिन्तैव तस्य क्व चिदधि-
करणे दार्ष्टिकेष्वस्तितोक्तिस्त-
त्त्रेधा तण्डुलानित्यनुवदनम-
तस्तत्र नाव्याप्तिरस्ति ॥ ३६ ॥

दधिश्रुतवत्याममावास्यासुपांशुयाजो नास्त्येष उ-
पांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमास्यां तद्विधानात् । न
च वाच्यम् बह्वन्त्राङ्गणे अमावास्याप्रकरणे उपांशुया-
ज्याज्यानुवाक्यायुगलपाठान्तस्यामपि सो ऽस्तीति प्रधा-
नस्योपांशुयाजस्य पौर्णमासीकालत्वे तद्वद्वतया तत्पर-
तन्त्रस्य मन्त्रस्यान्यत्र पठितस्यापि तद्गामित्वात् । अयं चा-
र्यः सूत्रकृतैव दशमाध्याये ऽमावास्यासुपांशुयाजः स्या-
दुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यविशेषशब्दादिति पूर्वपक्षं
कृत्यापि या पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दमंथोगाम्भक्तौ
यथा प्रधानं स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण स्पर्ष्टाकृतः । प्रप-
ञ्चितं चैतच्चतुर्थश्लोकव्याख्याने । नाप्येतच्छङ्कनीयम् अ-
मावास्यायामुपांशुयाजमङ्गीकृत्यापि उपांशुयाजोवच-
नाद्यथाप्रकृतौत्याद्यधिकरणप्रवृत्तिर्दृश्यत इति तस्य न्या-
यव्यत्याटनार्थं कृत्या चिन्ताद्वयतया नेतव्यत्वात् । अन्य-
था पौर्णमास्यां यजन्नित्यादस्य पौर्णमासीकालत्ववि-
धायकश्रुतिव्याक्यपरमङ्गात् । उदाहृतश्रुत्यवलम्बनानु-

पादोदाहृतदाशमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गाच्च । त-
स्मात् त्रेधा तण्डुलाग्निभजदित्ययं वक्ष्यमाणस्य तण्डु-
लानां मध्यमाग्निभावेन विभागस्यानुवाद इत्येव युक्तम्
आकरग्रन्थेषूक्तरीत्यानुवादत्वपरिहाराय दार्शिकहविः
सामान्ये लक्षणामङ्गीकृत्य पूर्वदेवतापनयनस्य वक्ष्य-
माणादेवताभ्यो विभागस्य वा विधेयत्वाभ्युपगमे ऽपि त-
स्य तण्डुलदधिशृतेष्वर्थसिद्धत्वेनापाशुयाजाज्यस्याभावेन
च विधेयालाभेनानुवादत्वापरिहाराच्च । तस्मात् त्रेधा
तण्डुलानिति विधौ सर्वोद्देश्यानुवृत्ताप्राप्तभावेनाव्याप्ति-
वर्णनमयुक्तमिति भावः । एवमभ्युदयेऽपि वाक्ये दार्शिकह-
विषां पूर्वदेवताभ्यो ऽपनयस्यापेक्षामङ्गीकृत्य तस्यार्थ-
सिद्धत्वाद्धिवैयर्थ्यमुक्तम् इदानीन्तदपेक्षैव नास्तीति-
नितरां तस्य वैयर्थ्यमाह ।

प्रत्येकं द्रव्ययुग्मे न पटु घट-
यितुं देवतां वाक्यमेकम् सारू-
प्यस्यापि भङ्गः पशुफलवचसा
केवलं तद्विधाने तस्मात्तावद्वि-
शिष्टानपि नियतिविधावार्त्ति-
वाक्योक्तरीत्या वक्तव्यो देव-
तानामपनयनविधिः कल्पनं
कापि युक्तम् ॥४०॥

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २०१

भवेद्विह दार्शिकहविषां पूर्वदेवतापनयापेक्षा यदि
तेषां देवतान्तरसंयोजनपराणि मध्यमादिवाक्यानि
स्युः तदेवासिद्ध तथात्वे हि वाक्यभेदः प्रसज्येत तथा
हि मध्यमादिवाक्यानां देवतान्तरसंयोजनपरत्वे द्रव्ये-
ध्वग्न्यादिदेवताविधानं देवतासु दाहृत्वादिगुणविधानं
चेति विष्वपि वाक्येषु तावदेको वाक्यभेदः, दधिशृतवा-
क्ययोः स्थविष्ठानां दध्यगिष्ठानां शृतं चाधिकरणां वि-
धेयम् इत्यपरो वाक्यभेदः, तथा स्थविष्ठानामगिष्ठानां
चरुभावो ऽपि विधेय इति अन्यो वाक्यभेदः । स्यादेत-
न्नैते वाक्यभेदाः प्रसरन्ति । तथा हि दाहृत्प्रदाहृत्शिपि-
विष्टशब्दानां श्रुत्यैवान्यादिपदसामानाधिकरण्यात् प-
दद्वयप्रतिपादितं विशिष्टदेवताकारकमेकमेव विधेयं न
तु देवतास्तद्गुणाश्च प्रत्येकं विधेयाः । अस्युदयेष्टिप्रकरणे
सह श्रपयतीतिवचनमस्ति तदेतद्देवतैकराहृदिस्यविष्टयोः
श्रुतागिष्ठयोश्च सहपाकविषयं, ततश्च स्थविष्ठानामगि-
ष्ठानां च तद्गुलानामल्पत्वाद्दधिशृतयोर्भूयस्त्वाच्च त-
द्गुलानां चरुत्वं दधिशृतयोरधिकरणत्वं चार्थात्प्राप्नो-
ति । अर्थप्राप्तं च तत्सर्वमनूयते तत्तद्गुणविशिष्टमेक-
देवताकारकं विधीयते मध्यमानां तद्गुलानामग्नि-
र्दाता दक्षता स्थविष्ठानां दधश्चेन्द्रः प्रदाता अगिष्ठानां
शृतस्य च विष्णुः शिपिविष्ट इति । अतो नैवं वाक्यभे-
दावकाश इतिचेत्सत्यमित्यं सह श्रपणे वाक्यान्तरन-
ङ्गोक्त्य कल्पने उक्तप्रकारेण वाक्यभेदो नास्तीति
तथापि प्रकारान्तरेण वाक्यभेदः स्यादेव दधिवाक्ये
दधिन स्थविष्टेषु शृतवाक्ये शृते क्षौद्रिष्टेषु च प्रत्येकं

देवतासंयोजनात् । इयांस्तु भेदः पूर्वस्मिन्पक्षे स्यविष्टे
 देवता प्रणीताकार्ये च दधिविधेयमिति चोदिष्टेषु दे-
 वता प्रणीताकार्ये शृतं च विधेयमिति च विधेःभेदाहा-
 काभेदः । द्वितीयपक्षे स्यविष्टेषु दध्न च चोदिष्टेषु शृतं
 च देवताविधेयेत्युद्देश्यभेदाहाकाभेद इत्युभयत्राप्यवि-
 शिष्टो विध्यावृत्तिलक्षणो वाकाभेदः । अपि चात्र मध्य-
 मादिवाक्येषु दार्शिकहविषां देवतान्तरसंयोजनविधि-
 रिति पक्षे पशुकामार्थमध्यमादिवाक्यसंख्यभङ्गः प्र-
 सज्येत । एवं हि काश्यादिशास्त्रेषु श्रूयते । “यः पशुकामः
 स्यात्सो ऽमावास्यामिष्ट्या वत्सानपाकुर्याद्ये मध्रमास्युस्तान
 ग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्यविष्टास्तानि-
 न्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णावे शिषिविष्टाय
 शृते चरुमि”ति तत्र पशुकामेष्टिविधौ मध्यमादिवाक्येषु
 द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधिरङ्गीकृतो नवमे । तथात्वा-
 पि तथाभूतकर्मविध्यङ्गीकारे तस्मात्संख्यं समञ्जसं भ-
 वति न तु देवतामात्रविध्यङ्गीकारे तस्मादिहाप्यवा-
 क्यभेदाय पशुकामेष्टिवाक्यसंख्यसामञ्जस्याय च त-
 त्त्तद्व्यतिरेकविशिष्टकर्मविधेरेवाङ्गीकर्तुं युक्तं । ननु
 तत्र प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानाभावादगतया विशिष्टविधि-
 रङ्गीकृतं इह प्रकृते दर्शं कर्मणि प्रत्यभिज्ञायमाने नै-
 मित्तिकदेवतान्तरमात्रविधानेन लाघवे सम्भवति वि-
 शिष्टविधिगौरवमङ्गीकर्तुं युक्तं मिति चेन्न । अर्चिवा-
 क्यन्यायेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानमनाहृत्याप्यवाकाभे-
 दाय विशिष्टकर्मन्तरविधेरेवाङ्गीकर्तुं मुदितत्वात् ।
 तथा हि दर्शप्रकरणएव श्रूयते “यस्योभय हविर्गर्त्तिमा-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २०३

“देन्द्रं पञ्चशरावसादनं निर्वपेद्दि”तिवाक्ये आर्त्तदोह
प्रतिनिधित्वेन पञ्चशरावद्रव्यमात्रं कर्मणः साधनं विधी-
यते न द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरं गौरवादिति पठे
पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यादिति सूत्रेण पू-
र्वपक्षं कृत्वा मिहान्तितं प्राप्ते कर्मणि पञ्चशरावद्रव्यमि-
न्द्रो देवतेति इयं विधातुं न शक्यते वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । न चसान्नाय्यप्रतिनिधी पञ्चशरावे सान्नाय्यदे-
वताया इन्द्रस्य स्थानापत्त्याप्राप्तिसम्भवादिन्द्रशब्दो ऽनु-
वाट इति वाच्यम् । सान्नाय्ये माहेन्द्रस्यापि कदा चित्स-
म्भवेनेन्द्रस्य नित्यप्राप्त्यभावात् तस्मान्नित्यतथेन्द्रस्यापि
विधेयत्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्यवाक्यभेदाय द्रव्यदेवता-
विशिष्टदोहार्त्तनिमित्तकर्मान्तरविधिरेवाङ्गीकर्त्तव्य इति
एवं च द्रव्यार्त्त्या प्रकृतस्य सान्नाय्ययागस्य द्रव्यापेक्षायां
स्फुटायामपि यदि सत्राय दीक्षितानां सांख्युत्तिष्ठासेत्सो-
ममपभज्य विश्वजिता यजेतेतिवाक्ये संकल्पमध्ये सत्र-
न्यत्क्षोत्तिष्ठासोः सोमक्रयात्पूर्वं पश्चाच्चाविशेषेण प्राय-
श्चित्तविधायकमिति सांख्युत्थाने विश्वजिक्तीते विभा-
गसंयोगादित्यधिकरणे निर्णीते सोमविभागवचनस्य
सोमक्रयानन्तरकालोत्तिष्ठासुयजमानकर्त्तृकस्वकौयसो-
मांशविभागानुवादकत्ववद्वैन्द्रशब्दस्येन्द्रयानियजमानो
हेष्ट्यदेवतानुवादकत्वमिति पक्षप्राप्तानुवादत्वाभ्युपगमे-
न कथं चिद्वाक्यभेदस्य परिहर्तुं शक्यत्वे ऽप्येन्द्रपटस्य वि-
धेयसमर्पकत्वे सम्भवति निरर्थकपाक्षिकानुवादत्वं न क-
ल्पनीयमिति न्यायमात्रमवलम्ब्यावाक्यभेदाय कर्मान्तर-
विधावङ्गीकृते किमु वक्तव्यमभ्युदयेष्टिवाक्ये कर्मान्तरवि-

धिरङ्गीकर्त्तव्य इति, न हि तत्रेन्द्रसंबन्धमेवात्र यत्किञ्चिद्द्वयदेवतासंबन्धस्य पक्षे प्राप्तिरस्ति । येन दधिवाक्यभेदः कथं चिदपि परिङ्गीयेत न वा तत्र द्वयमात्रविधिपक्षोत्थापकप्रकृतकर्मगतद्रव्याकाङ्क्षानिमित्तद्रव्यापचारानुकीर्त्तनवदिह देवतामात्रविधिपक्षोत्थापकदेवताकाङ्क्षानिमित्तदेवतापचारानुकीर्त्तनमस्ति । न च त्रैधा तद्गुलानितिवाक्यस्य देवतापनयविधिपरत्वं स्पष्टं येन तद्विधिवलादपनीतपूर्वदेवतानां हविषां देवताकाङ्क्षास्तीति समर्थेत, किं तु तद्गुलशब्दस्य दार्शिकहविःसामान्यलक्षकत्वकल्पनया तद्विभागप्रतियोगिनीनां शब्दानुपात्तानां देवतानां कथं चिद्दुहिस्वीरीकरणेन चातिक्लिष्टं कल्पनीयम् । न चैवं कल्पनायां किं चित्कल्पकमस्ति मध्यमादिवाक्येषु प्रकृतहविषां देवतान्तरविधिरेव तदाकाङ्क्षार्थं पूर्वदेवतापनयमपेक्षमात्राखेधा वाक्यस्यापि तद्विधायकत्वकल्पकमिति चेत् । न वाक्यभेदप्रसङ्गेन तेषां प्रकृतहविःसंबन्धिदेवतान्तरविधिपरत्वासिद्धेः । देवतापनयविधिवलादेव तेषां देवतान्तराकाङ्क्षया सोढ्वापि वाक्यभेदं मध्यमादिवाक्येषु देवतान्तरविधिरभ्युपगम्यत इत्युच्यते चेत्परस्परश्रयो नातिवर्त्तितुं शक्यते । ननु मध्यमादिवाक्यानां प्रकृतकर्मसंबन्धिगुणमात्रविधायकत्वे सम्भवति प्रकृतज्ञानमप्रकृतकल्पनं विशिष्टविधिगौरवमपूर्वकर्मन्तरकरूपत्वागौरवं चाद्यशब्दं परिहरणीयम् । सम्भवति चात्र प्रकृतहविःसंबन्धिदेवतामात्रविधानं यदि तदा दधिशृतवाक्ययोः प्रतिद्रव्यं एको दोषः, न ह्येकस्माद्दोषाद्विभ्यता वहयो दोषाः स्त्रीक-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २०५

रणीयाः । यदि वाक्यभेदो ऽवश्यं परिहरणीयस्तदा म-
ध्यमादिवाक्यानां द्रव्यदेवताविशिष्टैकप्रयोगविधायकत्व-
मस्तु तत्र चानेकगुणविशिष्टैककर्मविधाविव वाक्यभेदो
न प्रसरति । प्रकृतहानमप्रकृतकल्पनमपूर्वकर्मान्तर-
कल्पनं च न भवति प्रकृतस्यैव दर्शकर्मणी द्रव्यदेवता-
विकारविशिष्टप्रयोगविधानादिति चैतर्ह्यार्त्तिवाक्ये ऽप्ये-
षमेव कर्मान्तरविधिर्न स्यात् । वस्तुतस्तु तत्रैवार्जवेन
द्रव्यमात्रविधिर्द्रव्यदेवताविशिष्टैकप्रयोगविधिरिति वा
कल्पनेन प्रकृतहानादयः परिहर्तुं शक्यन्ते तत्र द्रव्य-
मात्रविधिपक्षे ऽप्यैन्द्रपदस्य पक्षप्राप्तानुवादकत्वेन वाक्य-
भेदपरिहारसम्भवात् । इह देवतामात्रविधिपक्षे तत्र-
रिहारासम्भवात् । तत्रैकस्यैव लिङ्. श्रवणेन विशिष्टै-
कप्रयोगविधिपक्षस्योपनन्तरत्वात् । इह मध्यमादिवा-
क्यत्रये लिङ्त्वयत्रवणीन तावद्विकारविशिष्टैकप्रयोगवि-
धायकत्वमम्भवात्, अत्र तु विधायकानां लिङामनेक-
त्वाद्विकाराद्याञ्चानेकवाक्यगतत्वेन तावद्विकारविशि-
ष्टैकप्रयोगविधायकत्वकल्पनानवकाशात् । न च मध्य-
मादिवाक्येष्वेकैकवाक्योदितविकारविशिष्टं प्रयोगत्रयं
विधीयतइति युक्तम् । न वा सिद्धान्ताभिमतमेकस्मिन्नेव
प्रक्रान्ते दर्शप्रयोगे अकालोपक्रमनिमित्तदेवताधिकार-
मात्राभ्युपगमात् । परमार्थतस्तु उभयत्रापि प्रयोगवि-
धिपक्षस्तुक्कः प्रक्रान्तस्य दर्शप्रयोगस्य यावज्जोववाक्येन
कामवाक्येन वा विहितस्य विध्यन्तरानपेक्षितत्वात् ।
प्रयोगान्तरविधेयानभिमतत्वात् । अभ्युदयेष्टाधिकरणे
प्रक्रान्तएव प्रयोगे देवताविकारोपपादनात् । दधिशृत-

विशिष्टप्रयोगस्यासन्नयतानुष्ठातमशक्यत्वेन सान्नाय्यसं-
योगात्सन्नयतः स्यादित्यधिकरणे ऽसन्नयतो ऽप्यभ्युदये-
ष्टिं व्यवस्थापितवता सिद्धान्तिना मध्यमादिवाकेषु तत्त-
द्देवतान्वितदधिशृतविशिष्टप्रयोगविधेरङ्गीकर्तुं मशक्य-
त्वाच्च । दधिशृतयोर्देवतान्तरविधानार्थमनुवादत्वे हि प-
ञ्चप्राप्तयोर्थयाप्राप्तिपाक्षिकानुवाद इत्यसन्नयतो ऽपि सा
स्यात् न तु विधेयत्वे न, न च वाच्यं विधेयतत्तद्देवतान्वि-
ताभ्यां यथाप्राप्त्यनुवादाभ्यां दधिशृताभ्यां विशिष्टः प्रयो-
गो विधेयः स्यादिति । विधिविषयविशिष्टान्तर्गतस्य वि-
धेयसंदेष्टस्य दध्नः शृतस्य सोमा रौद्रे चरुं निर्वपेच्छुक्राणां
ग्रीहीणामित्यत्र ग्रीहिविशेषणस्यैवानुवादत्वायोगात् ।
तस्मान्मध्यमादिवाकेषु प्रक्रान्ते दर्शकर्मणि गुणविधि-
रेष्टव्यः । ननु तर्हि गुणविधिरेवास्तु यस्य हविर्निरुप्त-
मित्याद्यधिकारिविशेषणादकालोपक्रान्तप्रकृतकर्मप्रत्य-
भिज्ञाने जायति तत्र गुणमात्रविधानमतिलङ्घ्य गुण-
विशिष्टकर्मन्तरविधिकरूपनायोगात् । ज्ञाते चैवं प्रत्य-
भिज्ञावलाद्गुणविधितात्पर्ये तदनुरोधेनापतन्नानेकद्रव्यो-
द्देशेन देवतागुणविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदो न दोष इति
चेदेवं तर्ह्यर्चित्वाकेष्वेवमेव गुणमात्रविधिः स्यात्
तत्रापि यम्योभयं हविरित्यधिकारिविशेषणतः सान्ना-
य्यहविष्कप्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानात् । यत्तु हविर्नाशे क-
र्मण एव नाशात्तत्र प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञा नास्तीति । त-
त्तुच्छम् । उपात्तहविर्नाशे हविरन्तरोत्पादनेन कर्मानु-
ष्ठानस्य शेषादवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वादित्यधिकरणे
व्यवस्थापितत्वेन यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुःष्येयुर-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २०७

पहरेयुर्वा आठ्येन तो देवताः परिसंख्याय यजिततिश्र-
वणेन च कर्मलोपाप्रसक्तरकालकृतमकृतमिति प्रसिद्धे-
रचाप्यकालांप्रक्रान्तकर्माभावन प्रत्यभिज्ञानाभावस्य व-
क्तुं शक्यत्वात् । तस्मादातिवाक्यद्वय मधयमादिवाक्ये-
ष्वपि कर्मान्तरविधिरेव वक्तव्य इति नास्ति तत्र दार्शि-
कहविषां पूर्वदेवतापनयस्योपयोगः कर्मान्तरविधौ त-
त्पदुलादीनामुपादेयत्वेन प्रकृतग्रहणे कारणाभावात् ।
ये मधयमा इति यच्छब्दस्य सतो ऽपि द्रव्यदेवता-
विशिष्टकर्मविधौ तत्पदुलानामुद्देश्यत्वापादनासमर्थत-
या पशुकामेष्टगतमधयमादिवाक्यश्रुतयच्छब्दस्येवावि-
वक्षितार्थताया एव प्राप्तेः । अत एवातञ्चनाभ्या-
सल्लिङ्गसमर्थने कर्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतद्रव्यग्रहणा-
भावो ऽभ्युदयेष्वधिकरणएव वर्णितः । एवं हि तत् ।
यदि विभियादभिमोदेष्यतीति महाराजे हवीषि निर्व-
पेत् फलोक्तैस्तगडुलेरुपाशौतार्धं दधि हविरातञ्चाना-
र्थं निदध्यादधं न यदाभुद्रियात्तेनातञ्च प्रचरेदादि-
नान्यद्युक्तेन ब्राह्मणं भोजयेदिति । अस्यार्थः वः प्रहत्त-
दर्शतन्वो यजमानः किमद्य चतुर्दश्यामेवामावास्याभा-
न्त्या दर्शः प्रारब्धः किं चन्द्रमा अभुद्रयेष्यतीति शङ्कया
भयः प्राप्नुयात्सन्नाहत्यामेव रात्रौ ब्रौहीन्निहृष्यावहत्य
फलीकृत्योदीक्षमाण आसीत् सायन्तं हसंपादितं च द-
धि द्विधा विभज्य तदधं मुख्यकाले करिष्यमाणस्य द-
र्शस्यार्थे तत्पूर्वदिनमायेंदोह सम्पाद्य दध्यातञ्चनाय नि-
दध्यात् अर्धान्तरं तदधं न निदध्यात् । एवं कृते यद्य-
मुदयः स्यात्तदा मुख्यकाले दर्शप्रारम्भानन्तरमातञ्चनार्धं

निहितेनार्धेन दध्ना सायंदुग्धे पयस्योतञ्जनं कृत्वा दधुत्पाद्याग्धेर्दधियागं निर्वर्त्तयेत् । यदि नाभ्युदयस्तदानीमातञ्जनार्धं विहितादर्धादन्येनार्धेन तदर्थनिर्हृत्तेस्तदर्थं दधुत्पादनानपेक्षणेनातञ्जनार्धं निहितमर्धं ब्राह्मणभोजनेन प्रतिपादयेदिति । तदेतदातञ्जनाभ्यासदर्शनं सिद्धान्तलिङ्गत्वेन वर्णितम् । यदि कर्मान्तरमभ्युदयेष्टिः स्यात्तदा पशुकामेष्टाविव दधिश्रतयोरधिकरणात्वेन प्रणीताकार्यविधानादुपादेशत्वेन च प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावात् लौकिक एव दधि पयसि च श्रपणं कृत्वा सायन्दोहेनाकालकृतेनापि प्रायश्चित्तनिर्हृतकालापराधदोषेण मुख्यकाले दर्शः कर्त्तव्यो न दधान्तरमुत्पादनीयम् । यदि त्वकाले प्रक्रान्तमेव दर्शकर्म देवताविकारयुक्तं सदभ्युदयेष्टिः स्यात्तदा तदर्थं कृतेन दध्ना तस्यैवानुष्ठितत्वान्मुख्यकालकर्त्तव्यदर्शादमवश्यं दधान्तरमुत्पाद्यमिति अर्धश्रदातञ्जनम् । तत्रामुख्यकालकृतसायन्दोहार्धेनैवातञ्जनं कार्यमित्येतावान्विशेषो विधीयतइति । नन्वेवं सति शान्तिहर्मणि वेतालोदयः कर्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतग्रहणप्रमाणाभावात्प्रदर्शनार्थमातञ्जनाभ्यासलिङ्गमुपवर्णयता त्वयैव कर्मान्तरविधौ लिङ्गानुपपत्तिरुद्घाटिता । अतः कर्मान्तरविधुपगमो न युक्त इति चेत् । उच्यते । अतञ्जनाभ्यासलिङ्गं समर्थयमानेन सिद्धान्तिना कर्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतग्रहणाभावः समर्चित इत्येतावदस्माभिरिहोपन्यस्त नत्वातञ्जनाभ्यासस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वमनुमोदितम् । अकालकृतदध्नः कर्मानर्हतयाप्यातञ्जनाभ्यासोपपत्तेः । प्रायश्चित्त-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २०६

त्तेनाकालकृताग्निप्रणयनदेवतापरिग्रहादिप्राप्तापचार-
निर्हरणवदकालकृतदध्नः कर्माङ्गत्वमपि तेन कृतमित्यत्र
प्रमाणाभावात् । न हि स्तेयप्रायश्चित्तं स्तेयदीपनिर्ह-
रणवत्स्तेयलब्धद्रव्यस्य कर्माङ्गत्वमपि क्रियते । एवं क-
र्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतद्रव्यग्रहणं नास्तीति सिद्धान्त्यभि-
मानमनुसृत्य देवतापनयविधेरनुपयोग उक्तः । वस्तुत-
स्तस्मिन्नपि पक्षे प्रकृतद्रव्यग्रहणनियमो ऽस्त्येव यतस्तस्मि-
ङ्गमेव यदि विभिथादित्यादिवाक्ये मध्यमादिवाक्ये च
जागर्ति । तथा हि फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतेति फली-
करणपर्यन्तमेव कृत्वा तण्डुलभावविनाशकं पेषणमकृ-
त्वाभ्युदयसदसद्भावनिर्णयपर्यन्तं प्रतीक्षणविधानादिदं
ज्ञायते मध्यमादितण्डुलविभागापेक्षायामभ्युदयेष्टामे-
तएव तण्डुला इति अन्यथा पेषणात्प्रागेव प्रयोगसव-
स्याप्य प्रतीक्षणमदृष्टार्थं स्यात् । तथा आतञ्चनार्थस्य
दध्यर्घस्याभ्युदयाभावपक्षे च तदन्यस्य दध्यर्घस्याभ्यु-
दयपक्षे प्रतिपत्त्यभिधानादिदं ज्ञायते अभ्युदयेष्टां त-
देवान्यदर्थं दधीति । अन्यथाभ्युदयाभावपक्षे दध्यन्त-
रोत्पादनस्यानपेक्षितत्वादातञ्चनार्थं दध्यर्घस्य प्रतिपत्त्य-
पेक्षावद्भ्युदयपक्षे तदितराङ्गस्य लौकिकदधिसाध्या-
यामभ्युदयेष्टां दध्यन्तरोत्पादननिर्वर्त्यमुख्यकालदर्श-
चानुपयोगात्प्रतिपत्त्यपेक्षास्तीति तत्रतिपात्तिरध्युपवर्णये-
त । तथा “विष्णावे शिपिविष्टाय शृते चरुमि”ति शृतप-
दप्रयोगात् ज्ञायते ऽभ्युदयेष्टां वैदिकमसिद्धया कृत्वा
शृतशब्दवाच्यः प्रातर्दीर्घ एव पयो न तु लौकिकं पय
इति । अन्यथा आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्येव

पयःशब्द एव प्रयुष्येत । ननु पशुकामेष्टौ लौकिकपयः
 साध्याथामपि शृतपदं श्रूयते । सत्त्वं तत्र शृतशब्दः श्र-
 पण्यतो लौकिकपयसो लक्षणार्थ इति सूत्रकृतैवोक्तं प-
 शुकामेष्ट्यधिकरणे लक्षणार्था शृतश्रुतिरिति । न चेह
 लक्षणार्थां प्रमाणमस्ति । प्रकृतस्य शृतशब्दसुख्यार्थस्य
 सम्भवात् । ननु कर्मान्तरार्थद्रव्याणां कर्मान्तरार्थत्वम-
 युक्तमिति चेत् । किमेकस्मिन्नपि वा कर्मणि देवतान्त-
 रार्थद्रव्याणां देवतान्तरार्थत्वं युक्तम् । वचनवत्ताद्युक्तमि-
 ति ह्यभयत्रापि तुल्यम् । एवं च कर्मान्तरपक्षे ऽप्यातञ्च-
 नाभ्यामउपपन्नः प्रकृतस्य दध्नः कर्मान्तरे विनियुक्त-
 त्वेन सुख्यकालकर्त्तव्यदर्शने दध्नान्तरापेक्षासत्त्वात् ।
 एवं तर्हि देवतापनयविधेरनुपयोगः प्रत्युद्धतः स्यात् दार्-
 शिकद्रव्याणां कर्मान्तरे ऽभ्युदयेष्टौ विनियोगार्थं दार्शि-
 कदेवतापनयविधेरपेक्षितत्वात् । अर्थसिद्धविधेर्नास्त्युप-
 योग इति चेत् । एवं पूर्वश्लोकप्रदर्शितार्थसिद्धत्वहेतुनै-
 वात्वायनुपयोगवर्णनायामत्र श्लोके समर्थितस्य कर्मा-
 न्तरत्वस्याहेतुतया तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । उच्यते ।
 पूर्वश्लोके तदण्डुलादिविवोपांशुयाजाव्ये देवतापनय-
 स्यार्थसिद्धत्वाभावात् तत्र तद्विधेरर्थवत्त्वमित्याशङ्का
 अत्रावास्यायासुपांशुयाजाभावसमर्थनेन निराकृता ।
 अत्र तु तस्यामभुपगम्याप्युपांशुयाजमभुपदयेष्टेः स्तः
 कर्मान्तरत्वसमर्थनेन सा निराक्रियते कर्मान्तरत्वे
 हि तद्वोपांशुयाजाभावेन तद्विषयतया देवतापनय-
 विधेरर्थवत्ता न भवतीति भवः । एवं तर्ह्यभुपद-
 येष्टेः कर्मान्तरत्वे ऽपि तद्देवताभ्याः प्रकृतद्विधा

अपूर्वनिधमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसनाधाने । २११

विभजनविधिः स्यादेव उपांशुयान्ताज्ये तस्यार्धवत्त्वात्
कर्मन्तराभ्यादयेष्टावुपांशुयान्ताभावे ऽपि प्रकृतहविर-
न्तर्गतोपांशुयान्ताज्यस्याभ्यादयेष्टिदेवताभ्यो विभजनोपप-
त्तेरित्याशङ्क्यसुहृत्वाव्य निराकरोति ।

तर्हि स्याद्देवताभ्यः प्रविभजन-
विधिस्तत्र तद्गामिनीभ्यो न
स्यादेवं हि सर्वास्वपि दधिष्ट-
तयोर्देवतास्वन्वयः स्यात् । त-
स्मिन्वाक्ये विधेयं विभजनमि-
ह चेद्वक्ष्यमाणप्रकारं न स्या-
दौपांशुयान्ताज्ये हविषि तदिति
तत्सर्वथा व्यर्थमेव ॥ ४१ ॥

यदि प्रकृतहविषामविशेषणाम्युदयेष्टिदेवताभ्यो विभ-
जनमभिमतं तदा दधिष्टतयोरपि सर्वदेवतान्वयः स्यात् ।
उत्तरत्र तयोर्विधिष्य सङ्कीर्णं सविष्टैरिष्टैश्च तदु-
ल्लेः सह श्रमणनियमार्थं स्यात् । अथ वक्ष्यमाणप्रकारेण
विभजनविधिस्त्रेधा तदुल्लान्विभजेदिति वाक्ये ऽङ्गीक्रि-
यते । तथा च दधिष्टतयोर्वक्ष्यमाणदेवताविशेषव्यवस्था
न भज्यत इति मतं तदौपांशुयान्ताज्ये वक्ष्यमाणो देव-
तान्वयप्रकारो नास्तीति विभजनवाक्यं तद्विषयत्वेना-
र्थवन्न भवेत् । तदुल्लदधिष्टतेषु तु तद्वाक्यैरेव तथा वि-

भजनं सिद्धमिति सर्वथा व्यर्थमेव चेधा तदुलानितिवा-
 क्त्वात् । अतस्तदुलशब्दलक्षणात्केणे ऽपि तद्वैयर्थ्यात्तथाया-
 त्तस्य तथाश्रुतानुवादकत्वमेव युक्तमिति तत्र विध्यभा-
 वात्तद्विध्यव्याप्तिवर्णनमध्यसमञ्जसमिति भावः । एव-
 माक्षिप्तेष्वपूर्वविध्यादीनां लक्षणेषूपदाहरणेषु च लक्षणा-
 नि व्यवस्थापयितुं नियमपरिसंख्यालक्षणसंघाह्यसन्देह-
 पदानि निर्हारयन्नेव लक्षणव्यवस्थापनं प्रतिजानीते ।

एवं प्राप्ते भणामस्त्रिविधविधिजु-
 षां लक्षणानां विभागम् दृष्टार्थो-
 यः स सर्वो भवति नियम इ-
 त्यभ्युपेत्य व्यवस्थाम् । अर्थाद्वा
 शब्दतो वा स्वविषयगलितादेव-
 कारान्नुचो वा यः स्यात्कास्यापि
 बाधः स भवति परिसंख्येति
 रीतिं च कृत्वा ॥ ४२ ॥

प्रागग्रताग्न्यादिविधीनां दृष्टार्थानामप्राप्तविषयत्वाद्-
 पूर्वविधित्वमङ्गीकृत्य तेषु लक्षणाव्याप्तिरुक्ता । पूतौका-
 घारमन्त्रनियमविध्यतिव्याप्त्युद्भावनेन तत्समानन्यायत-
 या सर्वेषामपि दृष्टार्थविधीनां नियमविधीनां नियमवि-
 धित्वमपि सूचितम् । तथा निषेधद्वयविधिषु अपूर्वविधि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणात्तेषामाधाने । २१३

लक्षणाव्याप्त्युद्गावनेन दीक्षितो न जुहोतीत्यादीनाम-
पूर्वविधित्वं सूचितम् । तथा निषेधमात्रस्य परिसंख्यात्वा-
भ्युपगमो ऽप्यसूचितेनात्र नियमपरिसंख्यालक्षणसंग्राह्या-
संग्राह्यसन्देहप्राप्ता विदमुच्यते । अप्राप्तविषयः प्राप्तविष-
यो वा यो विधिर्दृष्टार्थः स सर्वो ऽपि नियमविधिरित्य-
भ्युपगच्छामः । अप्राप्तविषये ऽपि तस्मिन्निवमादृष्टाभ्यु-
पगमावश्यं भावात् । तथा हि दृष्टार्थीप्राप्तविधिविषयो
द्विविधः, विधिं विना स्वतः प्रसिद्धदृष्टप्रयोजनजननसाम-
र्थ्यो, विधिवलप्रसादनियततज्जननसामर्थ्यश्च, तत्रौदुस्व-
रो यूपो भवतीत्याद्यः प्रकृतौ यूपे पक्षप्राप्तो ऽप्युदुस्वरः
खदिरादिनियमविधिना निर्वाचित इति विकृतावपि
चोदकात् खदिरादेरेव प्रात्या प्रतिप्रसवविधिविषयन्या-
येन सोमापौष्णपशावप्राप्तौवोदुस्वरजातिरथास्तत्वाटिवि-
शिष्टयूपकृतिजनने स्वत एव प्रसिद्धिसामर्थ्या च ।
उत्तराधारशाखाच्छिदनमन्वोत्करपरिधादिद्वितीयः वि-
धिवलादेव हि हिरण्यगर्भे मन्त्रस्य गौणवृत्तिकल्पनया
इन्द्रप्रकाशने इषेत्वेति मन्त्रस्य छिनशीत्यध्याहारेण शा-
खाच्छिदनप्रकाशने उत्तरस्य पृथ्व्यताकरणेन वाजिनपा-
तधारणे परिधेः स्यविभ्रगहणेन पशुनियोजने च सा-
मर्थ्यं प्रसाधनीयम् । ततश्च तद्वैविध्यात्तद्विषयो विधि-
रपि द्विविधः । एवं द्विविधे ऽप्यप्राप्तफलके दृष्टार्थविधौ
नियमादृष्टाभ्युपगम आवश्यकः चोदकप्राप्तखदिरादिना-
पि सम्भवति यूपोदुस्वरपमात्रे उदुस्वरादिनियमविधा-
नस्यानर्थक्यात् । अत एवाहुः दृष्टार्थेष्वपि सर्वेषु निय-
मादृष्टमिष्यत इति । अन्यथाऽवहननादिनियमविधावपि

नियमादृष्टकल्पनं न स्यात् । नानोपायसाध्ये दृष्टप्रयोजने
विशिष्टस्य कस्य चिन्नियमो ऽनर्थकस्तस्य क्रत्वपूर्वोपयो-
गित्वमपि तज्जन्यं द्वारं विनानुपपन्नं क्रत्वपूर्वस्य प्रधा-
नानुष्ठानानन्तरभावित्वादित्येतदेव हि तेषु नियमादृष्ट-
कल्पनायां बीजम् । तदिहापि तुल्यम् । नियमादृष्टा-
श्रुपगमे च नियमविधित्वमेव प्राप्नोति । अत एव पूती-
काविधेः पक्षप्राप्तविषयत्वाभावे ऽपि नियमविधित्वम् ।
सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इत्याकारेण सकलमीमां-
सकप्रवादश्च । अपि च नावमिके पत्नीसंयाजाधिकरणे
पत्नीसंयाजान्तान्यहानि मन्तिष्ठन्त इत्यस्य भाष्यादिषु
यन्नियमविधित्वमुक्तं तदप्यप्राप्तस्यैव पत्नीसंयाजान्तत्वस्य
दृष्टार्थतामात्रेण न तु तस्य पाक्षिकभाष्या तदसम्भवात् ।
तथा हि । यद्यपि द्वादशानामङ्गां सहप्रयोगवचनात्पूर्व-
पूर्वमहः कश्चिंश्चित्पदार्थेऽवस्थाप्य परम्यत्सुपक्रमित-
व्यम् । तथापि पत्नीसंयाजेष्ववस्थापनं पक्षे ऽपि न प्रा-
प्नोति उपांश्वदिहारियोजनपर्यन्तः सोमयागो क्षहःश-
ब्देनोच्यते । यथोक्तं तन्वरत्ने ज्योतिष्टोमे ऽहःशब्देन उपां-
श्वदिहारियोजनपर्यन्तः सोमयागः परिच्छिन्न इहा-
पि द्वादशाहे एवं द्रष्टव्यमिति । तथा च सहत्वसिध्यर्थं
हारियोजनानन्तरमेवावस्थानं प्राप्नोति यदि तु वसती-
वरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमघाकालत्वादघभृयादीन्यु-
त्तराणि तस्य दौष्ठाविधर्गाद्योदिति सूत्रोक्तगैव्या द्वाद-
शाहे वसतीवरीपर्यन्तानां पूर्वेषामवभृयादीनामुत्तरपा-
चाङ्गानां तन्त्रत्वे ऽपि भेदस्तु तद्देहात्कर्मभेदः प्रयोगः
स्यात्तेषां प्रधानशब्दादिति सूत्रोक्तन्यायेन प्रधानैरष्टध-

कालान्यङ्गानि तत्तत्प्रधानकाले भेदेनानुष्ठेयानीति त-
 त्तत्सुत्याकालीनानामैष्टिकपाशुककर्मणां माङ्गानां तत्र
 तत्राहनि भेदेनानुष्ठानं प्राप्नुयात् । तथा कात्स्न्येन पा-
 शुकेष्टिकप्रयोगसमाप्त्यनन्तरमेवावस्थानं प्राप्नोति सर्व-
 थापि पत्नीसंथाजानन्तरमवस्थानस्य न पाक्षिकी प्रा-
 प्तिरस्ति । तथा च पत्नीसंथाजान्तो ऽग्नीषोमीयः स-
 न्तिष्ठत इतिवदप्राप्तविधिरेवायम् । तथापि सहत्व-
 निर्वाहकतयादृष्टार्थतासत्त्वात्तावन्मात्रेण नियमविधित्वं
 भाष्यादिपृक्तमिति समर्थनीयम् । अनियमप्राप्ते पत्नीस-
 थाजान्ते संस्थातव्यमिति नियम्यत इति भाष्यं च हा-
 रियोजनान्तत्वादेरेव प्राप्या पत्नीसंथाजान्तनियमस्या-
 भावे प्राप्तइत्येव योजनीयम् । यस्मिन्कस्मिंश्चिदम-
 नियमेनावस्थाने प्राप्ते पत्नीसंथाजान्तता नियम्यत इति
 तन्वरत्नमपि हारियोजनप्रचारे पशुवाटिसमापनकर्मणि
 वा यस्मिन्कस्मिंश्चित्पत्नीसंथाजान्तनियमं विना ऽवस्थाने
 प्राप्तइति योजनीयम् । न तु यथाश्रुतं ग्राह्यं पत्नीसं-
 थाजान्तताया अनियमतः प्राप्त्यसम्भवस्योक्तत्वात् । परि-
 संख्यालक्षणाद्ये तु यथाश्रुतभाष्याद्यनुरोक्षादनियमो
 ऽस्माभिरुपन्यस्तः तस्माद्दृष्टार्थः सर्वो विधिर्नियमवि-
 धिरिति युक्तमेव । न चैवं पुत्रेष्टिकारीयादिविधेर्नि-
 यमविधित्वप्रसङ्गः । अदृष्टादारकत्वस्यापि विवक्षित-
 त्वात् । तद्यथाहा स्वविषयप्रच्युतास्त्राक्षणीकशब्दाहा
 एवकाराहा नञ्प्रदाहा लभ्यो यस्य कस्यापि भाव-
 स्याभावस्य वा यो बाधः स सर्वो ऽपि परिसंख्येति मर्या-
 दां धुर्महे । तवातिहायेडोर्बाहः प्रतिसमानयति जुद्धा-

मौपभृतमित्यर्थाद्परितनप्रयाजद्वये जौहवाज्यस्य प्रा-
 चीनप्रयाजद्वये औपभृताज्यस्य च बाधः हे आहवनीय
 इत्यत्र यटाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्राप्तिर्वि-
 धिस्ररूपविषयप्रव्युत्तादप्राप्तनिषेधरूपार्थान्तरलक्षणात्-
 स्मादेव शब्दादग्निहोवाङ्गत्यन्तराभ्यासेष्वाहवनीयबाधः ।
 अत्र ह्येवावपन्तीत्यत्रैवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रेष्व-
 वापवाधः । न तौ पंगौ करोतीत्यत्र नञ्पदेन पशाश-
 ज्यभागबाधः । स्यादेतन्न नञ्पदलभ्यः सर्वो ऽपि निषेधः
 परिसंख्येत्यङ्गीकर्त्तुं युक्तं विधाविव निषेधे ऽपि अपूर्व-
 विध्यादिहूपेण त्रैविध्यमश्वत् । शक्यते हि टीक्षितो न
 जुहोतीत्यादिरपूर्वविधिः । न हि स्यादित्यादिर्नियमवि-
 धिः नानुयाजानित्यादिः परिसंख्येति वक्तुमिति चेत् ।
 मैवम् । परिसंख्याशब्दार्थवर्जनबुद्धिजनकस्य नञो ऽपि प-
 रिसंख्यात्वस्याप्रत्याख्येतया तद्योगेन जुहोति न हिं-
 स्यादित्यादेरपि परिसंख्यात्वस्यानिवार्यत्वात् । तत्र
 चान्यत्र च प्राप्त इति लक्षणानुसारेणापि तस्य परिसं-
 ख्यात्वप्राप्तिः । तद्यावर्त्तनाय तत्र विशेषणान्तरविषया-
 याश्च परिसंख्यालक्षणाक्षेपे दूषितत्वात् । अत्र ह्येवा-
 वपन्तीति परिसंख्यायां तत्र चान्यत्र च प्राप्त इति य-
 यान्युतलक्षणस्याव्याप्यभावाच्च । तस्मादर्थो लक्ष्य एव-
 कारप्रतिपादो नञ्पदभृतश्च सर्वो ऽपि निषेधः परिसंख्ये-
 ति युक्तम् । उक्तं च न्यायसुधायां परिमर्यावर्जनबुद्धिमा-
 दर्थो नञादिः परिसंख्याशब्दस्तद्योगाद्वाङ्मणो न हन्तव्यो
 नेक्षेताद्यन्तमादित्यमित्यादीनामेव श्रुत्या परिसंख्यात्वं
 निषेधपर्युदासविशेषव्यपदेशात्तु व्यवहारसिद्धेर्न परिसं-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाद्येपसमाधाने । २१७

स्याव्यपदेशः । सत्यमेव वदितव्यमित्यादीनामेव श्रुत्या
नियमत्वम् । अन्यत्र तु फलेनैव नियमपरिसंख्याव्यपदेश
इति । एवं दृष्टार्थः सर्वो ऽपि विधिर्नियमविधिरिति
सर्वो ऽपि निषेधः परिसंख्येति चाङ्गीकृत्यापूर्वविध्यादी-
नां लक्षणानि विभज्य दर्शयिष्यन्त इत्यर्थः । तान्तेयाह ।

नित्यौदास्यान्यकिं चिद्दिगलि-
तनियतं यस्य तत्प्राप्तिमात्रम्
तत्कालं यस्य बोधःससुदयति
निवृत्त्यात्मनावश्यमेव ॥ प्राप्तिं
भिन्नस्य ताभ्यां कथमपि विद-
धत्स्यादपूर्वो विधिर्नः कुर्वन्प्रा-
प्तिं तयोः स्यात्सनियमपरिसं-
ख्याभिधानः क्रमेण ॥ ४२ ॥

नित्यं यदौदासीन्यं त्रिपक्षप्राप्तिसाध्यरहिततया
नित्यप्राप्तं यदौदासीन्यं तदन्यस्य कस्य चिद्दिगलितेन
निवृत्त्या नियतं यत्प्राप्तित्वायच्छिन्नं तन्नियमविधियु
नियम्यं कामं तदेकमपूर्वविधिलक्षणे व्यावर्त्यं तथा यत्
रादिधिकामे निवृत्त्यात्मतया धीर्नियता सा तस्मिन्
विधौ परिसंख्या नाम तदपरंतव व्यापत्यं ताभ्यामु-
भाभ्यां भिन्नस्य कथमपि प्राप्तिं विदधत्विधिर्नो ऽग्राहं

अपूर्वो विधिः स्यात् । तयोस्तुभयोर्नियम्यनिवृत्त्योः प्राप्तिं कुर्वन् विधिः क्रमेण नियमपरिसंख्याविधिः स्यात् नियम्यप्राप्तिं कुर्वन्नियमविधिः निवृत्तिप्राप्तिं कुर्वन् परिसंख्याविधिश्च स्यादित्यर्थः । तदेतल्लक्षणत्रयं विविच्य दर्शयामः । नियम्यपरिसंख्यान्यप्राप्तिकारौ विधिरपूर्वविधिः । तत्प्राप्तिकारित्थं च यथा कथंचिद्विवक्षितं न तु कश्चित्तत्र विशेषो विवक्षितः । तेन विधिविषयस्यान्यस्य वा प्राप्तापोदितस्यात्यन्ताप्राप्तस्य वा यस्य कस्य चित् स्वरूपेण किं चिद्विशेषणान्तरवच्छिन्नत्वेन येन केन चिद्रूपेण प्रकृतविध्युद्देश्ये ऽन्यत्र वा यत्र कुत्र चित् प्रकृतविध्युद्देश्ये ऽपि सर्वत्र क्व चिदपि वा कियत्वां प्राप्तौ मत्तामसत्वां वा यथा कथं चित्प्राप्तिं कुर्वन्नियमयोर्लभ्यते । तेन पूर्वोद्भावितसर्वाव्याप्तिनिरासः । तथा हि । अग्न्यतिराह्यविधिषु तावद्भाव्याप्तिः । तेषां विधिविषयप्राप्तिकारित्वाभावे ऽपि तदाश्रितगुणकामप्राप्तिकारित्वात् । अगताविधयस्तु पूतीकादिविधिवन्नियमविधयो वक्तव्या इति न तेष्वव्याप्तिशङ्का भवति । किं तूद्देश्यप्राप्तिकारिणि तावद्ब्रतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पूर्णमास्यां यजन्नि विध्यन्तरएव द्वयमपि शङ्का लभते । उद्देश्ये ऽन्यत्र वेति विशेषानुपादानात् । स्वर्गाग्निसोत्रविधिषु नानाशाखास्नातविधिषु च नाव्याप्तिः, तेषां स्वरूपेण प्राप्तिकारित्वाभावे ऽप्यभुटयशिरस्कत्वेन प्राप्तिकारित्वात् । ननु स्वरूपेण यत्प्रापणीयं तदेव प्रापणीयं भवति न तु प्राप्तमप्राप्तविशेषणविशिष्टतामात्रेण स्वयं प्रापणीयतां लभते विवक्षितविवेकी-

न । तथा सति क्वचिदंशे अपूर्वविधिरूपाणामंगन्ती नियमविधिरूपाणां परिसंख्याविधिरूपाणां च विधीनां नियमपरिसंख्याभिन्नत्वाभावेनासंग्रहप्रसङ्गात् । सन्निहि तथाभूता विधयः प्रागुदाहृताः ते चानुपदमेव विवेचयिष्यन्ते । ननुक्तलक्षणमनुपपन्नं प्राकृतपृष्ठविध्योर्व्याप्तेः ताभ्यां विधिभ्यां प्रापणीययोर्वृहद्रथन्तरसाधनकपृष्ठास्यस्तोत्रयोर्विकृतिविशेषे उपहव्यादिषु विध्यन्तरैर्नियम्यत्वात् । न च प्रकृतविध्यनियम्यत्वं विवक्षितं प्रकृतपृष्ठविधिनियम्याप्रसिद्ध्या तदन्यत्वोक्त्यसम्भवेन तथा ष्युक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेन्न । किं चिद्विषयकप्राप्तित्वावच्छिन्नं नित्यप्राप्तौदासीन्यभिन्नकिञ्चिन्निवृत्तिनियतं यस्य भवति तत्र तन्नियम्यमिति विवक्षितत्वात् । अस्मि च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वृहत्प्राप्तित्वावच्छिन्नस्य रथन्तरप्राप्तित्वावच्छिन्नस्य चौदासीन्यभिन्नविद्वलननिवृत्त्या नियतेभ्यो ऽवहननप्राप्त्यादिभ्यो ऽन्यत्वम् । ननु च वृहद्रथन्तरयोः प्रकृतौ विकल्पितत्वात्तयोः प्राप्तिरन्योन्यनिवृत्तिनियतैव । अत एव द्वितीये रथन्तराधिकरणे “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्नान् गृह्यान् गृह्णीयात्” “यदि वृहत्सामा शुक्राग्रानि” इत्यत्र रथन्तरमात्रसामकस्य वृहन्मात्रसामकस्य च गायत्रादिसामरहितस्य क्रत्वन्तरस्य विधिरङ्गोक्त्यर्थः । ज्योतिष्टोमे गायत्र्या महीययाद्यनेकसामान्तरव्यावर्त्तनाद्यस्य रथन्तरस्य वृहत्तय विशेषणत्वायोगेन तस्य रथन्तरविशिष्टतया वृहद्विशिष्टतया च निवृत्त्यायोगात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते नौलसुत्पलमित्यादौ सर्वत्र नैत्यादिविशेषणं स-

अपूर्वनिधमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २२१

मानजातीयस्य रक्त्विमादेरेव व्यावर्तकं न तु गन्धादेरपी-
ति । तद्वदिहापि ज्योतिष्टोमे रथन्तरं बृहच्च पृष्ठस्तोत्र-
साधनतया स्वसमानजातीयस्य बृहतो रथन्तरस्य च
व्यावर्तकमिति तयोर्नैल्यादिवह्निशेषणत्वोपपत्तेर्ज्योति-
ष्टोमस्येवाग्रताविशेषं विधातुं बृहत्सामेति रथन्तरसा-
मेति च निमित्ततया निर्द्देशो न तु सामविशेषविशि-
ष्टयोः क्रत्वन्तरयोर्विधिरिति सिद्धान्तितं दशमे । उभय-
साम्नि नैमित्तिकमित्यधिकरणे च येषु संसवादिषु बृह-
द्रथन्तरष्टसमुच्चयो विहितस्तेषु बृहद्रथन्तरयोः परस्पर-
व्यावर्तकत्वाभावेन निमित्तत्वाभावान्नैमित्तिकसम्यता-
द्वयं उपवन्तौ रथन्तरष्टस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रवतीं बृह-
त्पृष्ठस्येतिविहितं नैमित्तिकं प्रतिपदन्तरं च न कर्तव्य-
मिति सिद्धान्तितमिति चेत् । उच्यते । रथन्तरं पृष्ठं
भवतीत्यादिवाक्याभ्यां तयोर्ज्योतिष्टोमे प्राप्तेर्न ते पर-
स्परव्यावर्तके । अपूर्वमाधनयोस्तयोः प्रथानादिव-
त्समुच्चयस्यैव ततः प्राप्तेः । किं तु विधिवाक्य-
सिद्धं तदुभयमनूद्य साक्षादेव विकल्पं विदधता व-
चनान्तरेण रथन्तरष्टं बृहत्पृष्ठं वा कर्तव्यं न त्वभयं
समुच्चितमिति सिद्धं तदुभयमनूद्य साक्षान्निर्देशा यदि
बृहत्सामेत्यादयस्त्वेरनूद्यमान एव रथन्तरादिसंबन्धः पर-
स्परव्यावर्तकः । अतस्तत्र रथन्तरप्राप्तित्वावच्छिन्नस्य
बृहत्प्राप्तित्वावच्छिन्नस्य च किं चिन्निवृत्तिनियतत्वाभा-
वान्नाव्याप्तिः । अन्यदिह वक्तव्यशेषं लक्षणत्रयसाधा-
रणमग्रे वक्ष्यते । तस्माद्युक्तमपूर्वविधिलक्षणं नित्यप्रा-
प्तौदासीन्यभिन्नकिंचिन्निवृत्तिनियतं यस्य यद्विषयप्रा-

प्तित्वावच्छिन्नं तत्र तत्प्राप्तिकारिविधिर्नियमविधिः ।
 अवहननस्य हि दार्शपूर्णमासिकेषु व्रीहिषु प्राप्तिराक्षे-
 पिकी वैधौ वा सा द्विधापि नित्यप्राप्तौदासीन्याङ्गिन्नस्य
 विदलनादेर्नियतया विदलनादिनिवृत्त्या नियता । आ-
 क्षेपिकी तु पाक्षिकेवेति अवहननादिप्राप्तित्वावच्छिन्ने
 विदलनादिनिवृत्तिनियममात्रमविशिष्टं यद्यप्यवहनन-
 प्राप्तित्वावच्छिन्नं विदलनादिनिवृत्तिनियतं न भवति ।
 अग्निचयने औदुम्बरमुलूखलं सर्वोषधस्य पुरयित्वावह-
 त्यथेत उपदधातीत्युपधेयोलूखलसंस्कारत्वेन विहितस्या-
 वहननस्य वैतुष्यार्थत्वाभावाद्द्विदलनादिप्रसक्त्यभावेन त-
 चावहननप्राप्तौ सत्याभपि विदलनादिनिवृत्त्यभावाद्वि-
 त्तं चेत् । सत्यम् । तथापि दार्शपूर्णमासिकव्रीहिविषय-
 कावहननप्राप्तित्वावच्छिन्नस्य विदलनादिनिवृत्तिनि-
 यतत्वमस्तीति लक्षणानुगतिः । अत एव किं चिद्विषय-
 कत्वं प्राप्तिविशेषणमर्थवत् । एवं च वैकृतेषु रथन्तरष्ट-
 ष्ठादिनियमविधिष्वपि नाव्याप्तिः, प्राकृतोत्पत्तिवाच्यतः
 प्राप्ती व्यभिचारेण रथन्तरप्राप्तिमात्रस्य वृहदादिनिवृ-
 त्तिनियतत्वभावे ऽपि उपह्वयादिधिकृतिषु या चोदका-
 त्पाक्षिकी रथन्तरादिप्राप्तिर्या च वैशेषिकेण नियमवि-
 ना वैशेषिकी तत्प्राप्तिस्तस्याः द्विविधाया अपि वृहदा-
 दिनिवृत्तिनियतत्वात् । न चैवं विकृतिषु वृहदादिनि-
 यतप्राप्तिकस्य रथन्तरादेः प्रकृतौ प्राप्तिकारो विधिरपि
 नियमविधिः स्यादिति वाच्यम् । न हि यस्य किं चिद्विषय-
 यप्राप्तित्वावच्छिन्नमुक्तरूपनिवृत्तिनियतं तस्य यत्र क्व
 चित्प्राप्तिकारित्वं नियमविधिलक्षणमुक्तम् । किं तु-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २२३

यस्य यद्विषयप्राप्तिश्चायच्छिन्नसुक्तरूपनिवृत्तिनियतं तस्य
तत्प्राप्तिकारौ विधिर्नियमविधिरिति ततश्च तस्यान्यत्र
प्राप्तिकारिणा त्रिधौ कुतो लक्षणातिप्रसङ्गः । नन्वव-
हननस्य दार्शपर्यायमाशिकेषु ब्रौहिषु नियतैवाप्राप्तला-
भापरपर्यायाप्राप्तिर्न तु विलम्बितोपस्थितिकादाक्ष-
यादनियता काचित्प्राप्तिरस्ति तत्कथमिह द्विविधापि
प्राप्तिर्निवृत्तिनियतेति लक्षणानुगतिः समर्थिता ।
उच्यते । यस्य यत्र यथावत्प्रवृत्तिर्नातर्किता । न वा प्रमा-
णोन्सम्भाविता सर्वापि प्राप्तिरुक्तहृपनिवृत्तिशिरस्कैव
भवेत् तत्र तत्प्राप्तिकारौ विधिर्नियमविधिरिति स्वतः
सिद्धतर्कितसाधारणोन्सम्भावितप्राप्तिगर्भं लक्षणं वि-
वक्षितं तथा चावहननस्य यथावत्प्रवृत्ते नियमविधिना
तर्कितेनाच्चेपेण च सम्भाविता प्राप्तिः रथन्तरस्य च
यथावत्प्रवृत्तेन वैशेषिकवचनवैशेषिकरचनापरामर्शात्प्र-
कृतौ वृद्धयन्तरविकल्पमपि क्रोडौकृत्य प्रथमं यथाप्र-
वृत्तेन चोदकेन च सम्भाविता प्राप्तिश्च विटलनदृष्टा-
दिनिवृत्तिनियतैव भवेदित्युपपन्ना लक्षणानुगतिः । एव-
मेवोदाहरणान्तरेष्वपि लक्षणानुगतिर्द्रष्टव्या । नन्वेवम-
प्युत्तरे ऽहन् हिरात्रस्य गृह्यत इतिषोडशग्रहनियमवि-
धौ लक्षणास्याव्याप्तिः । तत्र षोडशग्रहप्राप्तिव्यति-
रिक्तायास्तत्र सह प्रकृतौ विकल्पितस्य षोडशग्रहा-
भावस्य निवृत्तेरभावेन षोडशग्रहप्राप्तौ तदभावनि-
वृत्तिनियतत्वासम्भवादिति चेन्न । अमेदे ऽपि व्याप्ति-
सत्त्वेन तत्सम्भवाद् भेदगर्भव्याप्तेरविवक्षितत्वात् ।

इति संक्षेपः ।